A.J.P. TAYLOR

NUO SARAJEVO IKI POTSDAMO

Europa 1914–1945

baltos lankos • ALK

NUO
SARAJEVO
IKI
POTSDAMO

A.J.P. TAYLOR

NUO SARAJEVO IKI POTSDAMO

Europa 1914–1945

Iš anglų kalbos vertė
ANTANAS DANIELIUS

baltos lankos

Knygos leidimą parėmė
Atviros Lietuvos fondas

Versta iš: A.J.P. Taylor,
From Sarajevo to Potsdam,
London: Thames and Hudson, 1966
Published by arrangement with
Thames and Hudson, London

ISBN 9986-403-51-0

Rinko ir maketavo BALTOS LANKOS
Printed in Lithuania

TURINYS

BAR
HEUTE TANZ

APIBRĖŽIMAI

„Europinė civilizacija“* nėra lengvai apibūdinama. Dauguma žmonių mano, kad Europa plyti nuo jūrų ir vandenynų iki Uralo, mažai ką reiškiančios geografinės ribos. Bismarc klausė: „Kas yra Europa?“, ir išgirdo atsakymą: „Daug didžių tautų“. Kai kurios tautos sąmoningiau europietiškos, kitos – ne taip sąmoningai. Kai anglas, pavyzdžiui, sakosi vykstąs atostogauti į „Europą“, jis neturi omenyje Stratfordo prie Avono, ar netgi Edinburgho. Rusai lygiai taip pat kalba apie „Vakarus“. Kad ir kaip atkakliai mes tvirtiname, jog anglai ir rusai yra europiečiai, esame linkę manyti, kad „kontinentas“ egzistuoja ir siauresne prasme. Vėlgi, dauguma mūsų apibendrinimų taikoma tik Vakarų Europai, o dar tiksliau – jos turtingesniems luomams. Man neduoda ramybės klausimas: „Ar šitai pritaikoma vargstančiam žmogui Varšuvoje taip pat, kaip ir turtingam Londone ar Paryžiuje?“ Tegaliu atsakyti: „Ne, bet greitai bus pritaikoma.“ Kultūros požiūriu, vienintelis tikslus ir taiklus Europos apibrėžimas yra „teritorija, kurioje vartojama mažorinė ir minorinė diatoninė dermė“. Juo nelabai kur pasinaudosi praktikoje.

„Civilizacija“ yra dar keblesnis dalykas. Mes paprastai suprantam jį kaip moralų, taikingą elgesį arba kaip prašmatnesnes gyvenimo dales – meną, literatūrą ir centrinį šildymą. *The Shorter Oxford Dictionary* pateikia: „1. Papročių teisės priartėjimas prie civilinės teisės. 2. Civilizavimosi ar civilizavimo veiksmas arba procesas.“ Tai negelbsti. *The Concise Oxford Dictionary* duoda šiek tiek geresnį apibrėžimą: „Socialinės raidos pakopa, ypač aukštesnioji pakopa“. Mano nuomone, civilizacija reiškia vyraujančius bendruomenės gyvenimo modelius, tai, kas daroma viešai. Gal su proporcijomis man ir nepavyko. John Nash, architektas, dažnai nepažymėdavo mastelio prie savo brėžinių.

* Ši knyga buvo išleista serijoje „History of European Civilization Library“.

◀ 1. Didysis karas George'o Groszo akimis. 1917

Gloucesterio terasos statytojas padarė atbrailą dusyk didesnę, negu Nash buvo sumanęs. Nash komentavo tik tiek: „Ji išėjo gana per didelė“. Lygiai taip pat ši knyga išėjo gana per politiška. Tegaliu pasiteisinti, kad politika, plačiausia prasme, padarė didelę įtaką žmonių sąmonei. Europietiškoji civilizacija yra tai, ką dauguma europiečių kaip piliečiai veikė vienu ar kitu metu. Laikotarpiu, aprašomu šioje knygoje, jie arba kariavo, arba susidurdavo su ekonominiais sunkumais. Todėl karas ir ekonomika sudaro jų civilizaciją. Manau, jog daugelis dalykų, kuriuos darė civilizuoti žmonės, buvo labai barbariški, bet tai mano asmeninė nuomonė, nuo kurios stengiausi atsiriboti šiame tekste.

A.J.P. TAYLOR

I

KARAS

1914 metais Europa buvo vientisa civilizuota bendruomenė, kokia nebuvo netgi Romos imperijos klestėjimo metais. Buvo galima išvažinėti žemyną skersai išilgai be paso, kol nepriartėdavom prie Rusijos ir Otomanų imperijos sienų. Buvo galima apsigyventi svetur darbo ar poilsio dingstimi be teisinių formalumų, išskyrus retkarčiais kai kuriuos sveikatos reikalavimus. Bet kokia valiuta prilygo auksui, nors šis tikrumas galiausiai buvo paremtas Londono Sičio* finansininkų menu.

Politinės sanklodos buvo bendros. Nors Europoje tebuvo dvi respublikos (Prancūzija ir Portugalija, – Šveicarija juridiškai buvo konfederacija, o ne respublika), kiekviena valstybė, išskyrus Monaką, turėjo vienokią ar kitokią konstituciją, didesniu ar mažesniu mastu apribojančią monarcho valdžią. Beveik visur žmonės galėjo pasikliauti gana sąžiningais teismais. Nė vienas nebuvo nužudytas religiniais sumetimais. Nė vienas nebuvo nužudytas politiniais sumetimais, nepaisant kiek dirbtino kandumo politiniuose disputuose. Privati nuosavybė visur buvo saugi, ir kone visose šalyse buvo stengiamasi kaip nors palengvinti labiausiai skurstančių dalią.

Vyravo miestiškoji civilizacija, o visiems miestams buvo būdingi tie patys bruožai. Trys didieji modernios architektūros simboliai buvo geležinkelio stotis, rotušė ir, kontinentinėje Europoje, operos teatras. Traukiniai riedėjo per žemyną, trumpai tesustodami pasieniuose, įveikdami netgi Rusijos ir Ispanijos nestandartinius geležinkelius. Kiekvienas miestas teikė tas pačias paslaugas – vandentiekio, elektros ir ypač elektrinių tramvajų. Visi operos teatrai atliko beveik vienodą repertuarą. Kiekvienos šalies ir visų luomų gyventojai vilkėjo labai panašiai, – tautiniai drabužiai tebuvo dėvimi kaimiečių arba kaip šventiniai rūbai.

* Sitis (*City*) – Londono finansinis centras. – *Red.*

2. Milano geležinkelio stotis

3. Paryžiaus Opera

4. Stokholmo Rotušė

5. Europa prieš Pirmąjį pasaulinį karą ir po jo

Visi Europos piliečiai valgydavo maždaug tuos pačius valgius maždaug tuo pačiu metu, – skirtumas tik tas, kad rusai pietaudavo trečią valandą, o dauguma anglų – vidudienį, ne vakare. Visi europiečiai buvo beveik to paties tikėjimo. Visi, išskyrus turkus, buvo krikščionys. Netgi susiskirstymas į tris Bažnyčias – Romos katalikų, stačiatikių ir protestantų – nebuvo toks svarbus, kaip jų sutampančios moralinės ir filosofinės pažiūros, lyg ir krikščioniškos, bet žymiai ryškiau – optimistiškai liberalios. Visi, nepaisant rasinių skirtumų, atrodė gerokai panašūs. Visų oda buvo rausva, – absurdiškai vadinama „balta".

Europa viešpatavo pasaulyje. Trys Europos valstybės – Prancūzija, Didžioji Britanija ir Rusija – kontroliavo 80 procentų pasaulio teritorijos. Trys Europos galiūnės – Prancūzija, Vokietija ir Didžioji Britanija – valdė daugiau negu pusę pasaulio pramonės ir pusę tarptautinės prekybos. Siamas buvo vienintelė pasaulio šalis, išvengusi ankstesnio ar vėlesnio europiečių viešpatavimo. Ir dar nebuvo atsiradusi jokia neeuropinė valstybė, pajėgianti su jomis varžytis. Priešingai, visi, gyvenantys už Europos ribų, stengėsi kaip įmanydami greičiau tapti europiečiais – išvaizda, pasaulėžiūra, o labiausiai – industrializacija. Iki 1914 metų tai pavyko tik dviems šalims. Japonija išoriškai priminė Europos tipo industrinį kraštą. Jungtinės Valstijos jau buvo didžiausia, atskirai paėmus, pasaulio industrinė galybė. Bet amerikiečiai, išskyrus negrus ir saujelę raudonodžių indėnų, kilme ir būdu buvo europiečiai. Šiaip ar taip, Jungtinės Valstijos vis dar tebebuvo užsisklendusios savyje. Amerikietiškos prekės menkai tepaveikė Europos rinką, o ir pasaulinėje rinkoje Amerika dar nebuvo grėsminga varžovė. Išties Jungtinės Valstijos tebeliko šalis-skolininkė, didele dalimi finansuojama Londono Sičio, kaip ir bet kuri kita kolonija.

Palaimingai Europos vienybei grėsė kai kurie dideli susiskaldymai. Pirmasis ir, ko gero, pats svarbiausias buvo klasinis. Turtingosios klasės apskritai buvo jau pasiekusios santaiką, nepaisant nesibaigiančių konfliktų tarp žemvaldžių aristokratų ir miestiečių kapitalistų, arba buržuazijos. Valstiečiai vis dar nepatenkinti šnairavo į savo dvarininkus, ypač ten, kur šį nepasitenkinimą skatino ir tautiniai jausmai, kaip Airijoje, Lenkijoje ir daug kur Austrijoje-Vengrijoje. Tačiau valstiečiai jau nebebuvo pririšti prie žemės. Jie galėjo išvengti klasinių karų, palikdami

6. Paskutinis imperatorius. Jurgis V – Indijos imperatorius. Delhi. 1911 metai

7. Keiras Hardie, britų socialistas, kreipiasi į mitingą Trafalgaro aikštėje. 1913 metai

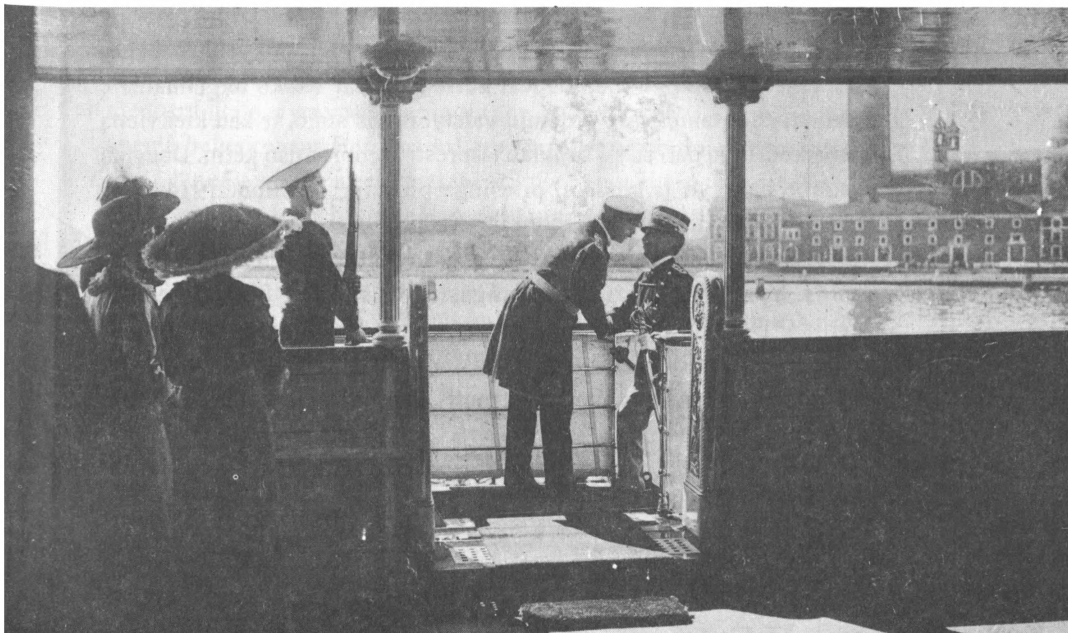
savo žemę ir persikeldami į artimiausią miestą ar į Jungtines Valstijas. Valstiečių sukilimo pavojus buvo menkas. Klasiniai konfliktai tarp pramonės darbininkų ir jų darbdavių kėlė, rodės, didesnę grėsmę. Darbininkų klasinis sąmoningumas vis stiprėjo, jie reikalavo vis didesnės nacionalinio turto dalies. Socialistinės partijos, paprastai atstovaujamos parlamente, buvo visose šalyse. Tačiau netgi šis klasinis konfliktas vyko civilizuotais būdais. Profesinės sąjungos beveik visur veikė legaliai ir paprastai turėjo tam tikrą realią jėgą. Socialistinės partijos tapo reformistinėmis, jei ne kalbomis, tai dvasia. Jos neliko politinės sistemos nuošalyje ir dažnai ryždavosi remti vyriausybes ar net jas sudarinėti. Keletas rusų tremtinių tebesvajojo apie „revoliuciją“. Socialistų Internacionalo pirmininkas, Vandervelde, patsai Belgijos ministras, leido jiems kalbėti, kiek nori. Lenin ir Trockij, sakė jis, nėra veiksmo žmonės.

Kitas susiskaldymas buvo nacionalinis, arba, kas nevisiškai tas pats, susiskaidymas į nepriklausomas valstybes. Dauguma nacionalinių konfliktų kildavo valstybių viduje, ypač Austrijoje-Vengrijoje ir teritorijoje,

likusioje iš Otomanų imperijos. Pačios valstybės turėjo nedaug nacionalinių konfliktų, peržengiančių jų sienas. Prancūzai jautė nuoskaudą dėl Elzaso ir Lotaringijos praradimo, tačiau ne taip smarkiai, kaip prieš keturiasdešimt metų. Italai, ar bent kai kurie, reikalavo Triesto ir Pietų Tirolio. Bet daugelis kvalifikuotų ekspertų buvo įsitikinę, kad sienos Europoje nusistovėjo visiems laikams. Jie tikėjosi, kad jei kada ir kils konfliktas, tai tik dalijantis likusį pasaulį, – kovojant dėl imperijos. Ko jie nenumatė, tai kad tos didžiulės, galingos mašinos, ginkluotosios pajėgos gali pačios pakrypti į konfliktą, patraukdamos paskui save Europos tautas. Europos valstybės atliko daug taikingų funkcijų: palaikė teisingumą ir tvarką, užtikrino individų ir nuosavybės saugumą bei rūpinosi gerove. Bet jų svarbiausias uždavinys – bent jau didžiųjų valstybių – buvo puoselėti galią išoriniams tikslams. Visos kontinento didžiosios valstybės buvo įvedusios visuotinę karo prievolę. Prancūzija ir Vokietija – besąlygiškai, kitos trys – Austrija-Vengrija, Italija ir Rusija – daugiau teoriškai. Didžioji Britanija teturėjo savanorių kariuomenę, o savo saugumą buvo patikėjusi karo laivynui – didžiausiam laivynui pasaulyje.

Tarp Europos didžiųjų valstybių nebuvo karų nuo 1871 metų, nors daug kartų skambėjo pavojaus signalas. Taika būdavo išsaugojama per atsitiktinumą, arba veikiant kažkokiam nematomam gamtos dėsniui.

8. Karalių susitikimas. Kaizeris Vilhelmas sveikina Italijos karalių Venecijoje

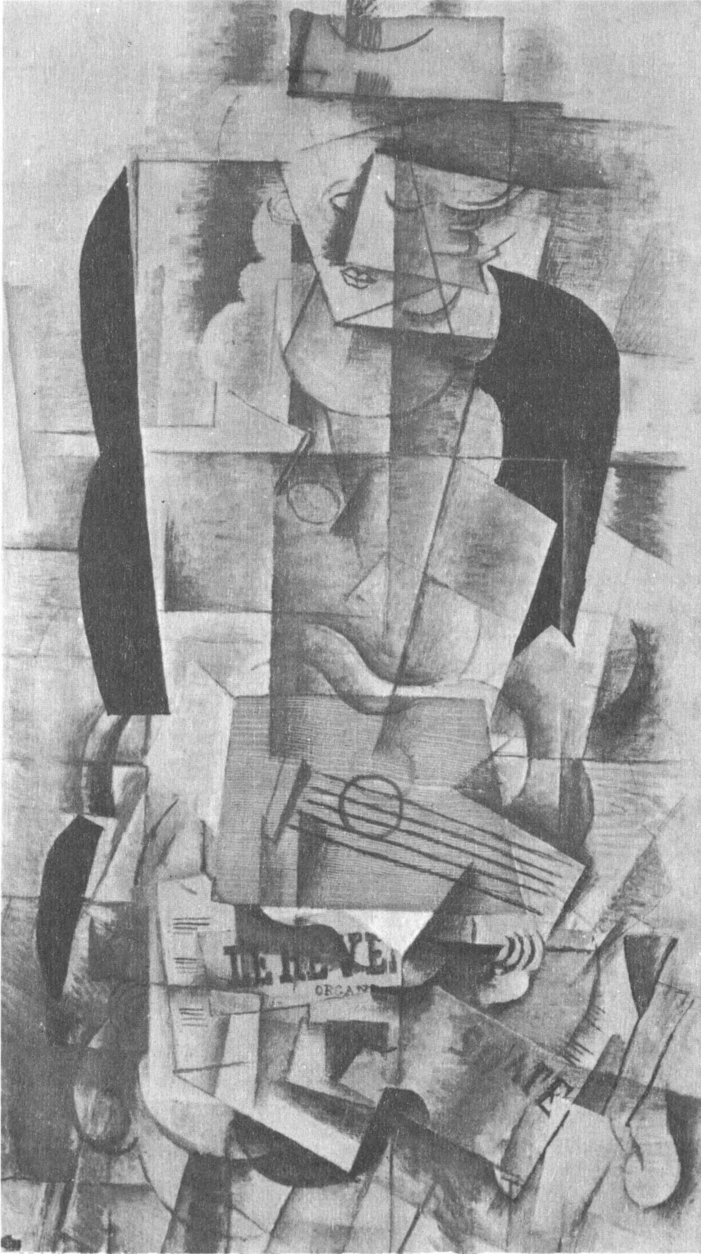
Nedaug tebuvo struktūrų, padedančių spręsti tarptautinius ginčus ar išvengti karo, išskyrus įprastinius diplomatinius santykius tarp nepriklausomų valstybių. Faktiškai taika rėmėsi prielaida, jog, kilus bet kokiam ginčui, viena valstybė arba valstybių grupė greičiau nusileis, negu rizikuos įsitraukti į karą. Ginklai buvo nepagrįstai laikomi „atbaidymo priemone“, ir žmonės įsitikinę sakydavo: „jei nori taikos, ruoškis karui“. Ar 1914 metais įvyko kokių nors dvasinių pokyčių, nebepateisinančių tokio įsitikinimo? Kai kurie istorikai atsako teigiamai. Jie tvirtina, kad įtampa tarp didžiųjų valstybių vis augo, ir kad kiekvieną naują konfliktą darėsi vis sunkiau išspręsti kompromiso keliu. Daug ką rastume pasakyti ir gindami priešingą poziciją, ir galbūt 1914 metų įtampa atrodo didesnė todėl, jog ji peraugo į karą. Kai kurių didžiųjų valstybių tarpusavio santykiai buvo netgi geresni negu prieš kelerius metus. Ypač trys labiausiai pažengusios valstybės – Prancūzija, Vokietija ir Didžioji Britanija – rodė suartėjimo ženklus dviejų Rytų Europos imperijų, Rusijos ir Austrijos-Vengrijos, sąskaita. Ir Prancūzija, ir Didžioji Britanija sutiko kooperuotis su Vokietija, statant Bagdado

9. Nenusisekęs puolimas. Policija lydi karingas sufražistes per St. Jameso parką po jų nepavykusio Buckinghamo rūmų užpuolimo 1914 metų gegužį

geležinkelį. Didžioji Britanija ir Vokietija ketino pasidalinti Portugalijos kolonijas. Kai kurie aukšti Vokietijos asmenys norėjo atsikratyti sąjungos su Austrija-Vengrija, o kairieji Prancūzijos politikai lygiai taip pat šaltai žvelgė į Rusiją.

Galbūt karas darėsi labiau tikėtinas, remiantis miglotesniais, emociniais kriterijais. Į politinį gyvenimą smelkėsi smurtas. Ulsteryje didėjo sukilimo grėsmė. Sufražistės stojo į kovą už savo teises visoj Didžiojoj Britanijoj. Darbo ginčai pramonėje išprovokuodavo ginkluotus susidūrimus Rusijoje ir Italijoje. Austrijos parlamentui, kaip nesuvaldomam, buvo sustabdyti įgaliojimai. Keisčiausia, kad tradicinės meno ir kultūros normos buvo laužomos, tarsi menininkai būtų nujautę Didžiojo karo sugriovimus. Naujoji meno galerija Vienoje, vadinama Secesija, simbolizavo šią maišto dvasią. Futuristai vijo prasmę iš poezijos. Kubistai kūrė abstrakčias, geometrines formas, šitaip užbaigdami vaizduojamojo meno tradiciją, vyravusią Europoje penkis šimtus metų. Kubistų sąjūdis apėmė beveik visas Europos šalis, o tarp jo pagrindinių atstovų buvo rusai, lenkai, vokiečiai, ispanai. Muzikoje Schoenberg, Berg ir Webern disonuojančiu tonu pasipriešino diatoninei gamai. 1913 metais Stravinskio *Šventasis pavasaris* sukėlė ne vieną dieną trukusius neramumus Paryžiuje. Anksčiau menininkai priklausė bohemai; dabar jie tapo maištininkais, išdidžiai demonstruojančiais savo priešiškumą visuomenei. Žmonių nervai buvo įtempti iki kraštutinumo, – arba šitaip mes spėjame, žvelgdami į praeitį.

10–12. Viršuje: *Mergaitė su gitara*. Paveikslas, nutapytas 1913 metais Braque'o, vieno iš įtakingiausių kubistų. Léger *Didmiestis* (kito puslapio viršuje) buvo nutapytas 1919 metais. Kokoschka, 1914 metais parodęs savo paveikslą *Audra* Vienos Secesijoje, sukėlė audringą reakciją

Tačiau 1914 metais karas nekilo išsiveržus gelmėje glūdinčioms, nevaldomoms jėgoms. Jis buvo pasekmė iš anksto apgalvotų ir, tam tikra prasme, racionalių veiksmų. Valstybės vadai nusprendė, o tautos pritarė. Erchercogo Franco Ferdinando nužudymas Sarajeve, įvykdytas birželio 28-ąją pietinių slavų nacionalistų, buvo proga, o ne priežastis, ir būtų buvęs iš karto pripažintas serbų politine operacija, jei nebūtų susipynęs su Europos karu. Ir Austrijos-Vengrijos reikalavimai Serbijai nebuvo kokie nors ypatingai žiaurūs. Tai, kad didžiosios valstybės baugindavo mažąsias, atitiko to meto priimtas normas. Naujas veiksnys buvo Vokietijos pasiryžimas įbauginti ir didžiąsias valstybes. Kaizeris Vilhelmas II ir Bethmann Hollweg, jo kancleris, iš pradžių šitam ryžosi, kaip atrodo, aiškiai nesuprasdami, ką daro. Vėliau jie, bejėgiškai užsispyrę, atkakliai laikėsi šio pasiryžimo.

13. Pasimatymas su žudiku. Erchercogas Francas Ferdinandas
ir jo žmona išvažiuoja pasivažinėti po Sarajevą 1914 metų birželio 28 dieną

Ar Vokietijos vadovai apgalvotai pradėjo Europos karą, remdamiesi bloga nuojauta, arba norėdami įsigalėti žemyne? Istorikų atsakymai metams bėgant smarkiai svyruodavo. Vos kilus karui, Antantės istorikai dažniausiai tvirtino, jog Vokietija įvykdė suplanuotą agresiją, o vokiečių istorikai teigė, kad jie tesiekė apsiginti. Tarpukario laikotarpiu dauguma istorikų sutarė, jog karas prasidėjo per klaidą. Dabar, atrodo, mes vėl grįžom prie požiūrio, kad pagrindinė atsakomybė tenka Vokietijos militarizmui. Vokietija buvo galingiausia Europos valstybė – stipriausia ekonomiškai ir neabejotinai turinti didžiausią ateitį. Jos išorinė lygybė su kitomis žemyno valstybėmis neatitiko tos tikrosios persvaros, kurią ji turėjo prieš jas. Juolab kad vokiečių kariškiai visuomenėj ir politikoj buvo daug svarbesnės figūros negu kur nors kitur. Vokietijos valdovams buvo nesunku patikėti, kad jie ir gali, ir privalo primesti kitiems savo

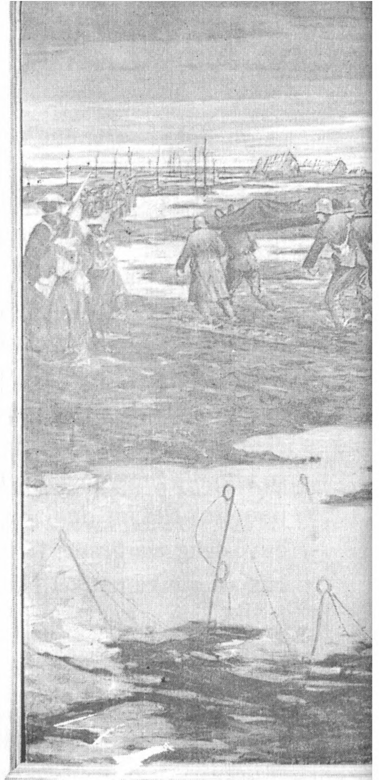
14–15. Stojimas į kariuomenę Vokietijoje ir Anglijoje

16. Garsusis naujokų verbavimo plakatas, kuriame vyras panašus į Kitchenerį

valią. Be to, jie turėjo tai padaryti. Visos didžiosios valstybės buvo kruopščiai suplanavusios savo gausių armijų mobilizavimą. Bet tik vokiečiai sujungė šiuos planus su tikro karo planais. Kiti galėjo mobilizuoti kariuomenę ir stovėti vietoje. Vokiečiai taip negalėjo. Vokiečių generolai ir valstybės vadai buvo belaisviai traukinių tvarkaraščių, kuriuos jie sudarė ankstesniais metais. Formaliai žiūrint, karas prasidėjo todėl, kad vokiečiai norėjo suduoti smūgį pirmieji. Žinoma, žmonės visur diskutuodavo, ką galėtų laimėti jų šalis, kilus karui, ir galbūt vokiečiai diskutavo šiek tiek daugiau už kitus. Bet 1914 metų rugpjūtį vokiečių ir visų kitų tikslas buvo pergalė dėl pergalės. Karo tikslai tapo aiškūs tik prasidėjus kovoms.

Karas buvo didžiųjų valstybių reikalas. Visos jos, išskyrus Italiją, dalyvavo jame nuo pat pradžios. Serbija ir Bulgarija buvo vienintelės

17. Oficialus karo metų menas. Paveikslas *Kautynių vaisiai*, nutapytas C.B.W. Nevinsono 1919 metais

į jį įsipainiojusios mažosios valstybės, ir nė viena iš jų nepriminė karo trofėjaus, nors galbūt kai kurie austrai apie Serbiją galvojo kitaip. Tas karas buvo ne dėl praktiškai naudingų trofėjų; tai buvo kova dėl viešpatavimo. Visi generolai kovėsi, siekdami pergalės. Visi kiti žmonės kovojo, siekdami apginti savo tėvynę, ar bent taip jie įsivaizdavo. Karas kėlė visuotinį entuziazmą, nuostabai ar nusivylimui tų, kurie tikėjosi, kad į karą bus atsakyta socialine revoliucija. Vokiečiai, įskaitant net socialdemokratus, gynė tėvynę nuo barbariškos ir autokratinės Rusijos. Rusai gynė motiną Rusiją nuo vokiečių. Prancūzai gynė savo tautos teritoriją. Britai, kuriems tiesiogiai niekas negrasino, kariavo gindami narsiąją mažąją Belgiją. Tačiau visi tikėjo, kad saugią ateitį tegalima užtikrinti tik nugalint priešą ir jį išsekinant ilgiems laikams. Totalinė pergalė buvo laikoma vienintele gynybos priemone.

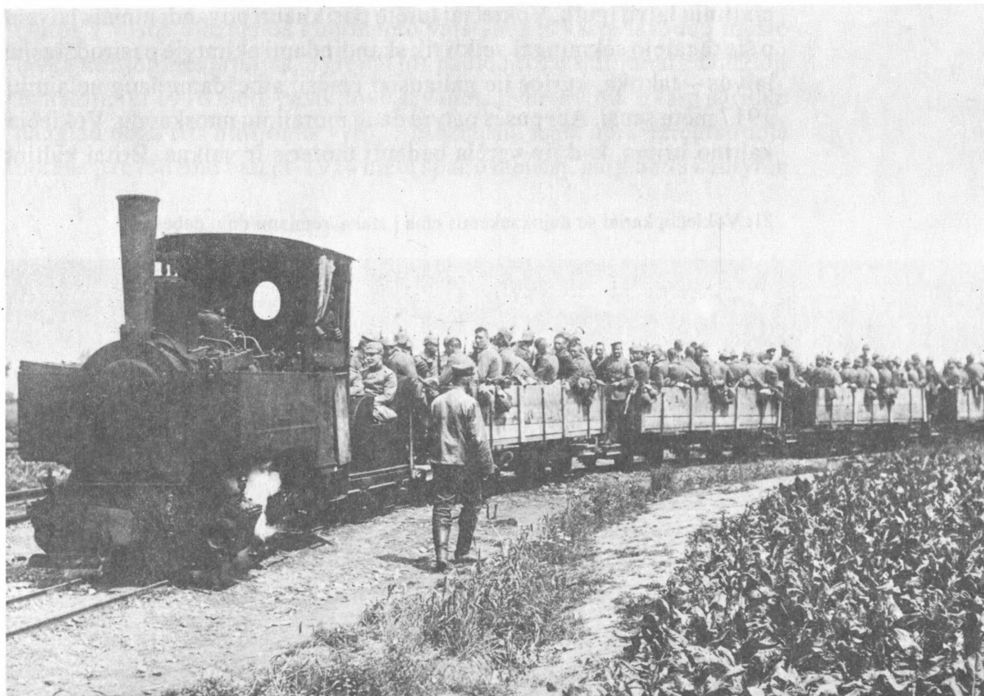
18. Vokiečių artilerijos pulkas 1914 metais joja per Briuselį

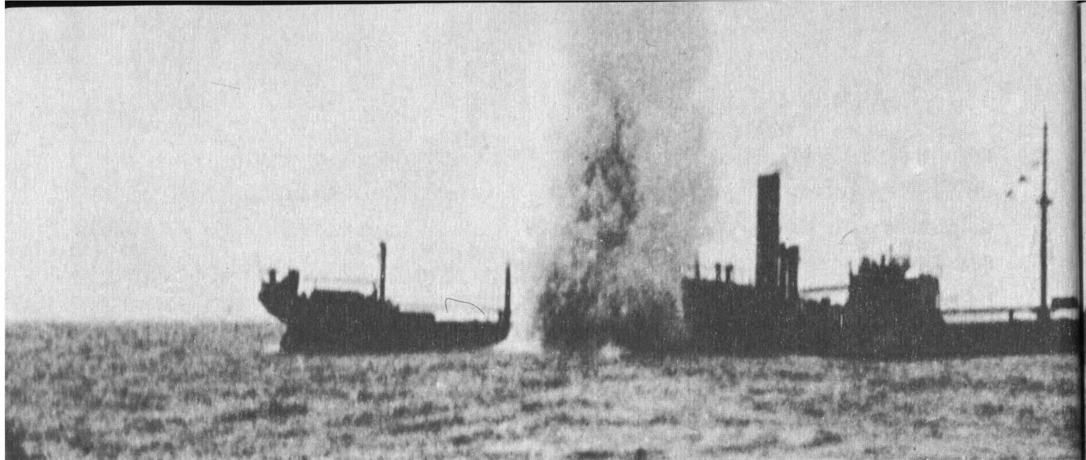
Dauguma karių tikėjo, kad jie kovoja dėl kokio nors kilnaus reikalo. Valstybės, susivienijusios prieš Vokietiją, galėjo lengviau atmiešti savo karą idealizmu. Vokietija buvo, formaliai žiūrint, agresorė, o Belgijos užpuolimas buvo ypatingai baisi agresija. Jos elgesys kare veikiai buvo apibūdintas kaip nepaprastai brutalus. Karas niekuomet nebūna maloni operacija, o tariami vokiečių žiaurumai Belgijoje galbūt nebuvo nė kiek kraupesni negu ankstesnių karų – ir nė kiek ne baisesni už tuos, kurių griebdavosi europiečiai, užkariaudami neeuropiečių tautas. Tačiau po keturiasdešimties taikos metų Europoje jie nuskambėjo per visą pasaulį, ir vokiečiai buvo pasmerkti kaip „hunai", – šį vardą jiems paslaugiai parūpino pats kaizeris Vilhelmas II. Bet apskritai buvo laikomasi karo taisyklių. Raudonasis Kryžius susilaukdavo kone visuotinės pagarbos. Nė viena kariaujančioji šalis nenaudojo sprogs-

tamųjų kulkų. Didžiausias apribojimų pažeidimas buvo nuodingosios dujos, kurias naudoti pradėjo vokiečiai, o vėliau, kiek pajėgdami, perėmė ir kiti. Britai vieninteliai blogai elgėsi su karo belaisviais, surakindami grandinėmis sučiuptų povandeninių laivų įgulas, bet ir jie greitai atsisakė šios procedūros, vokiečiams pagrasinus atsimokėti tuo pačiu. Britai, kariaudami prieš būrus, taip pat nesilaikė savo principo, kad kare turi dalyvauti vien baltieji. Jie atgabeno į Prancūziją indų kariuomenę, kaip prancūzai – spalvotuosius afrikiečius, ir būtų atgabenę dar daugiau, jei ne nepalankus klimatas.

Vis dėlto apskritai kariai kovojo vadovaudamiesi principais, kurie, keista ar ne, buvo laikomi civilizuotais. Daugiau skausmo karas sukeldavo paliesdamas civilius gyventojus, – iš dalies todėl, kad jis paliesdavo juos skaudžiau negu ankstesni karai; daugiau todėl, kad dabar civiliai buvo piliečiai, kurie galėjo išsakyti savo jausmus ir kurių jausmai buvo svarbūs. Vien vokiečiai užkariavo ištisas tautas – Belgiją ir šiaurryčių Prancūziją vakaruose bei Lenkiją Rusijos rytuose, – ir nors jie elgėsi ne blogiau negu prancūzai esant panašioms aplinkybėms Napoleono laikais, jie elgėsi ir ne geriau. Tiesioginiai civilinių gyventojų

19. Lengvasis traukinys veža vokiečių karius į frontą

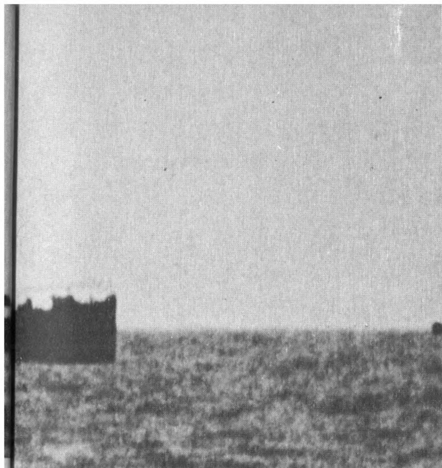

užpuolimai buvo naujas dalykas. Vokiečiai, bombarduodami iš laivų Scarborough'ą bei West Hartlepoolą ir numesdami bombas ant Anglijos miestų iš cepelinų ir aeroplanų, kad ir menkus nuostolius padarydami, sukėlė Anglijoje didesnę isteriją negu skerdynės Vakarų fronto mūšiuose.

Blogiausia buvo abipusė blokada. Britai primetė Vokietijai blokadą tolimu, nematomu jūrų pajėgų spaudimu ir teisinosi, kad, nors ir nutraukdami tiekimą civiliniams gyventojams, jie tai daro nežudydami civilinių laivų įgulų. Vokiečiai turėjo pasikliauti povandeniniais laivais, o šie tegalėjo sėkmingai veikti tik skandindami akiratyje pasirodžiusius laivus – taktika, kurios jie galiausiai ėmėsi, atnešdami daug nelaimių, 1917 metų sausį. Abi pusės patyrė daug moralinių nuoskaudų. Vokiečiai kaltino britus, kad jie verčia badauti moteris ir vaikus. Britai kaltino

21. Vokiečių kariai su dujokaukėmis eina į ataką, remiami dujų debesies

20. Nauji karo metodai. Sąjungininkų prekybos laivus 1917 metais atakuoja vokiečių povandeninis laivas

vokiečius žmogžudystėmis atviroje jūroje. Abu kaltinimai buvo pagrįsti. Abi skriaudos kilo iš to, kad karas jau neapsiribojo pačiomis kautynėmis, o tapo ištisų tautų kova. Tas pokytis buvo pasmerktas kaip necivilizuotas, grįžimas į barbarybę. Veikiau jis liudijo, kad naujoje civilizacijoje visi piliečiai yra pilnateisiai bendruomenės nariai, – šiuo atveju kariaujančios bendruomenės.

Pačios armijos jau nebebuvo profesionalios kariuomenės, atskirtos nuo visuomenės. Jos buvo, pagal prancūzų posakį, „apsiginklavusios tautos“. Visos didžiosios kontinento valstybės iš karto išvedė į mūšio lauką milijonines armijas, o greitai jos padidėjo dar milijonais. Didžioji Britanija iki 1916 metų pasikliovė savanorių verbavimu ir taip surinko daugiau negu tris milijonus vyrų, – didžiausia kada nors užregistruota noraus patriotizmo banga. 1914 metų spalio mėnesį, baigiantis kautynių

sezonui, tapo aišku, jog karas neatnešė lemiamos pergalės nei rytuose, nei vakaruose, ir kad jis tęsis dar ilgai. Milijonai kareivių buvo neapibrėžtam laikui atitraukti nuo civilinio gyvenimo. Pramonė ir žemės ūkis turėjo arba pasitenkinti mažesniu darbininkų skaičiumi, arba apmokyti naujus žmones. Valstybė rūpinosi kareivių žmonomis ir vaikais, – o to niekad nedarydavo ankstesnių karų metu. Civilinis gyvenimas turėjo apsieiti be kovojančių žmonių. Dar daugiau, pasikeitė ir šio gyvenimo pobūdis. Armijos stojo į karą visiškai aprūpintos, ir iš pradžių buvo tikimasi, kad šių atsargų užteks kovai iki pergalės. Dabar teko be paliovos tiekti vis daugiau ir daugiau ginklų bei amunicijos. Pradinis šūkis „Užsiimti įprastais reikalais" buvo nutildytas. Darbas ir kapitalas buvo nukreipti nuo savo normalios veiklos į karinių atsargų gamybą.

Socialinė ir ekonominė santvarka neatitiko šio reikalavimo. Ji rėmėsi prielaida, kad visuomenės poreikiai bus tenkinami, jei kiekvienas žmogus sieks savo naudos. Karo metu ši prielaida tapo nebeefektyvi, nors daug žmonių, kuriuos greitai apkaltino spekuliacija, ir toliau ja tebesivadovavo. Iš pradžių karo sukėlėjai pasikliovė patriotiniu entuziazmu. Jie nežinojo, kuo dar būtų galima pasikliauti, be to, ir entuziazmo nestigo. Karas visuomet pažadina lojalumą. Kaip ir neapykantą. Prieš šimtmetį anglų vaikams sakydavo, kad jeigu jie blogai elgsis, juos suvalgys Napoleonas. Dabar užsidegimo reikėjo daugiau: visur žmonės turėjo būti įtikinti, jog ant kortos pastatyta kažkas daugiau negu vien pergalė prieš kokią kitą didžiąją valstybę. Britams ir prancūzams, nors ir sudariusiems sąjungą su autokratine Rusija, buvo sakoma, kad jie kovoja už demokratiją ir laisvę. Vokiečiai į tai atsakė girdamiesi savo „kultūra", pranašesne už dekadentinę Vakarų civilizaciją. Šis frazių susikirtimas nebuvo visai be pagrindo. Britai ir prancūzai iš esmės bandė apsiginti; jie siekė išsaugoti senąją nepriklausomų valstybių ir, ne taip nuoširdžiai, individualių laisvių Europą. Vokiečiai apgraibomis slinko link daugiau ar mažiau vieningos Europos, valdomos, suprantama, jų pačių ir jų labui, bet vis dėlto planingai atsižadant tarptautinės anarchijos. Vienas vokiečių socialdemokratas ne be pagrindo 1915 metais, žvelgdamas į Vokietijos užkariavimus, sušuko: „Socializmas, kiek tik akys užmato". Šis vokiečių socializmas nebuvo patrauklus kitiems.

22–23. Spaudos viešpats ir spekuliantas lordas Northcliffe (centre) 1916 metais lankosi italų fronte; dešinėje – tipiškas Groszo piešinys

Karui reikėjo ne vien užsidegimo. Nestigo ir užsidegimą kurstančių priemonių. Europos tautos buvo daugiausia raštingos, pradinio švietimo dėka, nors Rytų Europoje raštingumas buvo menkesnis negu Vakaruose. Laikraščius jau skaitė masės, ne keletas išrinktųjų. Susidomėjimas karo naujienomis – nemažu mastu ir užmuštųjų, sužeistųjų, dingusių be žinios sąrašais – dar padidino jų tiražus. Laikraščių savininkai, iš kurių pats garsiausias buvo lordas Northcliffe, stengėsi pakreipti ir politiką, ir karo strategiją. Daug aršių kovotojų sėdo į redaktorių kėdes ir kasdien žudydavo priešus plunksna. Rašytojai ir mokslininkai mobilizavo savo protinius sugebėjimus. Thomas Mann demonstravo vokiečių kultūros pranašumą. H.G. Wells atrado, jog šis karas yra karas dėl to, kad baigtųsi karai. Istorikai savo pasitenkinimui įrodinėjo, kad dėl karo kalti priešai, o jų šalis nekalta. Poetai kūrė neapykantos himnus. Vokietijoje 1347 intelektualai pasirašė aneksiją pagrindžiančią programą, o kitų kraštų

24. Rasizmo pasireiškimas. 1915 metų birželį Londono East Ende minia graso vokiečių mėsinei

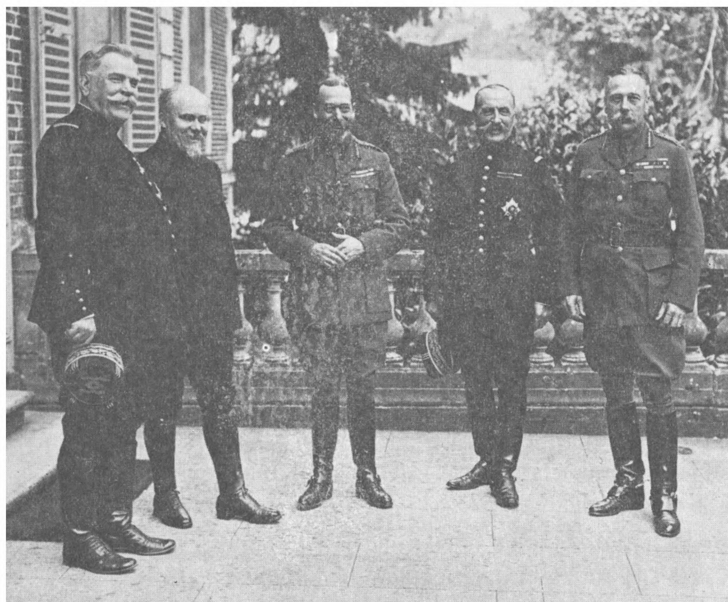
mokslininkai, nors ir ne tokie disciplinuoti, irgi nesėdėjo sudėję rankų. Visuomenė atsiliepė į šiuos karo būgnus. Žmonės, nusivylę kitur, apiplėšinėjo duonos kepėjų su svetimtautiškom pavardėm krautuves ir kiekvieną įtartiną užsienietį laikydavo šnipu.

Politikos vadovai prisidėjo prie šio triukšmo, apibrėždami – arba aptemdydami – savo šalių karo tikslus žodžių spiečiais. Jiems ir į galvą nešovė, kad galima griebtis ko nors daugiau. Buvo aprūpinę armijas; dabar stovėjo nuošalėje, laukdami, kol generolai laimės jiems karą. Prancūzijos vyriausybė faktiškai atsistatydino, perduodama valdžią Joffre, Vyriausiajam kariuomenės vadui. Vokietijos kancleris laikė save Vyriausiosios komendantūros tarnautoju. Didžiojoje Britanijoje lordas Kitchener, Sudano ir būrų nukariautojas, tapo valstybės sekretoriumi karo reikalams ir vadovavo karui beveik be pašalinės pagalbos. Tik generolai, buvo jaučiama, išmanė karo meną. Tačiau niekas iš tų generolų, išskyrus britus, neturėjo jokios karo patirties, o ir britų patirtis

kovose su būrais tesuteikė nedaug naudingų pamokų Vakarų frontui. Per ilgus taikos metus generolai teišmoko vieno: jie išmanė, kaip pervežti traukiniais didelį skaičių žmonių ir arklių. O kai žmonės atvykdavo į galutinę stotį, jų kūnai būdavo metami prieš priešą, vadovaujantis taktika, nepasikeitusia nuo Napoleono ar net Romos laikų.

Visose šalyse armijos karininkai buvo kilę iš konservatyvių, privilegijuotų klasių, ir jų visai nepalietė to laikmečio mokslinės kūrybos dvasia. Nepasisekus pirmosioms įnirtingoms atakoms, jie ėmė primygtinai reikalauti daugiau kareivių, arba, geriausiu atveju, daugiau šaudmenų. Bet nereikalavo naujų metodų. Joks generolas nesitarė su inžinierium statybininku ar didelio pramonės koncerno vadovu, o vienintelis generolas, turintis gamtamokslinį išsilavinimą, seras John Monash, iki pat karo pabaigos liko antraeilėse pareigose. Generolai mažai domėjosi naujais ginklais. Jie pripažino graižtuvinį šautuvą, nors labiausiai todėl, kad pritvirtintų prie jo galo durtuvą, – kaip ieties atmainą. Piktinosi kulkosvaidžiu kaip gynybos ir todėl bailių ginklu. Įtariai žiūrėjo į tanką ir aeroplaną. Jie netgi buvo abejingi automobilių transportui, skirtam jų kareiviams, nors patys juo mielai naudojosi. Sėdėjo atokiuose štabuose, sudarinėdami traukinių tvarkaraščius ir kaupdami vis didesnę kareivių bei artilerijos sviedinių masę.

Masė buvo vienintelė puolimo idėja pirmaisiais dviem karo metais, – vienintelė idėja Joffre ir Haigo, 1915 metų rudenį tapusio Vyriausiuoju britų kariuomenės vadu, ir vienintelė Hindenburgo bei Ludendorffo idėja Rytų fronte. Visi jie tapo labai žymūs, kadangi patyrė daug nesėkmių. Kulkosvaidžiai efektyviai sustabdydavo kareivius. Kastuvais supilta žemė efektyviai sustabdydavo artilerijos sviedinius. Jei kartais ir būdavo pramušama skylė ar spraga, ją buvo galima užkišti naujais gynėjais, kurie atvykdavo geležinkeliu greičiau, negu puolantieji sugebėdavo atkėblinti pėsti. Joffre ofenzyva Champagne'je 1915 metais ir Haigo ofenzyva Somme 1916 metais beveik visai nepajudino iš vietos jų fronto linijų. Vokiečiai pasiekė tikrą lūžį Rytų fronte prie Gorlicės 1915 metų gegužį, o paskui buvo sutriuškinti savo pačių masės; jie nesugebėjo pakankamai greitai judėti per Rusijai priklausiusius Lenkijos tyrlaukius, kad spėtų sukliudyti rusams suformuoti naują gynybos liniją. Verdunas tapo simboliu, vainikuojančiu šį karą. Jo praradimas prancūzams nebūtų

25–26. Santarvininkų karo magnatai. Jurgis V susitinka su generolu Joffre, prezidentu Poincaré, generolu Fochu ir seru Douglasu Haigu Beauquesne, Prancūzijoje. Dešinėje: lordas Kitchener išeina iš Karo ministerijos

buvęs strategine nesėkme; jo paėmimas nebūtų atnešęs vokiečiams strateginės pergalės. Tačiau abi pusės siuntė į šią mėsmalę šimtus tūkstančių kareivių vien tik tam, kad pasikultų tarpusavyje. Joffre viešai pareiškė, jog karą galima laimėti tik nualinus priešą, net jei dviems žuvusiems vokiečiams tektų trys prancūzų ir britų kareiviai. Seras William Robertson, Imperijos generalinio štabo viršininkas, pritarė jam ir pavadino tai storesnės piniginės principu.

Iki 1916 metų karas prarado visą savo šlovę ir romantiką, – tai buvo gilus pokytis pasaulėžiūroje. Anksčiau karas ir civilizacija nebuvo laikomi nesuderinamais. Atvirkščiai, sėkmė kare liudydavo pranašesnę civilizaciją. Imperinių legionų pergalės pademonstravo romėnų civilizacijos vertingumą, lygiai kaip Napoleono pergalės – prancūzų revoliucinių idėjų privalumus. Beveik nepertraukiama europiečių pergalių prieš azijiečius ir afrikiečius seka rodė, jog Europos civilizacija – pati pažangiausia pasaulyje. Gladstone, nors vargu ar karo vyras, liepė skambinti varpais po Wolseley pergalės prieš egiptiečius prie Tel-el-Kebiro ir pareiškė: „Tai didi diena civilizacijai“. Europos civilizacija žengė

per pasaulį su linksmu šūkiu: „Mes turim Maximo kulkosvaidį, o jie ne“. Kai japonai 1905 metais sutriuškino rusus, kai kas pajuto, jog Europos civilizacija pradeda žlugti, bet dauguma džiaugsmingai priėmė Japoniją į civilizuotų Europos valstybių draugiją. Tarpusavio skerdynės, kurios tęsėsi nuo 1914 iki 1916 metų, privertė suabejoti, ar tinka dėti lygybės ženklą tarp civilizacijos ir pergalės. Dauguma civilizuotų valstybių dalyvavo kare. Bet nė viena nebuvo jo laimėjusi arba priartėjusi prie pergalės. Vietoj to karas grasino sunaikinti moralinius ir materialinius civilizacijos pasiekimus.

Į šią grėsmę buvo du galimi ir prieštaringi atsakymai. Vienas – tai kautis toliau, dar įnirtingiau negu iki tol. Jei laimėtoja tampa

27. Vokiečių karo magnatai.
Kaizeris tariasi su feldmaršalu Hindenburgu ir generolu Ludendorffu

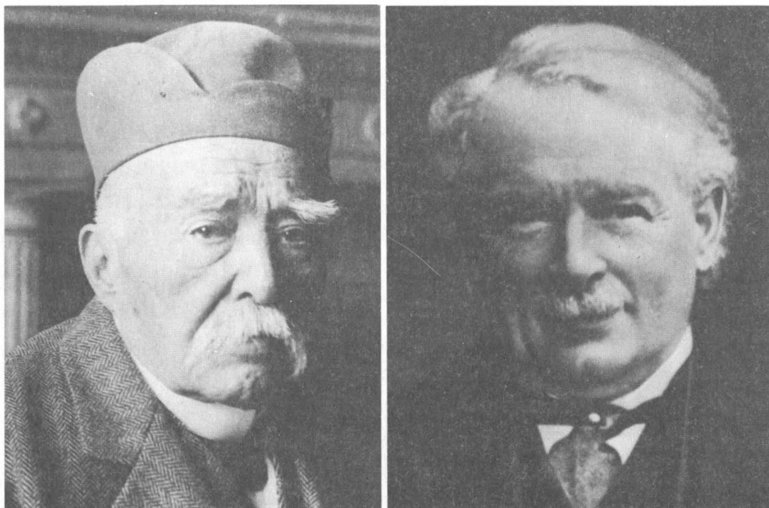
civilizuotesnė valstybė, kaip anksčiau buvo teigiama, kariaujančios pusės privalėjo pritaikyti karo tikslams civilizacijos resursus: daugiau sumanumo, daugiau mokslo, efektyvesnė politinė ir ekonominė organizacija. Kitas atsakymas buvo užbaigti karą, arba remiantis esamos civilizacijos normomis, arba atmetant jas naujosios vardan. Abu atsakymai buvo išbandyti sunkią 1916–17 metų žiemą – laikotarpiu, tapusiu žymiai reikšmingesniu persilaužimu civilizacijos istorijoje negu karo pradžia 1914 metų rugpjūtį. Šūkis, raginantis įnirtingiau kariauti, atvedė į valdžią naujus žmones, nors nebūtinai to paties tipo. Prancūzijoje ir Didžiojoje Britanijoje civiliai politikai didesniu ar mažesniu mastu šventė pergalę prieš vadovus kariškius. 1916 metų gruodį Lloyd George

28. Ieškant Hindenburgo linijos. Britų kariuomenė 1917 metais keliasi per Somme, persekiodama atsitraukiančius vokiečius

29. Verdunas. Vaux tvirtovė 1916 metais prieš pat sėkmingą vokiečių antpuolį ➤

30–31. Nacionaliniai didvyriai. Clemenceau ir Lloyd George

nuvertė Asquith'ą ir pajungė savo valiai admirolus, nors generolai pakluso jam tik karui einant į pabaigą. Prancūzijoje Joffre buvo pašalintas iš pareigų; nė vienas iš jo įpėdinių neprilygo jam prestižu ir galia, ir 1917 metų lapkritį Clemenceau ėmė diktuoti savo valią ir generolams, ir parlamentui. Net 1917 metų kovo mėnesį įvykusi revoliucija Rusijoje buvo iš pradžių panaudota tam, kad silpną carą pakeistų energingesni ir karingesni politikai. Vokietijoje, antra vertus, Hindenburg ir Ludendorff, dabar jau Vyriausiajame štabe, privertė Bethmanną Hollwegą, kanclerį, atsistatydinti ir paėmė į savo rankas visą politinę valdžią.

Keitėsi ne vien žmonės; triumfavo ir nauji metodai. Iš pradžių Europos tautos bandė kariauti taip, lyg karas būtų prabanga, – papildoma veikla, nesikertanti su įprastomis socialinio ir ekonominio gyvenimo taisyklėmis. Dabar jos visos įvedė karinį socializmą. Laisvą rinką pakeitė produktų normavimas; darbo ir kapitalo reguliavimas sustabdė laisvą ekonomikos veiklą: visų tautų ekonomikos gyvenimas buvo planuojamas iš viršaus. Susilygino klasės, nors daugiau teoriškai negu praktiškai. Taip pat susilygino ir lytys. Moterys jau seniai agitavo už emancipaciją; dabar jos tapo emancipuotos, nes to reikalavo karas, o ne kokie nors moraliniai principai. Moterys dirbo gamyklose ir įstaigose. Jos vairavo

tramvajus ir autobusus. Tapo šeimos maitintojomis kaip vyrai. Vienas užkietėjęs anglų konservatorius pareiškė: „Tenka pripažinti, kad moters vieta nuo šiol nebėra namuose“, – mirties nuosprendis senajam vyrų požiūriui. Žmonių mąstymas buvo irgi planuojamas. Draudžiančią cenzūrą pakeitė aktyvi propaganda, kurios tikslas buvo pakelti kovos dvasią tėvynėje, o kartu, nors tai ir nelabai sekėsi, pakirsti ją priešo stovykloje. Valstybės vadai šiek tiek gėdijosi savo išmonės ir apibūdindavo propagandą esant „informacija“, jei išvis ją pripažindavo. Tačiau kitos išeities nebuvo. Dauguma suaugusiųjų buvo tapę valstybės tarnais. Atsilygindama valstybė privalėjo jiems pasakyti, ką reikia ne tik daryti, bet ir galvoti.

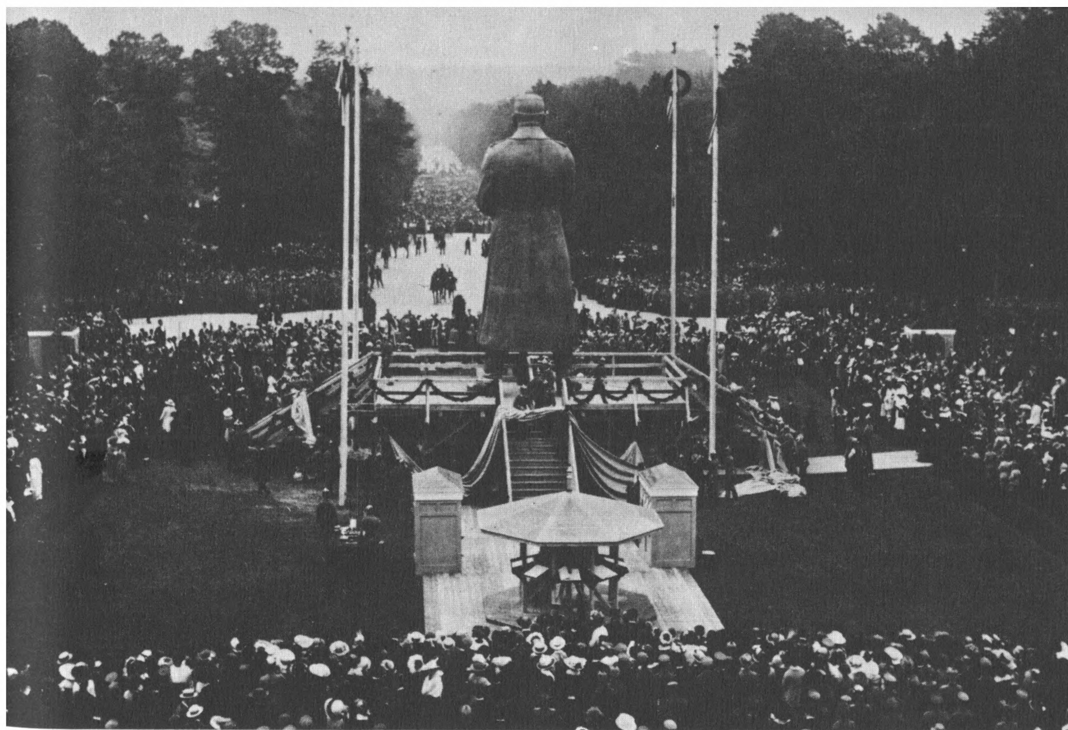
Naujieji metodai nebuvo stulbinamai veiksmingi. Kontroliavimas ir ekonominis vadovavimas buvo betarpiška reakcija į neatidėliotinus pavojaus signalus, o ne kokios nors bendros politikos sudėtinė dalis. Štai maisto normavimas Didžiojoje Britanijoje buvo įvestas vieną savaitgalį todėl, kad išnyktų eilės mėsos parduotuvėse. Planuotojai nesirėmė jokia patikima statistika ir retai žinojo, kokie bus jų planų padariniai. Pavyzdžiui, visos armijos skundėsi, kad joms trūksta šaudmenų.

32. Emancipuotos anglės. Šaudmenų gamintojos Woolwicho arsenale

Atsiliepdami į tai planuotojai veikė taip efektyviai, jog artėjant karo pabaigai kiekviena armija, įskaitant net rusų kariuomenę, šaudmenų turėjo daugiau, negu sugebėjo panaudoti. Vyriausybės dosniai žarstė didžiules sumas pinigų, beveik arba visai nesistengdamos subalansuoti biudžetų. Nei Prancūzijoje, nei Vokietijoje nebuvo padidinti mokesčiai. Net Didžiojoje Britanijoje mokesčių teužteko trečdaliui karo išlaidų padengti. Lėšos karui buvo imamos iš skolų, žadant, kad jas paskui sugrąžins nugalėtas priešas. Paskolos buvo renkamos entuziastingai ir triukšmingai pritariant visuomenei, ypač Vokietijoje, kur skolintojams leido kalti vinis į medinę Hindenburgo statulą, – keistas, pagoniškas ritualas. Karas atnešė skurdą neturtingiesiems, o turtuolius padarė dar turtingesnius. Kilo socialinis nepasitenkinimas. Spekuliantas su cilindru tapo tokiu pat karo simboliu, kaip ir purvinas eilinis kareivis apkasuose. Kai pirmųjų dienų patriotinė nuotaika krito, masės pradėjo galvoti, jog šis karas yra ponų karas, kuriame jie žudomi tarptautinio ginklų fabrikantų sindikato.

Vis dėlto nepasitenkinimas buvo stebėtinai silpnas. Streikai amunicijos gamyklose, įprasti 1917 metais, buvo išsklaidomi pakeliant atlyginimus ir pagerinant darbo sąlygas. Dirbančiųjų klasių atstovams buvo leista pareikšti nuomonę apie valstybės reikalus. Didžiojoje Britanijoje vienas leiboristų vadovas – iš pradžių Arthur Henderson, o paskui George Barnes – posėdžiavo Karo ministrų kabinete. Prancūzijoje buvo ministrai socialistai. Vokiečių generolas Groene glaudžiai bendradarbiavo su profesinėmis sąjungomis. Labiausiai stebina tai, kad nepasitenkinimas retai kada persimesdavo į ginkluotąsias pajėgas. Čekai ir lenkai dezertyravo iš Austrijos-Vengrijos armijos, bet jų dezertyravimą lėmė tautiniai jausmai, o ne neapykanta karui, ką jie įrodė sudarydami lenkų ir čekų legionus sąjungininkų pusėje. 1917 metais kilo maištai ir vokiečių, ir austrų-vengrų laivynuose, bet tik pasipiktinus neveiklumu, o ne aktyvia karo tarnyba. Revoliucija, įvykusi Rusijoje 1917 metais, kartais aiškinama nepasitenkinimu armijoje, bet tai netiesa. Revoliucija prasidėjo Petrogrado civiliniuose ir atsargos karių sluoksniuose, o kariuomenė įsijungė tada, kai revoliucija buvo jau laimėjusi. Viena armija buvo nualinta maištų, – tai unikalus atvejis. Po pražūtingo puolimo, pradėto Nivelle'o 1917 metų balandį, prancūzų kariuomenės kantrybė

33. Medinis titanas. Ši milžiniška Hindenburgo statula buvo atidengta Berlyne 1915 metų rugsėjį, tęsiant lėšų rinkimo kampaniją

trūko. Penkiasdešimt keturios divizijos atsisakė paklusti įsakymams, o kai kurios net kalbėjo apie žygiavimą į Paryžių, nors to ir nepadarė. Pétainas, naujas Vyriausiasis karo vadas, atstatė discipliną, pažadėdamas, jog daugiau nebus beprotiškų atakų, ir per kelis mėnesius Prancūzijos armija vėl tapo veiksminga karine jėga.

Karas iš naujo pademonstravo kone beribę paprastų žmonių kantrybę. Priešinosi karui ar ragino jį baigti tik išsilavinusi mažuma – vadai be armijos. Šis pasipriešinimas buvo vien iš pasauliečių pusės. Krikščionių dvasininkija uoliai sakė patriotinius pamokslus ir šventino karo ginklus. Protestantų ir stačiatikių Bažnyčios galėjo be jokių sunkumų glaudžiai bendradarbiauti su valstybe. Romos Katalikų Bažnyčia buvo labiau tarptautinė, ir 1917 metais popiežius Benediktas XV atsargiai pabandė tarpininkauti tarp kariaujančiųjų pusių. Jo pastangas griežtai atmetė didžiosios sąjungininkės, iš kurių nė viena nebuvo oficiali Romos katalikų

34–36. Balsai prieš karą. Siegfried Sassoon, Henri Barbusse, Romain Rolland

šalis. Šiaip ar taip, Pontifikatas po Leono XIII mėgino prisitaikyti prie naujųjų laikų, buvo nusiteikęs konservatyviai, ir atrodė, kad Benediktas XV labiau rūpinasi išsaugoti Austriją-Vengriją, tą nepriekaištingai konservatyvią valstybę, negu padaryti galą karui. Šalia šio atskiro epizodo tik Bičiulių draugija (kvakeriai) patvirtino Taikos Kunigaikščio doktriną.

Plačiau šią doktriną skleidė netikintieji – Voltaire'o ir devynioliktojo amžiaus racionalistų įpėdiniai, žmonės, siekiantys išsaugoti sveiką protą pamišusiame pasaulyje. Jų ginklas buvo šaltakraujiškas argumentavimas: pamfletai, leidžiami mažu tiražu, kalbos negausiems pasekėjams susitikimuose, kuriuos dažnai išvaikydavo atostogaujantys kareiviai. 1916 metais juos parėmė anglų poetai, ypač Sassoon, o Prancūzijoje – romanistai. Henri Barbusse'o *Ugnis* buvo pirmasis literatūrinis protestas prieš šiuolaikinį karą, davė pavyzdį visoms vėlesnėms knygoms šia tema. Romain Rolland, apsistojęs Šveicarijoje, vaidino savotišką pasaulietinio karo priešininkų popiežiaus vaidmenį. Ne visi šie žmonės buvo socialistai ar net kairieji. Lordas Lansdowne, propagavęs Anglijoje kompromisinę taiką, buvo aukštos kilmės aristokratas ir kraštutinis konservatorius. Caillaux, taikos partijos Prancūzijoje lyderis, nors ir

būdamas radikalas, kalbėjo finansininkų ir bankininkų vardu. Vis dėlto

jie buvo išimtys. Proto ir nuosaikumo reikalavimai sklido daugiausia iš socialistų: Ramsay MacDonaldo Didžiojoje Britanijoje, Karlo Kautsky'o ir Karlo Liebknechto Vokietijoje, Fritzo Adlerio Austrijoje. Jų marksizmas, net jeigu jie ir laikėsi tokių pažiūrų, buvo tik jų humaniškumo priedas. Jie laikė, kad karas yra pražūtinga beprotybė, ir tikėjosi jį užbaigti visuotiniu susitaikymu. Praktiškai jų kampanija buvo nukreipta prieš visų šalių politikos lyderius, ir jie bandė įteigti, jog masės yra blaiviau galvojančios ir taikingesnės negu jų vadovai, – teiginys, nelabai paremtas faktais.

Likimo ironija, kad protingos taikos gynėjai rado vieną sąjungininką tarp valstybės vadų: Woodrow Wilsoną, Jungtinių Valstijų prezidentą. Wilson irgi buvo racionalus idealistas, įsitikinęs savo moraliniu ir intelektualiniu pranašumu. Jis irgi troško „taikos be pergalės" ir tikėjo, jog Jungtinės Valstijos privalo likti neutralios, kad galėtų tarpininkauti tarp kariaujančiųjų pusių, ar galbūt net primesti joms taiką. Daugelis amerikiečių pritarė Wilsono požiūriui. Jie jautėsi esą morališkai pranašesni už senąją dekadentišką Europą, iš kurios jie ar jų protėviai buvo išvykę, ir geriausiu atveju teprisiėmė misiją išgelbėti Europą nuo pamišimo.

37. Pacifistų susirinkimas Londone 1917 metais

Automobilių fabrikantas Henry Ford suruošė į kelionę Taikos laivą, kuris, apgailėtinas ir ignoruojamas, plaukiojo Europos vandenyse. Paties Wilsono traktatai apie taiką nebuvo nė kiek veiksmingesni.

Daugelio amerikiečių, kaip ir paties Wilsono, nusistatymas buvo dviprasmiškas. Būdami dažniausiai anglosaksiškos kilmės, jie negalėjo išvengti tam tikros simpatijos Didžiajai Britanijai, kad ir kaip skelbdami neutralumą. Dar daugiau, įtakos turėjo ir praktiniai interesai. Amerikos pramonė klestėjo, tiekdama kariaujančioms pusėms maistą ir žaliavas. Dėl efektyvios blokados tai praktiškai reiškė tiekimą Didžiajai Britanijai ir Prancūzijai. Vokiečiai atsakė į tai povandeniniu karu, ir tada Wilson ėmė ginti neutralių šalių laivų plaukiojimo laisvę. 1917 metų sausį vokiečiai panaikino savo povandeniniams laivams bet kokius suvaržymus. Wilson, neilgai dvejojęs, paskelbė karą. Likimo ironija, kad jis atsisakė neutralumo kaip tik tada, kai jo tarpininkavimas būtų galėjęs pagaliau atnešti tam tikrų vaisių. 1917 metų vasarą Europoje buvo pastebėtos vienintelės tikros pastangos derantis apčiuopti taikos galimybę. Laikinoji Rusijos vyriausybė norėjo derėtis; Vokietijos Reichstagas priėmė taikos rezoliuciją; Austrijos-Vengrijos imperatorius Karolis derėjosi iš tikrųjų. Nors Wilson nebegalėjo atlikti tarpininko vaidmens, jis vis dar tebetvirtino esąs virš visų kovos veiksmų, nepaisant to, kad Jungtinės Valstijos jau buvo įsitraukusios į karą sąjungininkų pusėje. Wilson vadovavo kryžiaus žygiui, neužsiimdamas kova dėl valdžios. Kadangi jis vargu ar galėjo pradėti kryžiaus žygį iškart prieš abi puses, tai pasiūlė iš pradžių sutriuškinti Vokietiją, o paskui primesti savo idealus sąjungininkams. Jungtinės Valstijos niekad netapo viena iš sąjungininkių. Jos liko valstybe bendrininke, nurodydamos tą saitų sutvirtinimo ir susilpninimo strategiją, kurią jos Europos atžvilgiu pasirinko ateinančiam penkiasdešimtmečiui.

Jungtinių Valstijų įsitraukimas į karą atvėrė naują erą Europos civilizacijos istorijoje. Tolimoje praeityje šią civilizaciją formavo, o kartais griovė išoriniai poveikiai, ypač barbarų įsiveržimai. Nuo to momento, kai prieš du šimtus metų prie Vienos vartų buvo sulaikyti turkai, judėjimas tarp Europos ir likusio pasaulio visą laiką vyko viena kryptimi. Europiečiai visur buvo įsibrovėliai ir užkariautojai. Jie pasklido po pasaulį, jį pavergė ir išnaudojo. Dabar Naujasis Pasaulis atsilygino. Nuo

to meto Europos reikalai turėjo būti nuolat veikiami, o kartais ir nulemiami iš išorės. Amerikiečiai buvo europiečiai, bet su vienu skirtumu: europiečiai kilme ir, nemažu mastu, kultūra, tačiau be europietiškų politinės elgsenos tradicijų. Kai kurie amerikiečiai rūpinosi tautomis, iš kurių buvo kilę, – airiais, čekais ar lenkais, – ir prisijungė prie Wilsono, remdami nacionalinį apsisprendimą. Labai nedaug kam rūpėjo nepriklausomų valstybių sambrūzdis Europoje. Jiems nepatiko europinės monarchijos, o dar labiau – europinių imperijų plėtimas užjūryje. Jie norėjo, kad visi europiečiai taptų taikūs, pasiturintys ir protingi kaip jie patys. Negalėjo suprasti, kodėl europiečiai neįstengia atsisakyti savo parapinio lojalumo. Europos civilizacijai, kadaise tokiai neprilygstamai ir patenkintai savimi, dabar buvo mestas iššūkis. Susidūrę su tokiomis amerikiečių abejonėmis, europiečiai ėmė nepasitikėti patys savimi. Moraliniu požiūriu, jų dominavimo era pasibaigė.

Žvelgiant praktiškai, Amerikai paskelbus karą, padariniai buvo visai kitokie: buvo užtikrinta vienos Europos valstybių grupės pergalė prieš kitą. Iki 1917 metų Vokietija sutriuškino Rusiją ir rodės, kad tuoj sutriuškins Prancūziją. Didžioji Britanija pati viena turėjo mažai vilčių nugalėti Vokietiją, kad ir ką būtų kalbėjęs Lloyd George apie parbloškiantį smūgį. Britų ir prancūzų politikos veikėjai niūriai siekė sandėrio su taikos derybų idėja: stojus į karą Amerikai, jie galėjo atmesti tokias idėjas. Galiausiai tapo įmanoma visiška pergalė. Tačiau tai buvo pergalė su neišspręstu prieštaravimu. Wilson kovojo gindamas didžiuosius principus, o ne nacionalinį saugumą. Pagaliau niekas ir įsivaizduoti nebūtų galėjęs, jog Jungtinėms Valstijoms kelia grėsmę Vokietija, kaip kad nepagrįstai teigė Didžioji Britanija ir Prancūzija. Sąjungininkai taip pat turėjo iškelti aikštėn savo didžiuosius principus, kad patenkintų naująją bendrininkę. Tai buvo daroma ne vien dėl akių. Tautos, o gal net ir vyriausybės, tikėjo, kad jos kariauja dėl idealų, o ne dėl valdžios. Vis dėlto tas įsitikinimas nebūtų buvęs toks stiprus, nei principai taip skambiai deklaruojami, jei ne Jungtinių Valstijų dalyvavimas kare.

Naujas Wilsono vaidmuo, kai jis tapo vienu iš karo įkvėpėjų, turėjo tiesioginės įtakos nuosaikiesiems ir blaiviai mąstantiems žmonėms. Galiausiai jis buvo vienas iš jų. Jo principai sutapo su jų principais. Kaip ir jie, jis anksčiau primygtinai teigdavo, jog jėga nieko neišsprendžia;

kaip ir jie, jis teigdavo, kad sveikas protas ir susitaikymas yra vieninteliai efektyvūs tarptautinių santykių instrumentai. Dabar tas pats Wilson propagavo jėgą – „jėgą iki galutinės ribos“. Jis tapo svarbiausiu visiškos ir bekompromisinės pergalės gynėju. Nuosaikieji ir blaiviai mąstantys žmonės pakliuvo į Wilsono spąstus. Jie buvo investavę į jį savo moralinį kapitalą ir dabar negalėjo jo išduoti. Buvo pasmerkę karą dėl žemiškųjų dalykų, o dabar rėmė kovą dėl dangiškųjų. Karas peraugo į „karą dėl to, kad baigtųsi karai“. O jei šito nebūtų pasiekta, turėtų kilti dar daugiau karų, siekiančių to paties tikslo, – šventų karų, karų dėl principo, o ne dėl interesų. Wilsono pozicija jau išpranašavo painiavą, kilusią tarpukario Tautų Sąjungoje, – organizacijoje, sukurtoje užkirsti kelią karui, kuri galiausiai tegalėjo veikti tik pati kariaudama. 1917 metų balandį civilizuotas žmogus pradėjo vaikytis miražo: amžino karo, užtikrinančio amžiną taiką.

Wilson buvo naujo amžiaus apaštalas. Kone tuo pačiu metu scenoje pasirodė kitas apaštalas, jo varžovas. 1915 ir 1916 metais, kai Šveicarijoje buvo susirinkę keli didžiadvasiški socialistai, kurie paskelbė argumentuotus atsišaukimus, nukreiptus prieš karą, vienas žmogus šiurkščiai sviedė jiems, kad jie veltui gaišta laiką. Karas, pareiškė jis, nėra nelaimingas atsitikimas ar kvaila klaida. Tai neišvengiamas padarinys šiuolaikinės civilizacijos – „kapitalizmo“, jeigu įvardysim ekonominiu požiūriu. Kreipdamasis į protą nieko nepasieksi. Karą galima baigti tik sugriovus esamą visuomeninę santvarką ir sukūrus naują. „Galas karui“ ir „Karas nepasikartos“ buvo bergždi šūkiai. Vienintelis sprendimas – „Paversti imperialistinį karą pilietiniu karu“.

Dauguma socialistų nekreipė dėmesio į šį vienišą, nenumaldomą balsą. Tai buvo balsas Lenino, tuo metu gyvenančio tremtyje, Šveicarijoje, beveik neegzistuojančios rusų partijos vadovo. Ir pats Lenin nesitikėjo didesnės sėkmės. 1917 metų pradžioje jis pasakė būreliui šveicarų studentų: „Mes, senesnieji, nebesulauksime socialistinės revoliucijos“. Paskui, stulbinamai netikėtai, atėjo jo valanda. 1917 metų kovą Petrograde kilo maištai dėl maisto stygiaus, perėję į reikalavimus nuversti carą. Carui Nikolajui II atsisakius valdžios, Rusija tapo demokratine respublika, – žinoma, tik teoriškai. Nebuvo surengti jokie parlamento rinkimai, o laikinoji vyriausybė buvo sudaryta iš pirmų pasitai-

kiusių liberalinės ar socialistinės pakraipos politikų. Lenin sugebėjo grįžti į Rusiją iš Šveicarijos, – keistoka, bet pritarus Vokietijos aukštajai valdžiai, kuri teisingai įžvelgė jame ramybės drumstėją, nors ir nenumatė, kad jis sudrums ramybę ne tik kitiems, bet ir jiems.

Ši pirmoji Rusijos revoliucija nebuvo nukreipta prieš karą. Išties dauguma tikėjosi, jog revoliucija pavers Rusiją galingesne karine jėga. Kaip jakobinų revoliucija – Prancūziją 1793 metais. Kai Lenin atvyko į Petrogradą, pamatė, kad beveik jis vienas ir tetrokšta tolesnės revoliucijos. Net jo pasekėjus apstulbino jo kraštutinės pažiūros, bet Lenin nenusiminė. Jis, kaip ir Wilson, buvo įsitikinęs savo intelektualiniu pranašumu ir teisumu. Daugelis vėlesniųjų rašytojų laikė Leniną esmingai rusišku – kone barbaru Europos akyse – ir pateikė jo politiką kaip rusišką Europos išsižadėjimą. Tai rimtas nesusipratimas. Lenino pasaulėžiūros pagrindai buvo marksistiniai, o ne rusiški. Jo mokytojas, Karl Marx, buvo mokslingas vokietis iš Pareinės, didesnę dalį savo gyvenimo praleidęs Britų muziejuje. Lenin laikė save socialistu internacionalistu, ir jo tikslas buvo pradėti revoliuciją, kuri praūžtų per Europą, o ne atplėšti Rusiją nuo Europos. Jo idėjos priklausė europietiškojo socializmo tradicijoms: priešiškumas valdančiosioms klasėms; pasikliovimas pramonės darbininkų išmintimi ir dorumu; ir įsitikinimas, kad socializmas panaikins visą žemiškąjį blogį. Leninui Utopija buvo ranka pasiekiama: tai buvo didysis skirtumas tarp jo ir daugumos kitų socialistų. Jie abejojo, ar galima įtvirtinti socializmą, ir, dar labiau, ar jie sugebės jį įtvirtinti. Lenin neturėjo jokių abejonių. Jam tereikėjo užgrobti valdžią, ir visos problemos būtų išspręstos. Tai nelabai skyrėsi nuo Wilsono įsitikinimo, jog viskas būtų gerai, jeigu tik jis kontroliuotų pasaulio likimą.

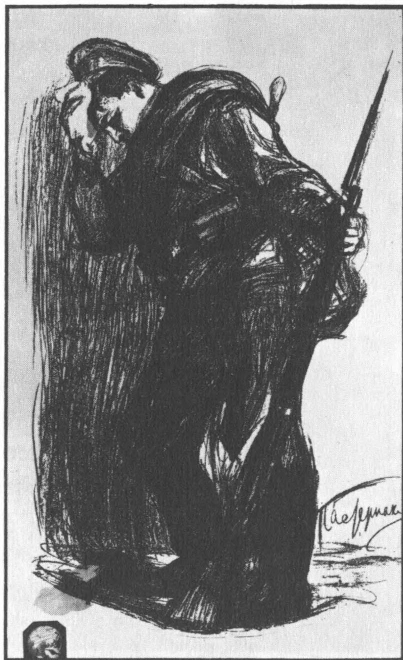
Taigi 1917 metais Europos reikalai vystėsi dviem planais. Praktiškoje, karo plotmėje vokiečių kariuomenė sėkmingai sutriuškino rusus. Britų armija stengėsi padaryti tą pat su vokiečiais Flandrijos dumblyne, bet jiems nepavyko. Karas surydavo vis daugiau kareivių ir medžiagų. Civilinis gyvenimas darėsi vis labiau kontroliuojamas ir monotoniškas. Tuo tarpu du utopistai, Wilson ir Lenin, ruošėsi pakeisti senąją santvarką. Buvo renkama ir apmokama Amerikos armija. Wilson suformulavo idealistines taikos sutarties sąlygas, kurios, laimėjus karą, turėjo būti primestos ir priešams, ir sąjungininkams. Lenin ir toliau kvietė tęsti

revoliuciją. Aktyvesni nuvargusių nuo karo Rusijos žmonių sluoksniai klausėsi jo, o nelankstūs laikinosios vyriausybės politikai pajuto valdžią slystant jiems iš rankų. Lapkritį Lenino partija, bolševikai, užgrobė valdžią revoliucijos keliu, beveik nepraliedami kraujo. Jie tvirtino valdą sovietų – tarybų, sudarytų iš gamyklų ir kariaujančių dalinių delegatų po pirmosios revoliucijos, – vardu. Daugelis delegatų buvo iš tikrųjų bolševikai, arba, vadinant juos naujuoju vardu, kurį netrukus paskleidė Lenin, komunistai. Vis dėlto šie delegatai, ar jie būtų buvę komunistai, ar ne, maža ką galėjo nulemti. Lenin ir jo bendrininkai paprasčiausiai pranešė jiems, kad jie išrinkę Leniną ir jo bendrininkus į Liaudies komisarų vyriausybę. Naujas sulyginimas buvo įvestas beveik be argumentų. Dirbančiųjų klasės, arba proletariato valdžia, buvo tikroji demokratija. Sovietai išreiškė darbininkų klasės valią. Komunistų partija išreiškė sovietų valią. Lenin išreiškė komunistų partijos valią. Todėl Lenino diktatūra buvo demokratijos viršūnė.

Bergždžias užsiėmimas būtų spėlioti, ar teisingi šie teiginiai. Nepaisant to, ar jie buvo teisingi, ar klaidingi, Lenin ir dauguma kitų komunistų jais tikėjo; iš čia kilo sumaištis sovietų reikaluose vėlesniais metais. Dar tvirčiau Lenin tikėjo savo sėkmės tikrumu. Jis užgrobė valdžią siekdamas dviejų tikslų: vieno, neatidėliotino – baigti karą visoje Europoje; kito, kiek tolimesnio – įvesti socializmą visame pasaulyje. Rusijos revoliucija turėjo būti pirmoji kibirkštis, sukelianti visuotinį sprogimą. Leninui niekad nekilo mintis, kad ji teliks izoliuotu įvykiu. Jo pirmasis nutarimas buvo Dekretas dėl taikos, skelbiantis, jog karas iš Rusijos pusės baigtas, ir raginantis kitų šalių darbininkus pasekti Rusijos pavyzdžiu. Tuo pačiu metu Lenin paskelbė įsaką, įvedantį socializmą visoje Rusijos pramonėje, – daugmaž paprasta operacija, kaip jis manė. Tačiau kurdamas naują socialinę santvarką Lenin tuo pačiu atgaivino arba išsaugojo ir senąją. Ankstyvą realizmo akimirką jis pripažino, jog vadinamoji darbininkų revoliucija privalo būti toleruojama valstiečių masių, ir todėl leido valstiečiams patiems užgrobti žemę. Miestiškas socializmas tuo laipsniu, kokiu jis egzistavo, tapo sala obskurantiškų žemės savininkų jūroje.

Bolševikų revoliucija padarė didelę įtaką Europai, nors vargu ar tą, kurios tikėjosi Lenin. Kvietimas pasekti Rusijos pavyzdžiu buvo nesėk-

38–39. Bolševikų požiūris į karą. Kenčiančios masės neša carą, Bažnyčią ir turtuolį. Dešinėje: nusikamavęs rusų kareivis

mingas. Nors Vokietijoje bei Austrijoje-Vengrijoje ir kilo streikų, jie buvo nukreipti prieš sunkią padėtį, o ne prieš karą, ir baigėsi padidinus maisto normas. Lenino kreipimąsi išgirdo ne masės, o valdančiosios klasės. Per visą karą jie nuogąstavo, kad ateina akimirka, kai tautos praras norą paklusti. Dabar jie galėjo pasibodėjimą karu sutapatinti su bolševizmu – užsienio sąmokslu, siekiančiu sugriauti civilizaciją. Jie panaudojo antibolševizmą kaip injekciją, sustiprinančią karo dvasią. Pergalė, tikėjo jie, yra geriausias vaistas prieš bolševizmą, ir dar įnirtingiau sukilo prieš bolševizmą, nes jis kliudė pergalei. Vokietijos Vyriausioji vadovybė negaišdama laiko pabandė susitaikyti su naująja valdžia. Jie pareikalavo didžiulės kompensacijos ir atėmė iš Rusijos trečdalį jos europinės teritorijos. Žymiausi bolševikai gėdijosi net pagalvoti apie taiką su kapitalistine Vokietija, ypač tokiomis sąlygomis, ir troško žvanginti revoliucinio karo kardu.

Sąjungininkai niekuo jiems nepadėjo ir nepadrąsino. Britanijos ir Prancūzijos vyriausybė laikė bolševikų Dekretą dėl taikos apgalvota civilizacijos išdavyste. Jie įsivaizdavo kažkur slypint gilias rusų jėgos bei patriotizmo atsargas ir iš tiesų džiaugėsi negailestingomis vokiečių sąlygomis, tikėdami, kad jos išprovokuos bolševikų nuvertimą ir pakartotinį Rusijos įsitraukimą į karą. Tik Lenin pripažino savo ankstesnių vilčių žlugimą. Suprasdamas, jog europinė revoliucija, kurios jis laukė, neįvyko, jis įtikinėjo, kad bolševikai privalo laimėti laiko, kad ir kokia sunkia kaina. Delsimas, jo manymu, būsiąs neilgas: komunistai netrukus vėl ims vadovauti tarptautinei revoliucijai. Vis dėlto delsimas nebuvo atmestas. 1918 metų kovo 3 dieną Rusija ir Vokietija pasirašė Brest-Litovsko taikos sutartį. Tai buvo pirmasis Lenino kompromisas su tikrove, ir jis pradėjo procesą, pavertusį komunizmą rusišku, o ne pasauliniu judėjimu. Tarp Rusijos ir likusio civilizuoto pasaulio buvo nubrėžta riba. Abi pusės kaltino viena kitą, – sąjungininkai skundėsi, kad Rusija atsiribojo nuo Europos reikalų, o Lenin ir bolševikai atsikirtinėjo, kad Vokietija ir sąjungininkai susitarė išstumti Rusiją.

Veikiai sąjungininkai suteikė Leninui dar vieną priežastį atšalimui. Jie pradėjo karinę intervenciją Rusijoje, tariamai siekdami išgelbėti ją nuo vokiečių, bet taip pat tikėdamiesi, jog galbūt jos metu bus nuversti ir bolševikai. Šis žingsnis turėjo žymių pasekmių, tuo momentu nenumatytų. Liberaliosios Vakarų Europos valstybės buvo daug metų diskutavusios, ar Rusija, ar Vokietija kelia joms didesnę grėsmę. Įsiliepsnojus karui, atsakymas paaiškėjo. Vokietija tapo priešininke, o Rusija – jų sąjungininke kare. Dabar šis klausimas iškilo iš naujo. Keli Vakarų politikos veikėjai, tokie kaip lordas Milner, norėjo pakeisti atsakymą: jie palaikė kompromisinę taiką su Vokietija, kad civilizuotos valstybės galėtų susijungti prieš bolševizmą, ir Rusijoje, ir tėvynėje. Dauguma politikos lyderių nesugebėjo niekaip atsakyti. Jie pasikliovė neaiškia viltimi, jog vieną dieną arba Vokietija, arba Rusija gali tapti demokratine ir civilizuota, jų supratimu. Tuo tarpu sąjungininkus slėgė jau ne vienas, o du karai, ir, dar blogiau, perspektyva ateityje neapibrėžtą laikotarpį turėti du varžovus.

1918 metais pavojus iš bolševikų pusės buvo gana tolimas, o iš vokiečių pusės – betarpiškas. Vokiečių generolai priklausė neabejotinai pačiai

40. Trumpalaikė pergalė. Von Kühlmann iš Vokietijos pusės pasirašo Brest-Litovsko sutartį, stebint grafui Czerninui iš Austrijos-Vengrijos

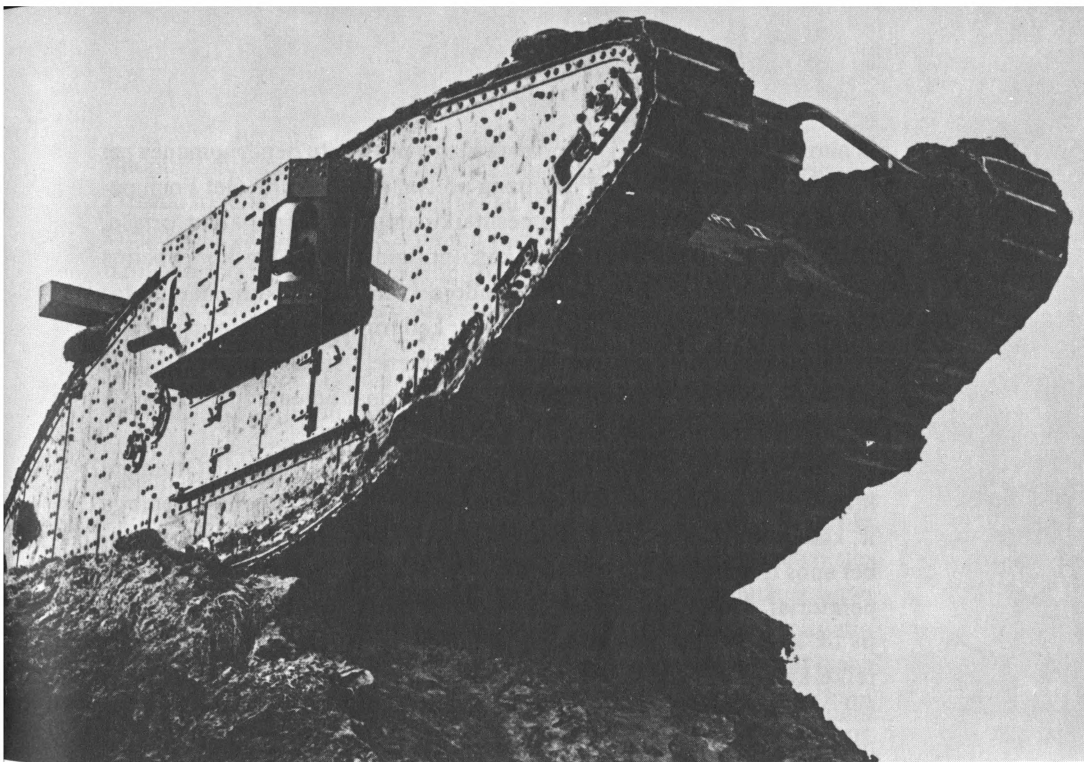
ribočiausiai ir arogantiškiausiai karinei kastai Europoje, bet, skirtingai nuo kitų generolų, jie iš tikro nukreipė proto pastangas į kariavimo metodus. Rezultatas buvo kiek paradoksalus. Vokietija buvo labiausiai industrializuota Europos šalis; tačiau vokiečių kariuomenė pasiekė savo didžiuosius laimėjimus 1918 metų pavasarį išradingumo, o ne mašinų dėka. Vokiečių karybos menas užsibaigė pėstininkų taktikos patobulinimu. Būtent ne tokie kūrybingi britų generolai išrado tanką, arba veikiau buvo įpareigoti jį išrasti. Tankai ir, mažesniu mastu, aeroplanai buvo ateities šaukliai. Iki 1918 metų karas – tikrų kautynių prasme – vis dar rėmėsi žmonėmis, ir paskutinė Ludendorffo kampanija savo improvizuotais veiksmais priminė Napoleono karus. Pasirodžius tankams, karius pakeitė mašinos, ir karas priartėjo prie mechanistinės dvasios, būdingos šiuolaikinei Europos civilizacijai.

Paskutinieji karo metai davė dar vieną naujovę, nors ir laikiną. 1918 metų kovo aliarmų metu sąjungininkai perėjo prie vieningo vadovavimo. Foch tapo Vyriausiuoju karo vadu. Buvo koordinuojami sąjungininkų kariniai ir ekonominiai planai. Nacionalinis suverenumas nublanko, bet tik kol truko karas. Tokiu būdu atsirado tarptautinis bendradarbiavimas, kaip viena iš daugelio karo blogybių. Šiaip ar taip, vienas didesnių sąjungininkų jėgos šaltinių buvo tikrumas, kad amerikiečių kariuomenė yra pakeliui į Europą. Jungtinių Valstijų pajėgos kariavo palyginti nedaug, ir bendras nukautųjų ir sužeistųjų skaičius jose buvo mažesnis negu australų nuostoliai. Prancūzų, o dar labiau britų generolai nekantravo laimėti karą, kol Jungtinės Valstijos dar nebuvo tapusios dominuojančia jėga; vis dėlto, jausdami už nugaros Amerikos armiją, jie rizikavo daugiau, negu būtų drįsę kitu atveju. Čia irgi buvo pavyzdys ateičiai. Didžioji Britanija ir Prancūzija norėjo tvarkyti Europos reikalus be Amerikos įsikišimo, tačiau buvo įsitikinusios, pagrįstai ar ne, kad jeigu sužlugdys tuos reikalus, Jungtinės Valstijos ateis joms į pagalbą.

Karo pabaiga buvo keistai prieštaringa. Spalio mėnesį vokiečiai kreipėsi į prezidentą Wilsoną ir dėl paliaubų, ir dėl taikos sąlygų. Wilson

41. Vyriausiasis karo vadas, generolas Foch

42. Ateities ginklas. Važiuojantis britų tankas

pasiūlė taiką vadovaujantis idealistinėmis sąlygomis, jo suformuluotomis anksčiau, žinomomis Keturiolikos punktų pavadinimu. Vokietijos vyriausybė, šiek tiek pasiderėjusi, priėmė šias sąlygas, ir Wilson primetė tas pačias sąlygas sąjungininkams su dviem nuolaidom. Norėdami dar labiau įsiteikti Wilsonui, vokiečiai pavertė savo šalį demokratine, parlamentine valstybe. Tokiu būdu idealai, už kuriuos kovojo 1848 metų revoliucionieriai, amerikiečiams įsakius, triumfavo Vokietijoje. Tačiau Wilson nusiuntė vokiečius derėtis dėl paliaubų sąlygų pas karo vadus, ir Foch padiktavo sąjungininkų pergalės sąlygas: Vokietija iš dalies nusiginkluoja, o sąjungininkai okupuoja Reino sritį.

Kalbant apie karo padarinius, buvo dvi koncepcijos. Jei Vokietija neveidmainiavo, priimdama Keturiolika punktų ir įsivesdama demokratiją, – o Wilson taip ir manė, – tai nebuvo principinės ribos, skiriančios

ją nuo sąjungininkų, ir ji galėjo prisijungti prie tautų bendruomenės net greičiau, negu tai padarė Prancūzija po Napoleono karų. Bet Foch paliaubų sąlygose laikė Vokietiją nesutaikinamu, nors ir nugalėtu, priešu, privalančiu sumokėti baudą už karo pralaimėjimą. Abi koncepcijos gyvavo viena greta kitos. Abiem naudojosi, dažnai jas painiodamas, tas pats žmogus. Kas buvo lemtingiau – ar kad triumfavo Wilsono idealai, ar kad buvo sutriuškinta vokiečių kariuomenė? Ateitis turėjo parodyti, kad abi koncepcijos netinkamos, ir kad Europai nelemta nei džiaugtis nauja santvarka, nei atstatyti senąją.

Dvi Vokietijos sąjungininkės, Habsburgų monarchija ir Otomanų imperija, neatsigavo po pralaimėjimo ir sužlugo. Vokietija liko vieninga ir, kad ir kaip susilpnėjusi, išlaikė visus didžiosios valstybės resursus, bet anos dvi imperijos subyrėjo. 1914 metais Europoje buvo penki imperatoriai. 1918 metų pabaigoje teliko vienas, – Anglijos karalius, – ir jis tik kaip Indijos imperatorius. Istorinės permainos vyko toliau. Prireikė karo, praūžusio dvidešimtajame amžiuje, kad būtų sunaikintos senovinės Romos atgyvenos. Habsburgai amžiais buvo Šventieji Romos imperatoriai ir išlaikė kai kurias Karolio Didžiojo tradicijos gijas. Otomanų imperatoriai neleido Konstantinopolyje sunykti Bizantijos dvasiai. Dabar neliko nei vienų, nei kitų. Tęstinumo gija buvo nutraukta.

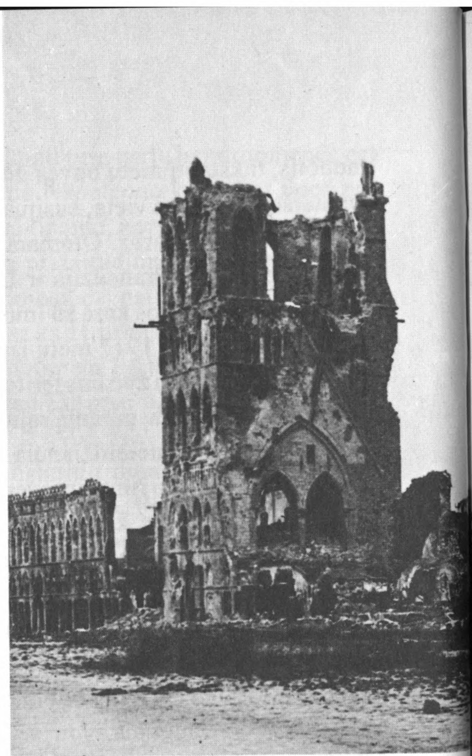
Dinastijų žlugimas sukrėtė ir luomus, kurie buvo su jomis susiję. Žemvaldžių aristokratijos galia buvo palaužta visose Habsburgams priklausiusiose teritorijose, išskyrus Vengriją, lygiai kaip buvo susilpninti ir Vienos vokiečių kapitalistai. Nacionalinės valstybės, atsiradusios išnykusios Habsburgų imperijos vietoje, atrodė nelyginant Wilsono apsisprendimo principo triumfas. Bet jos taip pat patvirtino tradicijas, nors ir kitonišku būdu. Kiekviena atskira tauta turėjo savo istoriją, arba ją prasimanė, ir veikiai naujosios nacionalinės valstybės ėmė reikšti viena kitai istorines pretenzijas, – beveik taip pat, kaip darė dinastijos.

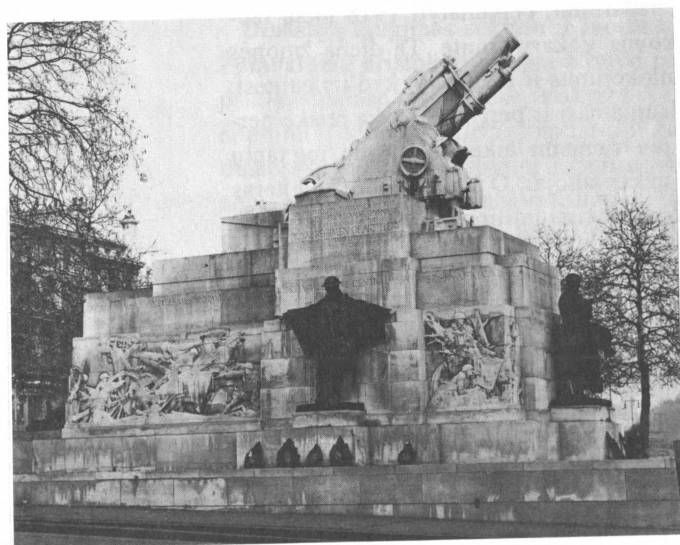
Otomanų imperijos galas sukėlė mažiau permainų, bent jau Europoje. Dauguma Turkijos europinių žemių virto nacionalinėmis valstybėmis iki 1914 metų Konstantinopolis, nepavykus Graikijos mėginimui jį pagrobti, liko turkų rankose, bet jo vieta pasaulyje pasikeitė. Turkijos sostinė buvo perkelta į Ankarą, esančią Mažojoje Azijoje, ir Konstan-

tinopolis, tūkstantį metų buvęs didžiausiu Europos miestu, nugrimzdo į užmarštį: šiaip sau vieta, susijusi su kai kuriais prisiminimais ir praradusi visą savo svarbą. Otomanų imperijos arabiškąsias žemes pasidalijo tarpusavyje Prancūzija ir Didžioji Britanija, kurios tokiu būdu pasirodė dalyvavusios kare su imperialistiniais tikslais. Atsirado viena stulbinanti naujovė. 1917 metų lapkritį britų vyriausybė paskelbė, jog Palestina turi suteikti žydams teritoriją jų tėvynei. Jos betarpiškas tikslas buvo užsitikrinti žydų paramą sąjungininkų veiksmams ir, gal dar svarbiau, rasti dingstį, neleidžiančią prancūzams prisiartinti prie Suezo kanalo. Britai nebuvo rimtai pasvėrę savo pažado padarinių. Konkrečiai, jie nebuvo apgalvoję, kaip žydai galėtų įsikurti Palestinoje, netrukdydami vietiniams gyventojams arabams. Tačiau padariniai buvo stebėtini. Nors dažnai persekiojami, žydai per praėjusius amžius buvo įsitvirtinę daugelio Europos kraštų visuomenėse ir, nepaisant religinių papročių skirtumų, neretai jautėsi ten taip pat jaukiai, kaip ir bet kurie kiti gyventojai. Dabar žydams buvo pasiūlyta tapti tokia pat nacija, kaip airiai ar lenkai. Dauguma žydų, sugrįžusių į Palestiną, buvo kone visais atžvilgiais europiečiai, ir jų bendruomenė tapo Europos dalele, įsiterpusia į Aziją, – savotiška XX amžiaus kryžiuočių valstybe.

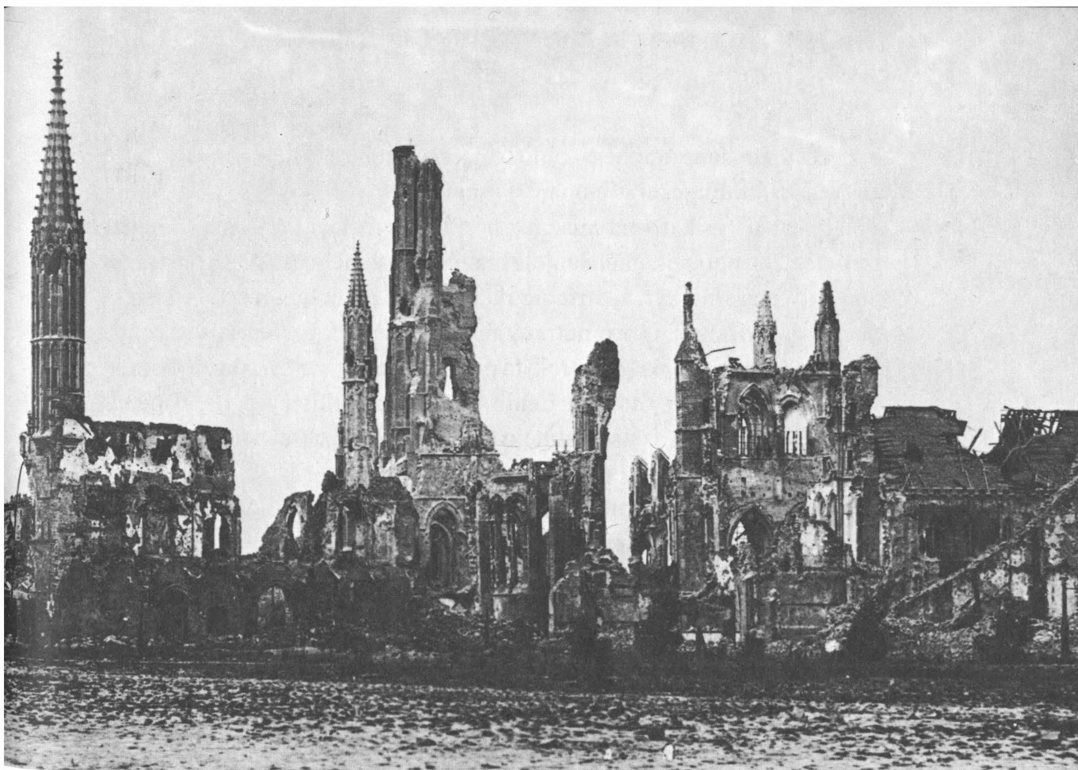
Tokie buvo tolimesni karo padariniai, nenumatyti 1918 metų lapkričio 11 dieną, kai baigėsi kovos Vakarų fronte. Tą dieną žmonės suvokė tik karo padarytus nuniokojimus ir džiūgavo, kad jis baigėsi. Sąjungininkų pusėje buvo džiaugiamasi ir pergale. Bet ką reiškė pergalė? Ji atnešė saugumą, bent jau trumpam laikui, ta prasme, jog tautų žemės netrypė jokie užsienio užkariautojai. O šiaip atrodė, kad karas baigėsi vien tik nusiaubimu. Žuvo dešimt milijonų europiečių. Žymiai daugiau milijonų buvo suluošinti. Išseko šimtmečiais kaupti turtai. Visos kariaujančios šalys prisidarė milžiniškų vidinių skolų, o kiekviena europinė sąjungininkų valstybė turėjo karo skolų Jungtinėms Valstijoms. Pramonės sistema buvo sutrikdyta karo reikalavimų. Nedaug ką tebuvo galima nurodyti, kas būtų galėję tai atsverti. Sąjungininkai kovojo dėl didžių idealų, ar bent taip jie tvirtino, akinami Wilsono. Tie idealai buvo pamatuoti: demokratija, tautų apsisprendimas, visų nepriklausomų valstybių teisė į suverenitetą. Karo metu jie nesuklestėjo. O galėjo atgyti tik blėstant karo prisiminimams.

MCMXV
MCMXVII
J.C.M. HUITRIC
J.J. IVALDI
A.A.M. JACOUEAU
J.E. JALLIFIER
R.J.E. JAMET
A.C. JASSON
J.L.R. JASSON
L.E. JAUSSELY
G.J. JEANNIN
V.A. JOORIS
H. JOSSIN
JOURET
JOUSSELIN
LAFARGUE
LAJUS
LARGE
LAURENT

◄ 43–45. Karo paminklai Paryžiuje (kairėj viršuje), Londone (kairėj apačioje) ir Berlyne (apačioje)

46. *Grande Place* Ypres mieste griuvėsiai

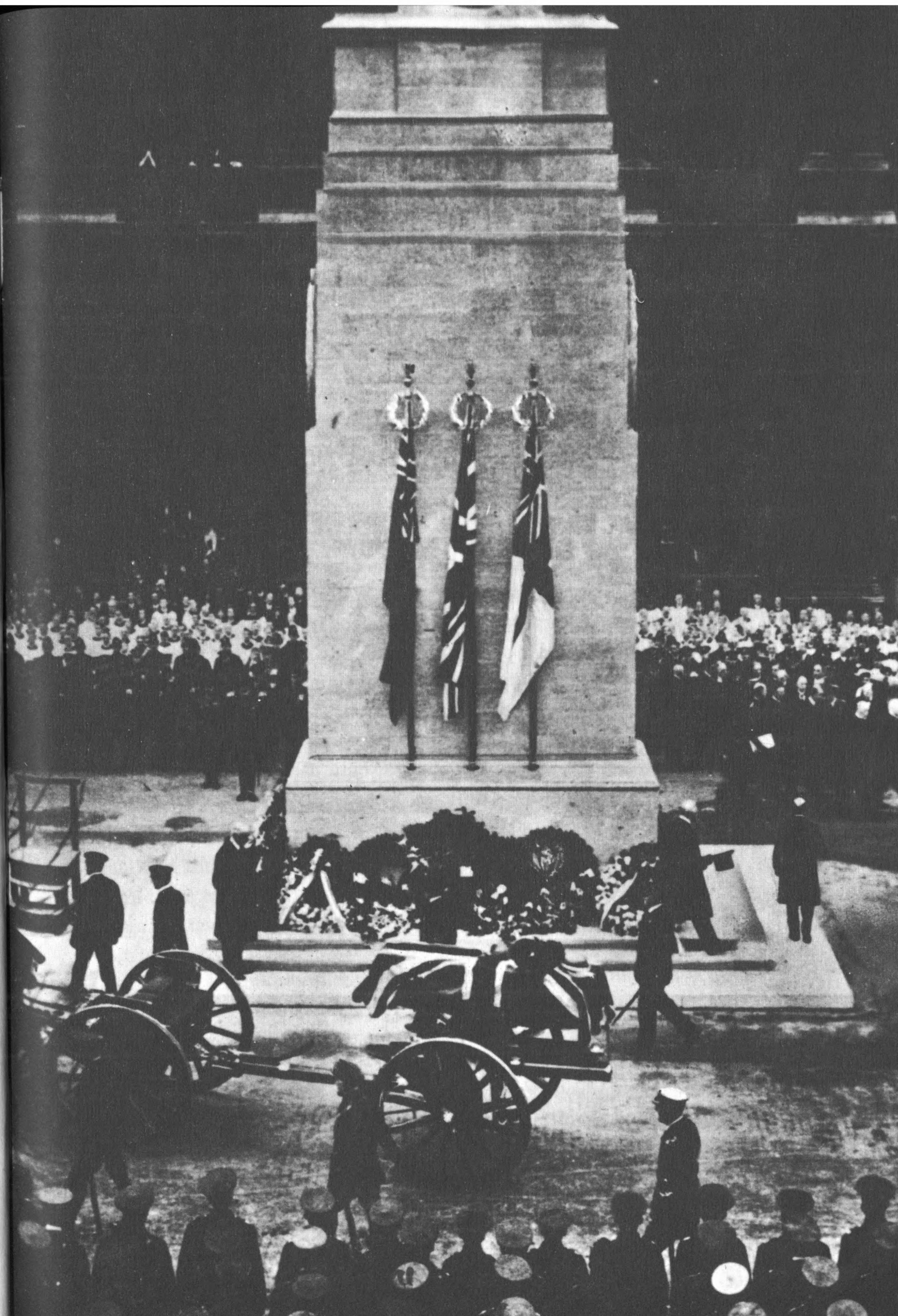
Giliausia prasme sąjungininkai, o gal ir vokiečiai, kovojo prieš patį karą, – karas dėl to, kad baigtųsi karai. Ta frazė skambėjo visame pasaulyje. Joje glūdėjo prieštaravimas. Karą galėjo baigti tik taika, kaip tvirtino saujelė blaiviai mąstančių žmonių. Pirmasis pasaulinis karas sunkiai tilpo į rėmus racionalios civilizacijos, kurios pažanga vyksta tvarkingai pereinant iš vienos pakopos į kitą. Dvidešimtojo amžiaus civilizuoti žmonės žiaurumu pralenkė visų ankstesnių amžių barbarus, o jų civilizacijos gerosios savybės – organizuotumas, technikos pasiekimai, pasiaukojimas – tik dar padidino karo žiaurumą. Modernusis žmogus pasitelkė galias, kuriomis nesugebėjo pasinaudoti. Europos civilizacija buvo pasverta svarstyklėse ir pasirodė per daug lengva.

Didieji amžiaus žmonės – politikai, rašytojai, religijų vadovai – tvirtino esą išmintingesni ir humaniškesni už savo pirmtakus. Tačiau kone visi jie užsidegė karo entuziazmu, o ir likusieji stebėjo kilusią sumaištį su bejėgišku nuolankumu. Saujelė blaiviai mąstančių irgi ne ką tepadarė. Jų bandymai sutaikyti apsiribojo racionaliais argumentais. Jie stengėsi sugalvoti priimtinas karo nutraukimo sąlygas, nesugebėdami suvokti, jog kariaujančios valstybės trokšta pergalės dėl pergalės, o ne dėl laimikių, kuriuos ji gali suteikti. Lenin buvo vienintelis žmogus, rimčiau pasipriešinęs karui, ir jis telaimėjo tiek, kad civilizuota visuomenė ėmė jo šalintis.

Ir masės nebuvo saikingesnės ar kilnesnės negu jų vadovai, kad ir ką tvirtintų demokratijos entuziastai. Paprasti žmonės neretai buvo karo išvarginti, o kariai apkasuose dažnai tiesmukai reiškė savo nepasitikėjimą generolais; bet jie kariavo toliau ir prisidėjo prie protestuojančių prieš tuos, kurie stengėsi baigti karą. Vos pasibaigus karui beveik visose Europos šalyse įvyko laisvi rinkimai, pagrįsti visuotine balsavimo teise. Nugalėjusios tautos be išimties balsavo daugiausia už tuos, kurie įnirtingiausiai vedė karą, ir netgi sutriuškintoje Vokietijoje žmonės neatidavė aiškios persvaros socialdemokratams, rodžiusiems, šiaip ar taip, mažesnį entuziazmą. Pirmasis pasaulinis karas, nepaisant visų jo siaubų, buvo karas, kurio beveik visi geidė dėl paties karo. Vargu ar tinka žodis „civilizuota“, kalbant apie visuomenę, kuri toleravo tokius įvykius, tačiau dvidešimtojo amžiaus europiečiai vis dar savimi patenkinti kėlė rankas, smerkiančias gladiatorių rungtynes senovės Romoje ar žmonių aukojimą, praktikuotą actekų.

Jei apie įvykio svarbą spręstume pagal jam skirtų paminklų kiekį, Didysis karas, kaip žmonės jį vadino, buvo didžiausias įvykis iš visų žinomų. Bolševikai, valdantys Rusiją, nestatė karui jokių paminklų, – tam tikras ženklas, nors, be abejo, neapgalvotas, kad jie atmetė esamą civilizaciją. Visur kitur paminklai išdygo kiekviename mieste ir kaime. Jie pateikia neįprastą liaudies meninio skonio paveikslą, kuris niekad nebuvo ištirtas. Paprasčiausi iš jų – tai ilgas žuvusiųjų sąrašas, iškaltas akmenyje. Daugelį puošė kokia nors grubiai nutašyta natūralistinė skulptūra: angelas ar kareivis, romantiškai spaudžiantis vėliavą. Nė vienas iš jų neparodė, koks iš tikro buvo karas, nors pasitaikydavo ir

47. Kenotafo (paminklo žuvusiems) atidengimas Londone 1920 metais Paliaubų dienos proga. Nežinomo kareivio palaikų kortežas traukia į Westminsterio vienuolyną ➤

konkrečių naikinimo įrankių – tankas ar sunkusis pabūklas. Šie paminklai pačiu savo absurdiškumu išreiškė žmonių sumišimą dėl kančių, kurias jie buvo patyrę. Karo paminėjimai rodė tą patį sutrikimą. Jie buvo švenčiami lapkričio 11-ąją, paliaubų dieną, o ne birželio 28-ąją, dieną, kai buvo pasirašyta taikos sutartis. Buvo švenčiama ne pergalė, o karo pabaiga, taip išreiškiant dėkingumą, jog jam atėjo galas, o ne džiūgaujant, kad pavyko pasiekti ką nors esminga. Tai įsirėžė giliai į atmintį, – taip giliai, kad net pasibaigus Antrajam pasauliniam karui Paminėjimo diena tebebuvo švenčiama lapkritį, o ne gegužį. Žmonės tebeminėjo pirmąjį karą, o ne antrąjį.

Tas, pirmasis, karas rodėsi, o gal ir buvo, didesnis istorinio tęstinumo lūžis, – ir kaip galas, ir kaip pradžia. Jis įvyko po visą kartos gyvenimą trukusios taikos Europoje. Žmonės nežinojo, ko laukti, arba, šiaip ar taip, karas pasirodė esąs visai kitoks, negu jie tikėjosi. Daugelis karų turi prasmę, jei tik šį žodį galima vartoti, kalbant apie tokią beprasmišką procedūrą. Didysis karas [prieš prancūzų revoliucionierius ir Napoleoną], prasidėjęs Valmy ir pasibaigęs Waterloo (1792–1815), buvo iš esmės konfliktas tarp tradicinės santvarkos ir revoliucijos. Dvidešimtojo amžiaus Antrasis pasaulinis karas buvo daugiausia karas prieš nacionalsocializmą. Bet dėl ko buvo kovojama Pirmajame pasauliniame kare? Iš esmės tai buvo veikiau karas prieš karą, o ne įsitikinimų konfliktas. Jei pergalę būtų pasiekusi kita pusė, teritorinis pasiskirstymas būtų buvęs kitoks. Bet ar labai būtų pasikeitęs po to sekusios civilizacijos pobūdis?

II

POKARIS

Pirmojo pasaulinio karo šešėlis dar daug metų driekėsi virš Europos. Karui buvo suversta kaltė už viską, kas atsitiko – už ekonomikos sumaištį, moralinį palaidumą, meno naujoves ir socialinius neramumus. Dauguma šių dalykų, be abejo, būtų šiaip ar taip atsitikę, nors galbūt ir ne taip greitai. Randai, išties palikti karo, pasirodė ne tokie gilūs, kaip didžiuma žmonių tuomet nuogąstavo. Nepaisant milijonų žuvusiųjų kare, nė viena iš svarbiausių karo dalyvių neprarado didžiosios valstybės rango, kaip, tarkim, ankstesniais amžiais atsitiko Švedijai ir Olandijai. Prancūzija labiausiai priartėjo prie šios ribos, bet jos nuosmukis pasirodė laikinas. Materialinis sunaikinimas koncentravosi keliose vietovėse – daugiausia nukentėjo šiaurryčių Prancūzija ir su ja besiribojantis Belgijos kampas – ir buvo atitaisytas per kelerius metus. Ekonomistai apskaičiavo, jog karas sulėtino pažangą kokia dešimčia metų. Dauguma šalių atstatė savo prieškarinį pramonės lygį 1924 metais – Rusija tik 1928 metais – ir iki 1929 metų jį toli pralenkė. Aiškiai nepakeliamos skolos tik leido pretenduoti į turtą kitiems tautinės bendruomenės nariams, – išskyrus, žinoma, skolas Jungtinėms Valstijoms, o šios buvo mokamos tik tol, kol Amerikos piliečiai skolino Europos šalims pinigus, reikalingus juos sumokėti.

Didesnę žalą karas padarė žmonių protams, nors ir ji buvo menkesnė, negu tikėtasi. Milijonai žmonių siekė nužudyti vienas kitą. Tačiau tik sutriuškinti vokiečiai, ar kai kurie iš jų, perkėlė karo įpročius į civilinį gyvenimą. Visur kitur didžioji dauguma kovojusių žmonių greitai tapo civiliai ir mąstymu, ir veikla, lyg niekad nepaliesti karo tarnybos. Baigiantis karui, politikos veikėjai bijojo „bolševizmo“ – turėdami omenyje ne suplanuotą revoliuciją, o socialinės santvarkos suirimą. Labai nedaug jų būgštavimų išsipildė už Rusijos ribų. Ankstyvosiomis respublikoniškos vyriausybės dienomis įvyko šioks toks politinis sąmyšis Berlyne

ir kituose Vokietijos miestuose. Laisvasis Korpusas, sudarytas iš buvusių karininkų, nesunkiai atstatė tvarką, ir rinkimai į Steigiamąjį susirinkimą įvyko normaliomis sąlygomis. Bolševikinės vyriausybės trumpą laiką valdė Vengrijoje ir Bavarijoje, abi buvo remiamos nereikšmingų mažumų ir abi greitai buvo nuverstos. Nemaži neramumai kilo Italijoje, žymiu mastu kurstomi tų jėgų, kurios tvirtino, kad juos malšina.

Visuotinis bolševizmo sutriuškinimas dažnai buvo aiškinamas tik kaip karinės jėgos ar juodosios reakcijos pergalė. Iš tikrųjų situacija buvo daug sudėtingesnė. Buvo laikoma, jog karas išklibino civilizuoto gyvenimo pamatus; tą jis ir padarė šalyse, kur kovos veiksmai buvo blogai organizuoti. Valstybėse, kuriose karui buvo vadovaujama sėkmingiau, karas iš tikro sustiprino visuomeninę santvarką. Pačios darbingiausios karo meto vyriausybės, tokios kaip Lloyd George'o Britanijos vyriausybė ir net, tam tikru mastu, Vokietijos vyriausybė, sutaikė mases. Jos pakėlė gerovę, o tai atsiliepė ir po karo. Šiose pažangesnėse šalyse karas susilpnino, o ne sustiprino klasinius konfliktus. Visuotinis streikas Didžiojoje Britanijoje prieškario metais būtų buvęs lydimas smurto. 1926 metais jis vyko niekam nepakenkdamas. Taigi karo padariniai buvo prieštaringi: bolševizmas Rusijoje, ramesnė visuomenė kitur.

Nepolitinėje srityje smurto atvejų žymiau nepadaugėjo, – netgi atvirkščiai. Žmogžudystės ir kriminaliniai užpuolimai įvykdavo ne dažniau negu prieš tai, o, kita vertus, kai kurios valstybės panaikino mirties bausmę. Žmonių elgesys sušvelnėjo. Moterys galėjo vaikščioti gatvėmis be palydovų, o prieš karą jos nesiryždavo to daryti. Policija sutemus nebevengdavo tam tikrų rajonų. Žmonės tapo geresni vaikams ir ėmė labiau rūpintis jų gerove. Geresni tapo ir gyvuliams. Žiaurios sporto varžybos ėmė nykti net Anglijoje, konservatyviausioje jų tėvynėje.

Pats galingiausias civilizacijos įprotis buvo pirkti ir parduoti, ypač įprotis pirkti ir parduoti darbo jėgą. Aukso valiutos laikais žmonės žinojo, ką jie gauna parduodami; po karo jie negalėjo būti tokie tikri. Keliose šalyse popieriniai pinigai per trumpą laiką visiškai nuvertėjo, ir kai kuriais atvejais buvo pereita prie tiesioginių prekių mainų. Net ir tada darbininkai tebeėjo į gamyklas, o tarnautojai – prie savo stalų įstaigose. Labai mažai kas iš europiečių įsivaizdavo, jog įmanoma išgyventi vien tik pasigrobiant būtinus dalykus. Traukiniai tvarkingai

48–49. Infliacijos simboliai. Vokietijos markių banknotai 1921 ir 1923 metais

tebevažinėjo po Europą, kaip ir anksčiau. Telefonai tebeveikė. Laiškai iš užsienio tebepasiekdavo adresatus Rusijoje net revoliucijos įkarštyje. Niekur, išskyrus Rusiją, nesiautė badas, nors karui viską nuniokojus bei apvertus aukštyn kojom ir kildavo rimtų nepriteklių. Europa faktiškai liko civilizuota bendrija, nepaisant neraminančių pavojaus signalų. Civilizacijai neleido suirti civilizuotas paprastų žmonių elgesys. Rašytojai vadinamajame masių sukilime teįžvelgė nelaimę, bet iš tikro masės buvo ramesnės ir protingesnės už tuos, kurie jas valdė. Silpnėjant formaliai religijai, stiprėjo sąžinė. Žmonės kaip niekad laužė sau galvą, rūpindamiesi, ar jie teisingai elgiasi, nors galbūt jie niekad nebuvo tokioj nežinioj, kokie turėtų būti teisingų ir klaidingų poelgių kriterijai.

Žmonės dažnai apgailėdavo tariamai laimingą gyvenimą iki 1914 metų rugpjūčio. Kita vertus, dauguma jų, ypač nugalėjusiose šalyse, įsivaizdavo, kad po karo kone automatiškai atsiras geresnis pasaulis. Daug kas tikėjosi, kad taikos konferencija, sušaukta Paryžiuje 1919 metų pradžioje, paskelbs Taikos ir Teisingumo erą. Prezidentas Wilson buvo laikomas, ne tik jo paties, šiuolaikiniu Išganytoju iš Naujojo Pasaulio. Vėliau iliuzijos išsisklaidė. Buvo įtariama, kad Wilsoną apgaudinėjo Lloyd George ir Clemenceau. Tačiau paties Wilsono veikla buvo stebinamai nedemokratiška demokratiškam politikui. Jis gynė apsisprendimo teisę. Sąjungininkai tvirtino, kad jie kovoja už mažų tautų nepriklausomybę, ir kiekviena tauta, net pati mažiausia, tvarkingai pasiuntė delegaciją į taikos konferenciją. Su šiomis delegacijomis buvo retai tariamasi, ir jos nė karto negavo sprendimo teisės. Didžioji Trijulė įsitvirtino kaip Europos, iš tikro – ir pasaulio, diktatoriai ne gailestingiau už Napoleoną I ir carą Aleksandrą I jų galios klestėjimo metu. Bet įsakymai iš viršaus buvo vis dažniau ignoruojami, ir Europa nurimo, nežiūrint trijų didžiųjų vadų pastangų, lygiai kaip ir jų triūso dėka.

Susitarimo prizinis eksponatas buvo Tautų Sąjunga, nauja ir, kaip buvo tikimasi, neišmatuojamos svarbos organizacija. Pirmą sykį naujųjų amžių žmogus pripažino valdžios organą, peržengiantį suverenios valstybės ribas. Sąjungos valdžia buvo grynai moralinė. Jos narės liko suverenios valstybės, ir Sąjunga galėjo veikti tik joms pritarus. Nepaisant to, buvo viliamasi, jog laipsniškai Sąjunga nustelbs savo narius. Kreipimasis į Sąjungą taps įpročiu; tautiniai konfliktai bus sutramdyti, –

karas išeis iš mados, kaip savo metu dvikovos. Tačiau kaip tik valstybės, sukūrusios Sąjungą, nesugebėjo parodyti jai pasitikėjimo. Jos tebelaikė savo ginkluotąsias pajėgas ir pasikliaudavo jomis, kai kildavo grėsmė jų interesams. Wilson, buvęs pats ryžtingiausias Sąjungos kūrėjas, labiausiai spyrėsi, kad būtų apribota jos galia, atsižvelgiant į Amerikos nuomonę. Apribojimai pasirodė nepakankami, ir Jungtinės Valstijos netapo Tautų Sąjungos nare. Dėl to dažnai buvo sielojamasi, bet Amerikos politikos metraščiai rodo, kad jei Jungtinės Valstijos būtų buvusios Sąjungoje, jos galbūt būtų tik prisidėjusios prie šio organo neveiksmingumo.

Jungtinės Valstijos, nors ir neįstojusios, turėjo didelę įtaką Sąjungai, atsiradusiai po didžiojo Europos karo ir sumanytai pirmiausia taip, kad ji atitiktų Europos sąlygas. Galbūt ji ir būtų buvusi protinga išeitis, siekiant sutaikyti Europą. Bet taikos konferencijoje tapo savaime aišku, jog turi prisidėti ir Jungtinės Valstijos, o tokiu atveju neįmanoma buvo atmesti ir likusio pasaulio. Visos šalys, didelės ir mažos, išskyrus buvusius priešus, buvo raginamos nedelsiant stoti į Sąjungą. Ženeva buvo pristatyta kaip pasaulinės sostinės užuomazga, kur europietiškos procedūros ir mąstymo įpročiai turėjo duoti pavyzdį visam pasauliui, – taip keistai ir pavėluotai sušmėžavo prielaida, jog Europa vienintelė žino civilizacijos paslaptį.

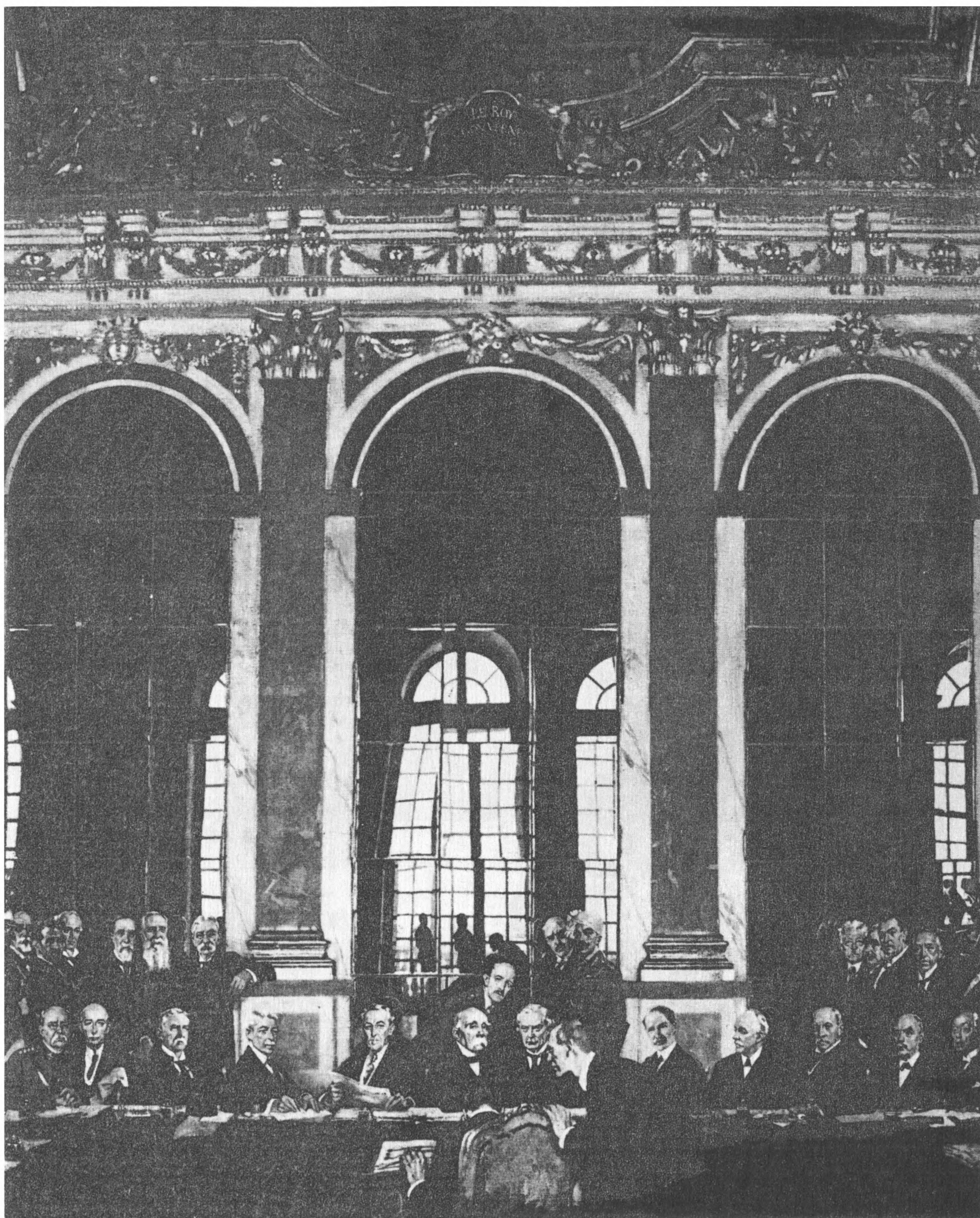
Tautų Sąjunga pasirodė nesugebanti užkirsti kelią karui. Iš tikrųjų jai net nepavyko išspręsti nereikšmingų ginčų tarp jos narių, nebent besiginčijančios šalys būtų iš anksto suderinusios sprendimą tarpusavyje. Vis tiek tai buvo pranašiškas ženklas, bandymas apgraibomis sukurti naują lojalumo židinį, pranokstantį tautinę valstybę, ir reiškė naują moralę, kuri, kaip žmonės manė, turėtų būti privaloma kitiems, net jeigu jie ir nelaikė jos privaloma sau.

Būdinga, kad Sąjungos dvasiai prieštaravo kitas taikos konferencijos prizinis eksponatas – apsisprendimo, arba, paprasčiau kalbant, nacionalinių valstybių pripažinimas. Tiesą sakant, tai nebuvo taikos konferencijos laimėjimas. Nacionalinės valstybės ėmė nepriklausomai egzistuoti dar prieš taikos konferenciją, ir politikai tegalėjo sureguliuoti kai kuriuos smulkius jų sienų klausimus. Naujosios valstybės gerokai pakeitė padėtį Europoje. Nors nacionalizmas buvo ilgą laiką būdingas

Europos civilizacijai, iš svarbiųjų Europos valstybių tik Prancūzija 1914 metais laikė jį vieninteliu lojalumo pagrindu. Kitose pirmiausia įsigalėjo lojalumas monarchui – karaliui, imperatoriui, carui ar kaizeriui, – o tautinis jausmas prisidėjo palyginti vėlai. Iš tikrųjų tautinis jausmas dažnai tapdavo ardomąja jėga, kaip kad Airijoje, didesnėje Austrijos-Vengrijos dalyje ir žemėse, gyvenamose lenkų. Baigiantis karui, daugelis monarchų neteko sostų, ir kone kiekviena valstybė susiformavo nacionaliniu pagrindu. Lojalumas buvo rodomas nebe individui, – išskyrus galbūt Anglijos karalių. Jis buvo rodomas beasmenei Tautai.

Ne tik tautinis jausmas tapo stipresnis negu anksčiau: ir tautų atsirado daugiau. Iki 1914 metų labai kultūringam žmogui pakako žinių apie kultūros naujienas šešiomis istorinio garso Europos kalbomis – anglų, prancūzų, vokiečių, italų, rusų, ispanų. Iki 1919 metų jam reikėjo išmokti ir čekų, vengrų, lenkų ir rumunų – ko gero, taip pat ir kroatų bei slovakų kalbas. Praha, Budapeštas ir Varšuva tapo europinės svarbos miestais. Modernioji muzika, pavyzdžiui, be jų būtų praradusi pusę savo išgalių. Mažiau pažengusios tautos siekė tokių pačių laimėjimų. Kiekviena tauta gyrėsi savo nacionaline kultūra, norėjo turėti savo nacionalinę armiją ir nacionalinius muitų tarifus. Kiekvienoje sostinėje buvo nacionaliniai teatrai ir nacionaliniai operos teatrai, dažnai labai įžymūs. Bet koks menas įgijo tautiškesnį pobūdį, negu turėjo anksčiau.

Naujų racionalinių valstybių susikūrimas, atrodė, turi suardyti vieningą Europą. Buvo paplitęs požiūris, ypač didelėse, istorijoj pagarsėjusiose šalyse, jog mažos valstybės būtinai yra silpnos ir neturtingos. Žvilgtelėjus į Šveicariją, buvo galima tuo ir suabejoti, o, kita vertus, Kinija, daugiausia gyventojų turinti šalis pasaulyje, jokiu būdu nebuvo nei turtingiausia, nei galingiausia. Muitų tarifų užtvaros, kuriomis atsiskyrė naujos valstybės, tikrai griovė esamą ekonominę tvarką Europoje, bet jos taip pat leido naujoms valstybėms vystyti savo pramonę. Pavyzdžiui, nepriklausomos Čekoslovakijos ekonomika augo daug greičiau, negu kai ji buvo valdoma Habsburgų. Pagal senąjį modelį Vakarų Europa, apskritai kalbant, buvo industrializuota; Rytų Europa – nebuvo. Pakeisdamos šį modelį, naujos nacionalinės valstybės laidavo, kad Europa, nors ir labiau susiskaldžiusi į nacijas, tampa kartu ir vienalytiškesnė. Buvo nusiskundžiama, neva jos esančios atsilikusios. Tikroji jų

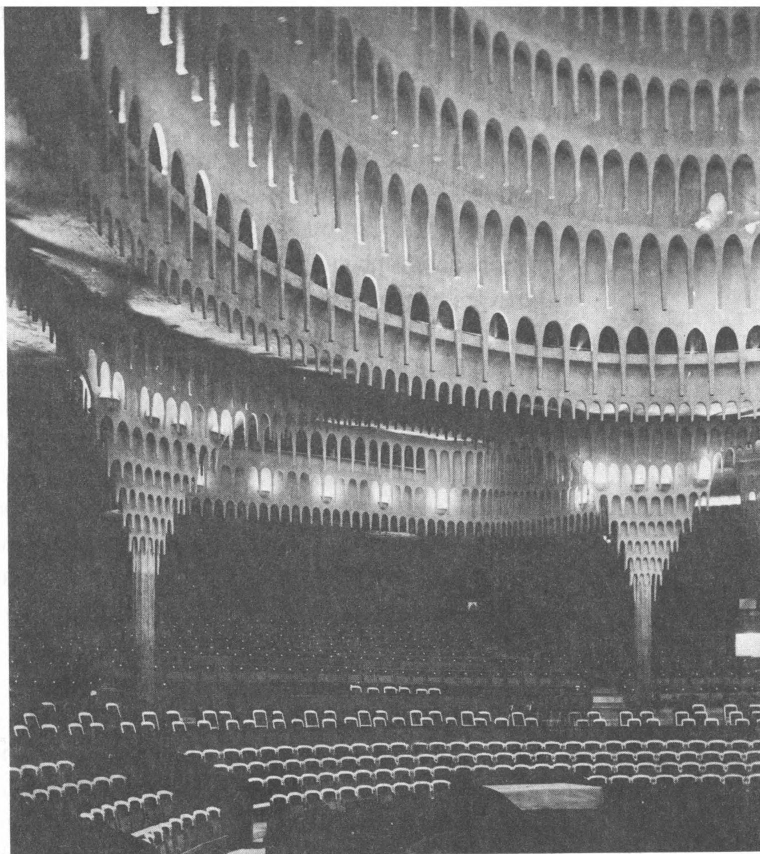
50. Taikdariai. Sero Williamo Orpeno paveikslas, vaizduojantis 1919 metų birželio 28 dienos Versailles'o taikos pasirašymą

◄ 51–53.
Tautiškumas mene. Prahos Nacionalinis teatras (viršuje); figūros, išdrožtos vokiečio Ernsto Barlacho Šv. Kotrynos bažnyčiai Lübecke (kairėj apačioje); čekų kompozitoriaus Leošo Janáčeko operos partitūros rankraštis (dešinėj apačioje)

54. Berlyno teatro Grosses Schauspielhaus žiūrovų salė. Teatras suprojektuotas Hanso Poelzigo didžiajam režisieriui Maxui Reinhardtui ir pastatytas 1919 metais

yda galbūt buvo ta, kad jos ne iš visų jėgų stengėsi įveikti savo atsilikimą.

Buvo ir kas rimtai nukentėjo, nors dėl to vargu ar galima kaltinti naująsias valstybes. O nukentėjo jėgų pusiausvyra Europoje. Vienu metu, išoriškai vertinant – net 1914 metais, Europoje buvo keturios ar penkios didžiosios valstybės. Dabar Austrija-Vengrija pasitraukė visiems laikams, o Rusija išnyko laikinai. Naujosios valstybės sukūrė savas armijas, daugiausia padedamos prancūzų. Jos sudarė sąjungas, vėlgi dažniausiai paragintos Prancūzijos. Bet jos negalėjo užimti buvusios didžiųjų valstybių vietos. Pagaliau Vokietija, atrodė, baigė užgožti Europą net tada, kai tos valstybės egzistavo. Karas, nesvarbu dėl ko

kilęs, virto kova prieš Vokietijos viešpatavimą ir todėl rodė, jog jėgų pusiausvyra buvo suardyta. Karo rezultatas tik dar labiau pabrėžė Vokietijos padėtį Europoje.

Ši padėtis tapo didžiausia politine tarpukario Europos problema. Ir ne vien politine. Geografinė ir ekonominė tikrovė reikalavo visiškai įtraukti Vokietiją į Europos bendruomenę. Kitaip Europa vargu ar egzistuotų, nebent kaip pavadinimas žemėlapiuose. Atrodė, kad kelias susitaikymui atviras. Karo metu sąjungininkai tvirtino, kad jie gina demokratiją nuo vokiečių imperializmo. Dabar vokiečiai buvo priėmę nugalėtojų idealus. Kaizeris pasitraukė, ir Vokietijos respublika turėjo, popieriuje, tobuliausią demokratinę konstituciją. Ji turėjo prezidentą socialistą, Ebertą, o socialdemokratai buvo didžiausia frakcija Reichstage.

Nepaisant to, susitaikyti nepavyko. Daug laimėjusiųjų politikų, ypač Prancūzijoje, norėjo suversti Vokietijai karo nuostolius ir todėl negalėjo pripažinti, kad ji jau atpirko savo kaltę. Tautos nesugebėjo per kelis mėnesius pamiršti karo meto aistrų ir neapykantos. Jos laikėsi nuomonės, jog tos demokratinės permainos tėra akių dūmimas, siekiant išvengti pelnytos bausmės. Dauguma vokiečių, net dauguma socialdemokratų liko karšti patriotai. Kita vertus, sąjungininkų politikai su dar didesniu įtarumu žiūrėjo į keletą kairiųjų pažiūrų vokiečių, propaguojančių pacifizmą ir internacionalizmą – idėjas, siejamas, nors ir klaidingai, su bolševizmu.

Todėl taikos sutartis su Vokietija buvo priešingybių derinys, kaip ir daug kas, daryta Paryžiaus taikos konferencijoje. Su vokiečiais visai nebuvo skaitomasi. Sutartis iš esmės buvo jiems primesta beveik be derybų, bent jau be žodinių derybų, – unikalus naujųjų laikų istorijos atvejis. Vokietijos ginklavimasis buvo griežtai apribotas; jai teko prisiimti neapibrėžtus įsipareigojimus mokėti reparacijas; jos vakarinė teritorija, Reino sritis, buvo okupuota sąjungininkų. Tuo pačiu metu susitarimas leido manyti, jog ilgainiui su Vokietija bus susitaikyta. Vokiečiai buvo užtikrinti, kad kai tik jie įrodys, jog jau pasitaisė, galės įstoti į Tautų Sąjungą, ir net žiauriausi sutarties punktai, kaip reparacijų straipsniai, galėjo būti vykdomi tik Vokietijai bendradarbiaujant. Atrodo, kad sąjungininkų politikos veikėjai tikėjosi, jog kai tik vokiečiai pasirašys sutartį, jie pripažins jos moralinį pagrįstumą, – koncepcija,

pasiteisinanti verslo srityje, bet daug rečiau politikoje. Nebuvo bandoma suskaldyti Vokietiją, kaip gal būtų buvę daroma ankstesniais amžiais. Vokietija prarado tik tą teritoriją, kurioje gyveno kitų tautybių žmonės, – šiek tiek jos atiteko Danijai, žymi dalis – Lenkijai. Buvo vadovaujamasi teisingumo, o ne saugumo principu, nors tai ir nepalengvino vokiečiams jų nuostolių. Vokiškai Austrijai buvo uždrausta jungtis su Vokietija, – gal ir pažeidžiant apsisprendimo teisę. Šiaip jau Vokietija išplaukė nenukentėjusi, vis dar negincijamai pirmaeilė valstybė, kuriai tereikia atsigauti po laikino nusilpimo.

Taikdariai suprato, kad jiems nelabai pavyko susitarti su Vokietija. Visi jie vienaip ar kitaip išreiškė savo nepasitenkinimą. Amerikiečiai veikiai pasišalino iš Europos politinės arenos. Lloyd George, išsakydamas britų nuomonę, turėjo miglotą viltį, jog sutartis bus peržiūrėta. Prancūzai turėjo dar miglotesnę viltį, jog ji bus vykdoma. Vis dėlto tai buvo šioks toks susitarimas, ir Vokietijos problema tapo dvidešimties metų derybų objektu. Menkiau didiesiems vyrams Paryžiuje pasisekė su Rusija. Aukščiausioji Taryba neryžtingai bandė įsikišti, pasipriešindama bolševikams. Taip pat ji neryžtingai bandė pagerinti santykius. Abu bandymai buvo nesėkmingi. 1920 metais sovietų valdžia kontroliavo visas buvusias Rusijos imperijos teritorijas, išskyrus Baltijos valstybes ir vakarines žemes, užimtas Lenkijos. Tokiu būdu Rusija, nors ir išvarginta bado bei ekonomikos suirutės, potencialiai liko didžiąja valstybe. Vadinamasis kapitalistinis pasaulis bejėgiškai niršdamas atsisakė pripažinti tai, kas įvyko. Buvo atsisakyta pripažinti sovietinę Rusiją, lyg norint, kad ji išnyktų, ir Europa su atkirstu rytiniu sparnu ilgą laiką neatgavo pusiausvyros.

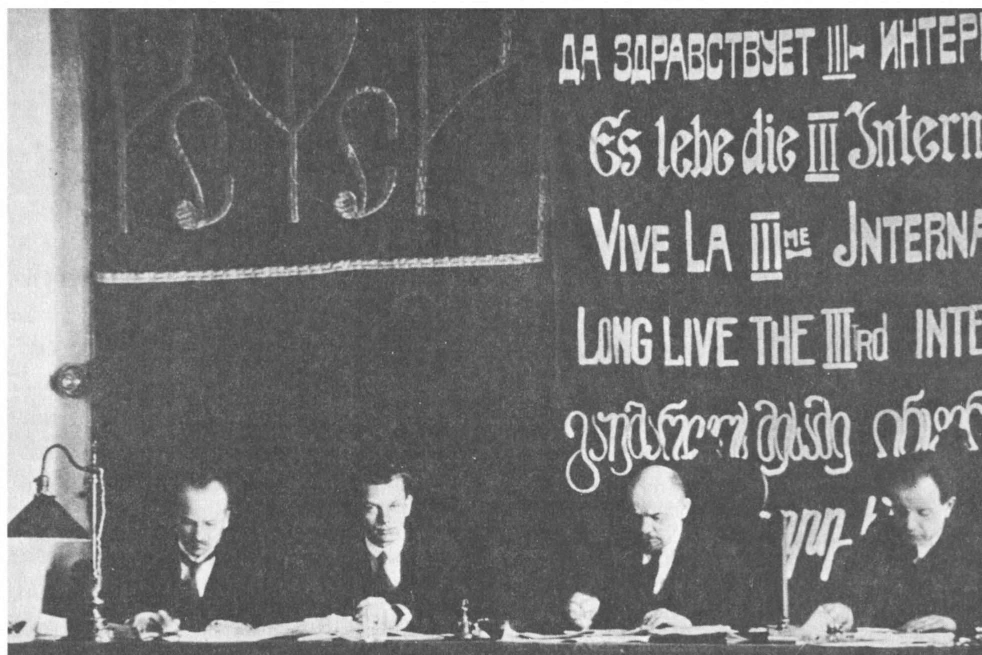
Bolševikai prisidėjo prie savo izoliacijos. Jie atmetė ankstesniųjų Rusijos vyriausybių įsipareigojimus – ir politinius, ir finansinius. Jie buvo įsitikinę, jog jų socialistinė sistema yra nuolatinio karo būklėje su kapitalistine sistema, karo, kurį vienaip ar kitaip reikia tęsti iki galutinės pergalės. Todėl siekti susitarimo, išskyrus patį laikiniausią, jiems atrodė tuščias laiko gaišimas. Bolševikai nenusiminė žlugus jų pradinei vilčiai, kad kapitalistinio Jerichono sienos subyrės per naktį. Lenino vadovaujami jie, iš naujo pasisėmę kantrybės, laukė tariamai neišvengiamos krizės. Pasibaigus karui atrodė, jog laukta buvo ne veltui. Didesnėje

Europos dalyje viešpatavo netvarka ir sąmyšis. Tikriausiai būtų lengva ir kitur pakartoti bolševikų laimėjimą. 1919 metų vasarą bolševikai įsteigė Trečiąjį, arba Komunistų Internacionalą. Kitoms šalims atstovavo paskubomis surinkti atsitiktiniai žmonės. Bet ne tai buvo svarbu: reikėjo neatidėliojant paruošti kokią nors centrinę vadovybę bręstančioms revoliucijoms. Ir vėl bolševikų viltys neišsipildė. Sovietų vyriausybės Vengrijoje ir Bavarijoje buvo sutriuškintos. Kitų taip ir neatsirado.

Tačiau po metų bolševikai pamanė, kad jie turi dar vieną galimybę. Nugalėjusi kontrrevoliucines jėgas Raudonoji Armija įžygiavo į Lenkiją. Bolševikai įsivaizdavo, kad juos sveikins kaip išvaduotojus, – taip, kaip prancūzų jakobinus. Antrasis Komunistų Internacionalo suvažiavimas buvo rimtesnis už pirmąjį, nes tikri delegatai atstovavo daugiau ar mažiau tikroms partijoms. Atrodė, kad jis konkuruos su Aukščiausiąja Taryba, kuri neseniai buvo susirinkusi Paryžiuje: bus artėjančios pasaulinės revoliucijos generalinis štabas. Viltys sudužo trečią kartą. Raudonoji Armija neryžtingai pastovėjo prie Varšuvos ir buvo nublokšta atgal. Su Lenkija buvo pasirašyta žeminanti taikos sutartis. 1921 metų pradžioje Lenin nutarė atsitraukti ir vidaus politikoje, kaip jau buvo padaręs tarptautiniuose reikaluose. Naujoji ekonominė politika sušvelnino griežtas karinio komunizmo priemones. Komunistų partija, kaip ji

55. Rusų valstiečiai, laukiantys duonos per 1921 metų badą

56. Naujieji apaštalai. Lenin Pirmojo Kominterno kongreso Kremliuje prezidiume

dabar buvo vadinama, išlaikė politinės valdžios monopolį šalyje, kur beveik nebuvo ekonominio pagrindo socializmui, – ryškus prieštaravimas marksizmo principams. Komunistai, įskaitant Leniną, vėl lūkuriavo, nors ir nežinodami ko. Naujo revoliucijų protrūkio? Ar socializmo sukūrimo Rusijoje? Jų teorija teigė, kad turi įvykti pirmasis; praktika laipsniškai atvedė juos prie antrojo. Šiaip ar taip, jie galėjo, dėdami didžiules pastangas, pakeisti Rusijos ekonominį gyvenimą. Bet nedaug kuo tegalėjo prisidėti, sukeldami revoliucijas kitur.

Ši neišsipildžiusių vilčių istorija dar labiau sustiprino Rusijos izoliaciją. Kapitalistines šalis supykino komunistų šnekos apie revoliucijos kurstymą, o komunistai, perdėdami savo pačių grasinimus, tikėjo, kad jiems irgi gresia kontrrevoliucijos puolimas. Grasinimai gimdė įtarumą, o įtarumas gimdė naujus grasinimus. Tada niekas nei vienoj, nei kitoj pusėj neįstengė įsivaizduoti, jog Rusija galėtų paprasčiausiai vėl tapti didžiąja Europos valstybe ir elgtis taip, kaip kitos didžiosios valstybės. Atvirkščiai, buvo manoma, jog tarp sovietinės Rusijos ir likusiojo

pasaulio atsirado neįveikiama praraja, – ir idėjinė, ir politinė praraja. Daugumos nuomone, Rusija buvo vėl nugrimzdusi į pirmykštę barbarybę, o bolševikai buvo, pasak Churchillio, „babūnai“. Garbintojai, tokie kaip rašytojai fabianistai Sidney ir Beatrice Webbai, atrado sovietinėje Rusijoje „naują civilizaciją“.

Tiesą sakant, praktinė Rusijos vyriausybės veikla mažai kuo skyrėsi nuo caro laikų. Kita vertus, komunizmo teorija buvo beveik be išimties atsiradusi Vakarų Europoje, o ne Rusijoje. Jo filosofija kilo iš Marxo ir Engelso raštų. Pati bolševikinė revoliucija pradžioje skyrėsi nuo analogiškų bandymų kitur tik tuo, jog ji buvo sėkminga, – ne dėl tobulesnių metodų, o atsitiktinumo ir geografinės padėties dėka. Kone visi komunistų vadai, išskyrus Staliną, didesnę savo brandaus gyvenimo dalį praleido už Rusijos ribų ir buvo įsigilinę į bendrąsias europietiškojo socializmo problemas. Ir atėję į valdžią Rusijoje jie neatsisakė savo interesų; atvirkščiai, jie vertino tą valdžią labiausiai todėl, kad ji leido jiems daryti didesnę įtaką reikalams užsienyje. Galima pamatyti, pavyzdžiui, jog Lenin 1919 metais turėjo būti užsiėmęs vien tik pilietiniu karu ir ekonomikos chaosu pačioje Rusijoje. Nieko panašaus. Jis sekė, kaip klostosi užsienio socialistinių partijų reikalai Europoje, ir kreipė žvilgsnį į Aziją. Per visus metus jis teparašė vienintelę knygelę, kurioje ragino britų komunistus stoti į leiboristų partiją.

Vėlgi beveik visi bolševikų vadai, išskyrus nebent Staliną, nepaprastai aktyviai dalyvavo Komunistų Internacionale, visai nelaikydami jo sovietinės politikos instrumentu. Veikiau jie žiūrėjo į Rusiją kaip į instrumentą, galintį padėti tarptautinei revoliucijai. Maskva, nė iš tolo nebūdama jų dvasine tėvyne ar galutiniu tikslu, tebuvo numatyta kaip tarpinė stotis keliaujant į svarbesnes Europos sostines. Atmetus politiką, sovietinė Rusija buvo pažangių europinių idėjų eksponuotoja. Nė viena šalis nesileido į tokias avantiūras, eksperimentuodama švietimo ir nusikaltėlių perauklėjimo srityse. Buvo įvestos skyrybos pagal susitarimą, – išganingas žingsnis, kurį antibolševikinė propaganda pateikė kaip moterų nacionalizaciją. Visą trečiąjį dešimtmetį Mejerhold buvo įdomiausias teatro režisierius Europoje, ir beveik tuo pačiu metu kino režisieriai Eizenštein ir Pudovkin išgarsėjo kaip kūrybinio kino lyderiai.

57. Laipsniško socializmo įvedimo propaguotojai namuose. Sidney ir Beatrice Webbai, intelektualai, Sovietų Sąjungos garbintojai

Žinoma, sovietinė Rusija liko diktatūra, kur politinę valdžią tvirtai laikė savo rankose komunistų partijos vadovai. Vis dėlto po pilietinių karų despotinis valdymas buvo sunkiai pastebimas, ir galima atleisti europiečiams, atsilankiusiems Rusijoje, – sakysim, 1924, Lenino mirties metais, – kad jie įžiūrėjo ten ateities socialistinių šalių užuomazgą. Priešingų pažiūrų senosios santvarkos šalininkai nemėgo sovietinės Rusijos dėl jos gerųjų savybių beveik taip pat, kaip ir dėl blogųjų, o gal net ir labiau. Jei sovietinė revoliucija būtų buvusi tik apgavystė ir būtų atnešusi tik diktatūrą ir terorą, autoritetingi Europos veikėjai būtų su ja nedelsdami susitaikę. Juos sulaikė įtarimas, jog sovietinėje Rusijoje vyksta ir tikrų socialinių permainų, ir net sukurta socializmo elementų. Jie pasmerkė komunizmą kaip svetimą idėją ar net kaip sąmokslą. Buvo

58–60. Naujojo Rusijos meno suklestėjimas. Kairėje – kadras iš kino filmo *Aelita* su Ravinovičiaus dekoracijomis ir Aleksandros Ekster kostiumais, 1919–20 metais.

sunerimę, kad komunizmą remia daugumoje Europos valstybių. Vakarų Europoje komunistų partijos iš tiesų nebuvo sukurtos sovietinės Rusijos, nors ir buvo jos subsidijuojamos. Priešingai, jos natūraliai išsivystė iš kairiojo sparno, egzistavusio senose socialistinėse partijose.

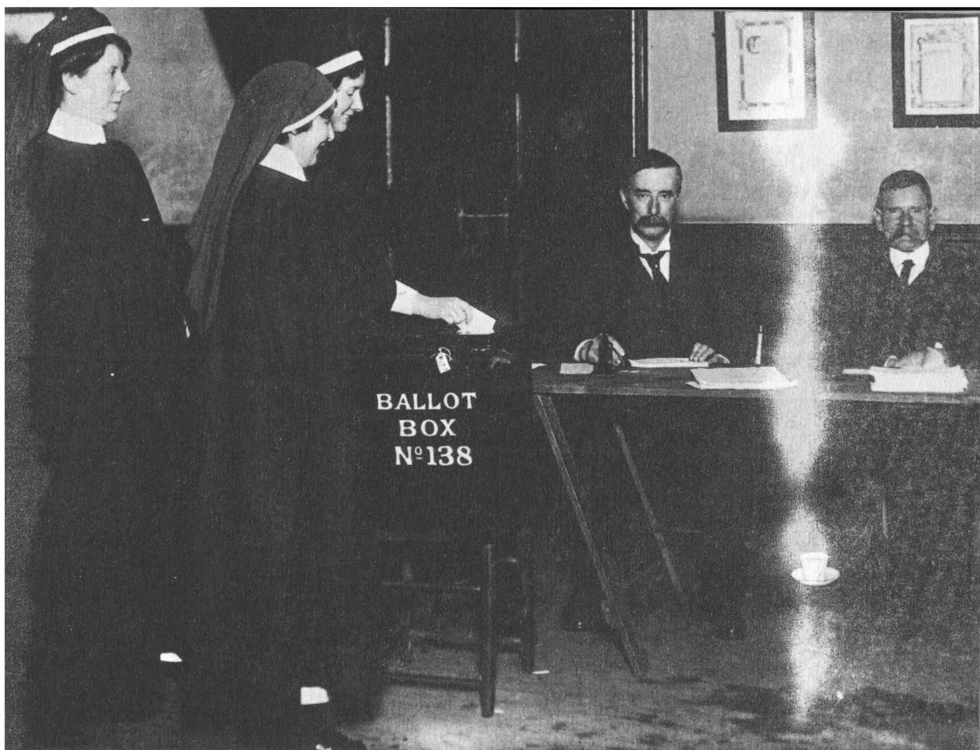
Trečiojo Internacionalo įsteigimas išties pasirodė vaisingas, tik ne todėl, kad sustiprino komunistinį judėjimą kitose šalyse, o todėl, kad išprovokavo atvirą skilimą tarp revoliucionierių ir nuosaikių socialistų, anksčiau buvusių tos pačios partijos nariais. Abi tos grupuotės nuolat ginčydavosi nuo Marxo laikų, bet tai buvo ginčas tos pačios sistemos viduje. Abi jos paveikė viena kitą. Revoliucionieriai tada buvo ne tokie revoliucingi; nuosaikieji buvo ne tokie nuosaikūs. Atviras skilimas į du Internacionalus juos išskyrė. Komunistai vis labiau ir labiau tolo nuo bet kokių kompromisų. Pavyzdžiui, nė vienas komunistas neįėjo į kokią

Viršuje – garsiausias kadras iš žymaus Eizenšteino filmo *Šarvuotis Potiomkin*.
Apačioje – 1922 metai, Mejerholdo spektaklis

nors Europos šalies, išskyrus Ispaniją, vyriausybę iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos. Nuosaikiesiems labiau parūpo kovoti su komunistais negu su kapitalizmu, ir jie visur, sąmoningai ar ne visai, ėmė glaudžiai bendradarbiauti su buržuazinėmis partijomis. Pagal tradiciją visi socialistai buvo vadinami, ir tai palaikė pats Marx, socialdemokratais. Iki Pirmojo pasaulinio karo būdavo pabrėžiamas jų socializmas, o po jo – jų demokratija; tačiau pati demokratija dažnai tebuvo antikomunizmo eufemizmas.

Demokratija, žinoma, turėjo ir svarbesnę prasmę. Ji reiškė politinės laisvės ir visuomenės rinkimų teisės derinį, akcentuojant pirmąją; pasisakymų laisvę, – tai yra: laisvę rengti mitingus ir leisti laikraščius, nekontroliuojamus vyriausybės; judėjimų ir profesinių sąjungų veiklos laisvę; ir įstatymo valdžią, – kitaip sakant, pripažinimą, jog teisėtvarkos organai yra nešališkos institucijos, nesusijusios su klasių kova. Demokratija reiškė, gal net labiausiai, sutikimą paklusti daugumos sprendimams, priimtiems laikantis galiojančios konstitucijos, net ir tuomet, kai tie sprendimai buvo nukreipti prieš socializmą. Socialdemokratams teikė jėgų įsitikinimas, jog dėl to, kad jie atstovauja dirbančiųjų klasėms (bent taip jie tvirtino), vieną dieną dauguma priims jų geidžiamus sprendimus, – „neišvengiamas laipsniškumo rezultatas“, Webbo žodžiais tariant. Jie sutiko laukti, kol tai įvyks, ir pabrėždavo būtent laukimą, o ne užsitikrinimą, kad tai įvyktų.

Tuo nenorime pasakyti, jog demokratija pokario Europoje neturėjo realaus turinio. Daugeliu požiūrių Europa tapo demokratiškesnė negu bet kada anksčiau. Tai buvo neginčijama formaliu požiūriu. Dabar Europoje buvo dvylika respublikų, tuo tarpu iki tol jų buvo tiktai dvi. Kone kiekviena šalis turėjo visuotinę rinkimų teisę, su ryškia išimtimi – Vengrija, ir netgi ten, kur vėliau įsitvirtino diktatūros, kas neretai atsitikdavo, šios despotiškos vyriausybės (įskaitant net sovietinės Rusijos vyriausybę) paprastai tvirtindavo, jog kalba ir veikia masių, o ne kokio karaliaus ar imperatoriaus, vardu. Net ir tie keli monarchai, išlaikę ar atgavę asmeninę valdžią, kaip Jugoslavijos karalius, buvo liaudies mėgstami diktatoriai, o ne senamadiški valdovai. Kai kurie monarchai, ypač Anglijos karalius, gal įgijo didesnį svorį kaip nacionaliniai simboliai, bet jų politinė galia, atrodo, sumažėjo.

61. Atsidėkojama moterims. Slaugės balsuoja 1918 metų gruodžio visuotiniuose rinkimuose

Dar ryškesnis buvo aristokratijos saulėlydis. Pirmasis pasaulinis karas faktiškai užbaigė privilegijuoto valdančiojo luomo žlugimą, – žlugimą, kuris vyko visą laiką nuo pat Prancūzijos revoliucijos. To luomo padėtį nulėmė du veiksniai – paveldėtas kilmingumas ir žemės valdos, – kurie abu dabar buvo ginčijami. Kai kuriose šalyse buvo panaikinti paveldimi titulai. Kitose, tokiose kaip Prancūzija, jie išliko tik kaip tuščios socialinės puošmenos. Britų aristokratija vis dar demonstravo tam tikrą politinę galią Lordų rūmuose, bet ta galia buvo formaliai susilpninta 1911 metų Parlamento akto ir, kas dar svarbiau, senosios šeimos buvo vis labiau nustelbiamos naujai atsiradusių perų, iš kurių mažai kas galėjo pasigirti aristokratiška kilme. Labai nedaug kas iš aristokratų užėmė svarbius ministrų postus tarpukario laikotarpiu. Visi Vokietijos kancleriai iki 1914 metų, pavyzdžiui, buvo tariamai aukštos kilmės:

62. „Jūs galit manimi pasitikėti“ – Stanley Baldwino šūkis 1922 metų visuotiniuose rinkimuose

tarpukario laikotarpiu tokių nebuvo nė vieno, neskaitant nereikšmingų išimčių – von Papeno ir von Schleicherio. Trys britų konservatorių lyderiai – Bonar Law, Baldwin, Neville Chamberlain, – visi buvo neabejotini kapitalistai, bet ne aristokratai, o tie britų aristokratai, kurie pasilikdavo politikoje, turėdavo paprastai pademonstruoti darbštumo ir stropumo įpročius.

Ekonominis aristokratijos nuosmukis irgi buvo žymus, nors ir ne visiškas. Dauguma naujųjų Rytų ir Centrinės Europos valstybių įvykdė žemės reformą, kuri išdalijo didžiųjų dvarų žemes ūkininkams. Austrijos aristokratija liovėsi egzistavusi; taip pat, žinoma, ir Rusijos – bolševikinės revoliucijos sunaikinta. Didieji žemvaldžiai išliko Vengrijoje ir Lenkijoje, bet tik nedaugelis jų galėjo pasikliauti saugiu turtu. Prūsijos junkeriai į rytus nuo Elbės buvo ypatingas atvejis. Ekonomiškai jų veikla nebebuvo pelninga, bet net Vokietijos respublika dėl tam tikrų priežasčių laikė juos socialiai pageidaujamais, ir junkerių dvarai buvo kaskart apsaugomi nuo žlugimo, skiriant užmaskuotas subsidijas. Turbūt

geriausiai susitvarkė britų aristokratija. Kai kurios jos šeimos išliko turtingos, pasinaudodamos dviem Anglijos įstatymų keistybėmis – teise nuomoti anglių kasyklas ir miesto žemės sklypų renta. Ir vis tiek jų turtai neprilygo sukauptiems pramonėje. Turtingiausias Anglijos žmogus dvidešimtojo amžiaus pradžioje buvo Devonshire'o hercogas. Po karo jį pralenkė laivų savininkas, seras John Ellerman. Aristokratija terūpėdavo kaip lėkštos pramogos šaltinis, nes ji teikė medžiagos aukštuomenės paskalų skiltims ir nuotraukų blizgantiems žurnalistams. Apžvelgdamas Europą iškart po Pirmojo pasaulinio karo stebėtojas galėjo pagrįstai teigti, jog galiausiai nugalėjo Prancūzijos revoliucijos idėjos.

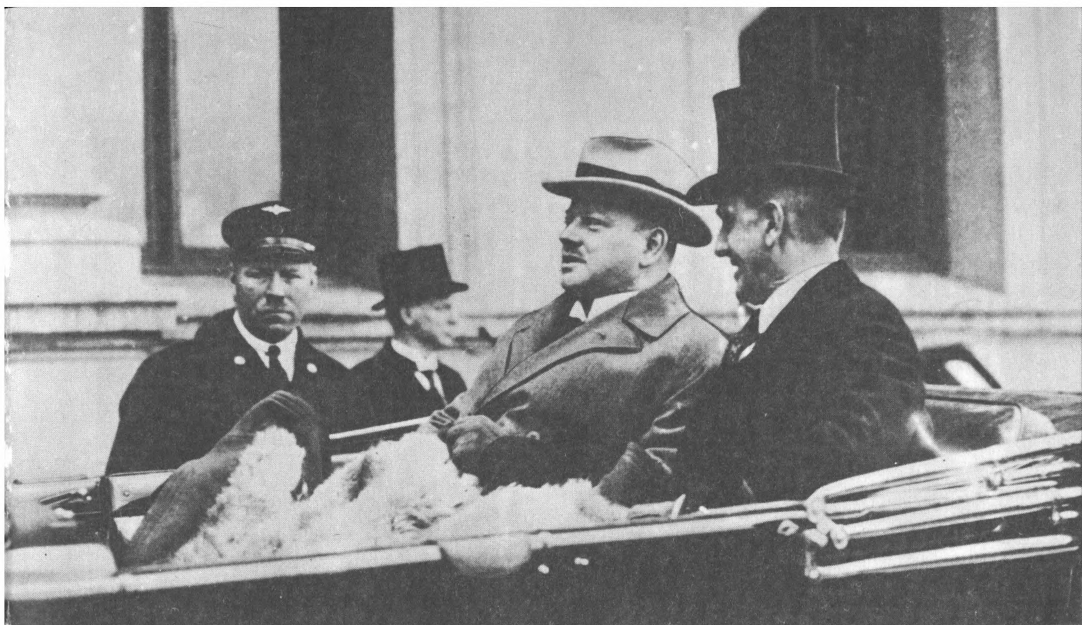
Ši demokratijos pergalė pasirodė esanti apgaulinga prošvaistė. Daug šalių, kurios 1919 metais tapo iš pažiūros demokratiškos, neilgai tokios išliko. Organizuota laisvė reikalavo pakantumo ir tvarkingumo įpročių,

63. Britų mada 1928 metais, jaunoms moterims atsisakius visuotinai priimtų drabužių. Gėlynų suknelės, kurių modeliai sukurti pas Ascotą

retai sutinkamų už Vakarų Europos ribų. Jai reikėjo išsilavinusio vidutinio luomo elito, kurio taip pat labai stigo. Valstiečių vadai galėjo paimti į savo rankas politinę valdžią, bet buvo nepanašu, kad jie laikysis doro ir garbingo žaidimo taisyklių. Čekoslovakija buvo vienintelė naujoji valstybė, pakankamai buržuazinė, kad išliktų prancūziško pavyzdžio demokratija. Vokietijoje buvo elitas, galingas imperijos laikais, kuris niekad iš tikro nepriėmė naujosios santvarkos. Todėl Weimaro respublikai nuolat grėsė pavojus, ir ją be išlygų rėmė tik socialdemokratai ir keletas perbėgėlių iš viduriniojo luomo. Pagrindinis iš jų buvo turbūt Stresemann, tipiškiausia trečiojo dešimtmečio figūra. Karštas patriotas, o iš tikrųjų – imperialistas, Stresemann siekė vėl atstatyti Vokietijos didybę demokratijos sąlygomis, o tarptautiniuose reikaluose propagavo įsipareigojimų vykdymą ir taikingą peržiūrėjimą. Stresemann buvo tikra retenybė – doras vokietis. Tarp veiklių vokiečių politikų, nepriklausančių socialdemokratams, jis buvo ne tik retenybė: jis buvo unikalus.

Didžiausią nesėkmę demokratija patyrė Italijoje. Tai buvo Vakarų Europos šalis su derama konstitucinio gyvenimo tradicija ir pripažintu vienos iš didžiųjų valstybių statusu. Jos pokariniai sunkumai beveik nesiskyrė nuo Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos, bet jie sukėlė aršesnę reakciją. Renegatas socialistas Mussolini pasinaudojo proga ir sukūrė fašistų partiją – veiklų sąjūdį, perkėlusį karo metodus į taikią politiką. Fašistai išprovokuodavo neramumus, kad paskui galėtų pasigirti vėl įvedę tvarką, o 1922 metais Mussolini pasinaudojo sąmyšiu tarp politinių partijų ir pasiskelbė autoritariniu Italijos valdovu. Mussolini, nepaisant mito apie žygį į Romą, valdžią užgrobė ne revoliucijos keliu. Jis intrigomis prasiskynė kelią į valdžią, o tą mitą paskleidė vėliau. Iki 1925 metų jo padėtis buvo netvirta, ir jam grėsė nuvertimas po to, kai jis buvo diskredituotas, fašistų galvažudžiams užmušus deputatą socialistą Matteotti. Mussolini išsikapstė iš kritinės padėties, ir nuo tada fašistų partija tapo vienintele politine organizacija šalyje. Fašizmas buvo revoliucija iš viršaus: laisvę planingai naikino žmonės, kurie jau kontroliavo valstybės valdžią. Fašizmas buvo taip pat revoliucija, naudojanti apgaulę: žodžiai be darbų. Neatsirado jokios naujos politikos, jokių socialinių permainų, tik diktatūra dėl diktatūros. Mussolini gyveno akių

64. Dorasis vokietis. Dr. Stresemann Osle, kur jis 1926 metais gavo Nobelio premiją

dūmimu. Nuveikė jis nedaug. Sunaikinus profesines sąjungas, kapitalistai darė, ką norėjo. Kai kuriems intelektualams nepatiko kėsinimasis į jų mąstymo laisvę. Šiaip jau fašizmas apsiribojo paradine puse: eisenomis, retorika, maskaradiniais drabužiais.

Bet tuo metu taip neatrodė. Daugelį žmonių persekiojo komunizmo baimė, ir jiems atrodė, kad tik fašizmas gali išgelbėti visuomenę. Rašytojai, demonstravę savo protingumą, plūsdami demokratiją, atrado, kad fašizmas atitinka jų mąstymą. Ezra Pound tapo fašistu. Bernard Shaw, nors ir užkietėjęs fabianistinės pakraipos socialistas, mažai teatsiliko nuo jo. Kita vertus, radikalai vartojo fašizmo terminą kaip įžeidimą konservatyvesniems už save. Senamadiški autoritariniai režimai buvo prilyginti demagogiškai Mussolini diktatūrai, ir jiems buvo priklijuota fašistinių režimų etiketė. Marksistai skelbė, jog fašizmas yra paskutinė žlungančio kapitalizmo stadija ir kad jį priims visos kapitalistų klasės, bet tai nepasitvirtino. Po dešimtmečio Vokietijai buvo lemta užsikrėsti kiek kitokios rūšies fašizmu; o šiaip jau niekur už Italijos ribų neatsirado veiksmingo fašistinio judėjimo. Fašizmo įnašas į Europos civilizaciją

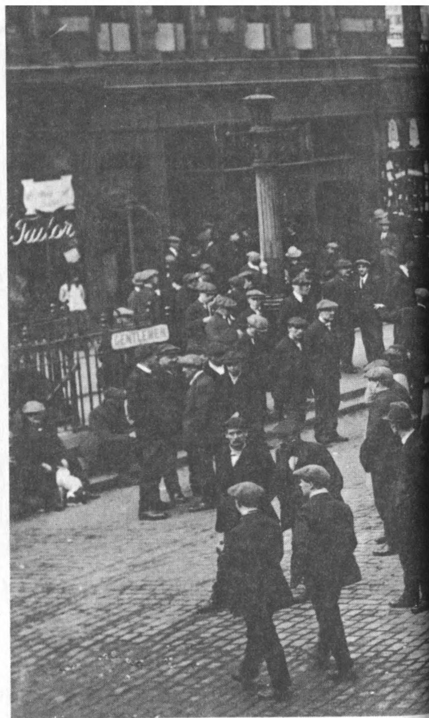
◄ 65. Naujasis italas. Mussolini būdinga poza 1928 metais

66. Nepėsti fašistai. Dviratininkai sveikina Mussolinį 1923 metų šventės metu

buvo nežymus, išskyrus tą liūdną faktą, kad Garibaldi'o ir Mazzini'o Italija tapo Mussolini'o Italija.

Dėl to nebuvo labai liūdima tomis dienomis, kai Mussolini nešiojo cilindrą ir dalyvaudavo tarptautinėse konferencijose. Praėjus kokiems penkeriems metams po karo atrodė, jog Europa perėjo į naują stabilumo būseną. Popieriniai banknotai, kurių vertė taip smarkiai svyravo, vėl ėmė prilygti auksui. Infliacija, sukrėtusi daugumą Europos šalių, paliko savo pėdsakų. Saugios apdairaus vidutiniojo luomo santaupos prarado didesnę dalį vertės arba tapo be vertės, o didžiųjų kapitalistų nuosavybė nesumenkėjo. Sakoma, kad šis vidutiniojo luomo susilpnėjimas prisidėjo prie ateinančio dešimtmečio politinio nestabilumo, ir turbūt tai tiesa, – bet tas procesas vyko ne visai viena kryptimi. Viduriniajam luomui prarandant tvirtą pagrindą, klasės, esančios aukščiau ir žemiau už jį, vis labiau ir labiau perėmė jo gyvenimo būdą. Vis daugiau ir daugiau žmonių Europoje ėmė atrodyti bei mąstyti kaip buržua. Iš tikro europiečiai buvo pasaulio buržua. Mussolini puikavosi italų nusiskundimu, kad jie yra „proletarų nacija". Tikrųjų proletarų nacijų reikėjo ieškoti tarp badaujančių Rytų tautų. Europos civilizacija suteikė jiems

galimybę pabėgti nuo mirties. Ji nesuteikė jiems galimybės pabėgti į geresnį gyvenimą.

Nesilpstanti Europos įtaka išoriniam pasauliui buvo vienas iš stebėtinų tarpukario laikotarpio bruožų. Buvo manoma, jog Pasaulinis karas padarė gėdą Europos civilizacijai, ir atrodė, kad Europos valstybės neteko daug materialinių pajėgų. Jos buvo sunerimusios, kad jų imperijos yra, nors irimo pavojus buvo perdėtas. Didžioji Britanija ir Prancūzija ne tik išlaikė savo ankstesnes valdas, bet prisijungė ir naujų, ypač iš Turkijos karo laimikių. Didžioji Britanija viešpatavo Vidurio Rytuose nuo Kipro ir Egipto iki Persų įlankos ir rado naują turto šaltinį, pradėdama eksploatuoti jai priklausančias naftos versloves. Europos ekonominis pranašumas buvo naujai patvirtintas ir kitu pavidalu. Kai kurios neeuropinės šalys – ypač Jungtinės Valstijos ir Japonija – karo metu labai

67–68. Juodadarbiai Vokietijoje ir Didžiojoj Britanijoj. Kairėje – Franzo Masreelio medžio raižinys; dešinėje – angliakasių streikas Wigane 1921 metais

sustiprino savo industrinę galią ir dabar tapo grėsmingomis varžovėmis seniai eksportu užsiimančioms valstybėms. Bet dauguma kraštų dar labiau padidino pirminių produktų – maisto ir žaliavų – gamybą, kad galėtų patenkinti nepasotinamus kariautojų poreikius. Po karo šių pirminių produktų kainos katastrofiškai krito, o pramoninių prekių kainos išliko aukštos. Prekybos sandorių sąlygos žymiai pasikeitė Europos naudai. Nedidelio eksporto pakako kur kas didesniam importui. Vis dėlto nauda nebuvo be išlygų. Pramoninės šalys patenkindavo savo poreikius įdėdamos mažiau darbo, bet, kita vertus, jų užjūrio vartotojai dar labiau nuskurdo, ir tapo sunkiau surasti rinkų eksportui.

To padarinys buvo klestėjimas, neatskiriamas nuo nedarbo, – būdingas tarpukario laikotarpio bruožas. Kas turėjo darbą, gyveno geriau negu iki tol, o juo labiau tie, kas juos samdė. Kita vertus, visuomet buvo

daugiau bedarbių, net pačiu palankiausiu metu. Bedarbių skaičius Didžiojoje Britanijoje tarp 1921 ir 1939 metų niekuomet nesudarė mažiau negu dešimt bendro dirbančiųjų skaičiaus procentų. Vokietijoje bedarbių nuošimtis buvo dar didesnis, – jis niekad nenukrito žemiau nei 13,6 procento. Nedarbą sukėlė ne vien užjūrio rinkų bejėgiškumas; ir vidaus rinka nesiplėtė ar plėtėsi per mažai, kad pajėgtų susidoroti su išaugusiu pramonės gamybos našumu. Bedarbiai gaudavo menką paramą arba negaudavo jokios. Kylant gamybos pajėgumui, atlyginimai liko pastovūs. Geriausiai tai iliustruoja nepasisekęs 1926 metų visuotinis streikas Didžiojoje Britanijoje. Nors jis buvo pradėtas siekiant neleisti sumažinti atlyginimų angliakasybos pramonėje, jo nesėkmė reiškė, jog algos nebus didinamos niekur. Anksčiau gyventojų perteklius pasitraukdavo iš Europos į užjūrį. Dabar didesnė pasaulio dalis, ypač Jungtinės Valstijos, uždarė duris imigrantams iš Europos. Europiečiai buvo užsklęsti savajame žemyne. Taip buvo paruošta scena dideliam ekonominiam sprogimui: prekių vis daugėjo, ir nebuvo kam jas pirkti.

Sprogimui įsižiebti prireikė kelerių metų, o tuo tarpu Europa džiaugėsi iliuzija, kad grįžtama prie normalios padėties. Po 1923 metų niekas nebebandė daryti revoliucijos. Komunistų Internacionalas susitaikė su ilgu lūkuriavimo laikotarpiu; Vokietija formaliai pripažino Europos persitvarkymą, ar bent jau taip rodėsi. 1924 metais ji sutiko išmokėti reparacijas pagal Daweso planą, o po metų pasirašė su savo buvusiais priešais Locarno sutartį. Siena tarp Prancūzijos ir Vokietijos buvo demilitarizuota, o Didžioji Britanija ir Italija garantavo jos saugumą. 1926 metais Vokietija buvo priimta į Tautų Sąjungą ir kartu su kitomis didžiausiomis valstybėmis tapo nuolatine Tarybos nare. Nusiginklavimo komisija buvo atšaukta iš Vokietijos, parodant pasitikėjimą, ne taip jau labai ir pagrįstą, pastarosios nuoširdumu. Valiutos vėl tapo laisvai keičiamos viena į kitą. Tarptautiniai traukiniai vėl riedėjo per Europą, tik trumpai stabtelėdami pasieniuose. Nors pasų dabar visur reikalaudavo, – apverktinas karo palikimas, – dauguma Europos šalių atsisakė vizų dešimtmečio viduryje. Vėl buvo galima įsivaizduoti, jog tautiniai priešiškumai blėsta.

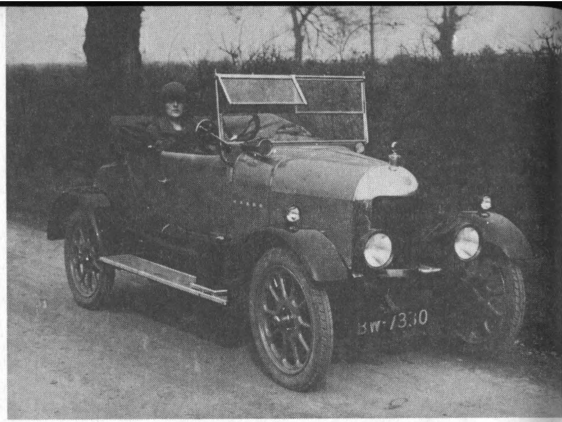
Karas iš tikrųjų išgąsdino žmones, bet nesugriovė jų nusistovėjusių įpročių. Asmeninio gyvenimo socialiniai modeliai nedaug tepasikeitė.

69. Banko tarnautojai ignoruoja visuotinį 1926 metų streiką

Visi europiečiai, išskyrus kai kuriuos turkus, pripažino monogaminę santuoką: vienas vyras vesdavo vieną moterį, paprastai abipusės meilės pagrindu, ir buvo laukiama, kad jie nesiskirs iki gyvenimo galo. Faktiškai visi vaikai faktiškai visose Europos šalyse gaudavo bent kokį išsilavinimą. Moterys šiek tiek pagerino savo padėtį; išties kai kurie stebėtojai teigė, jog moterų emancipacija buvo svarbiausias Pirmojo pasaulinio karo socialinis padarinys. Galbūt tai perdėtas vertinimas. Moterys gavo teisę balsuoti daugelyje Europos šalių, nors jokiu būdu ne visose. Joms atsivėrė daugybė profesijų, ir pramonėje ar įstaigose ėmė dirbti daugiau moterų negu iki tol. Kita vertus, vyras išliko šeimos galva; visuomet – įstatymiškai, paprastai – gyvenime. Tebuvo labai neįprasta, kad vyras padėtų namų ruošoje, – galbūt vienintelė išimtis buvo britų vidurinysis luomas. Bet sunkiausia moters našta buvo palengvinta. Gimstamumas sumažėjo visose Europos šalyse, o labiausiai tose, kur buvo aukščiausias gyvenimo lygis. Iki 1930-ųjų visos šalys, išskyrus

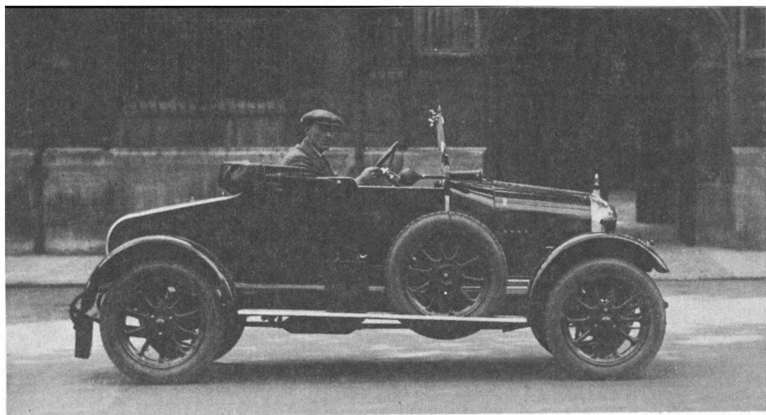

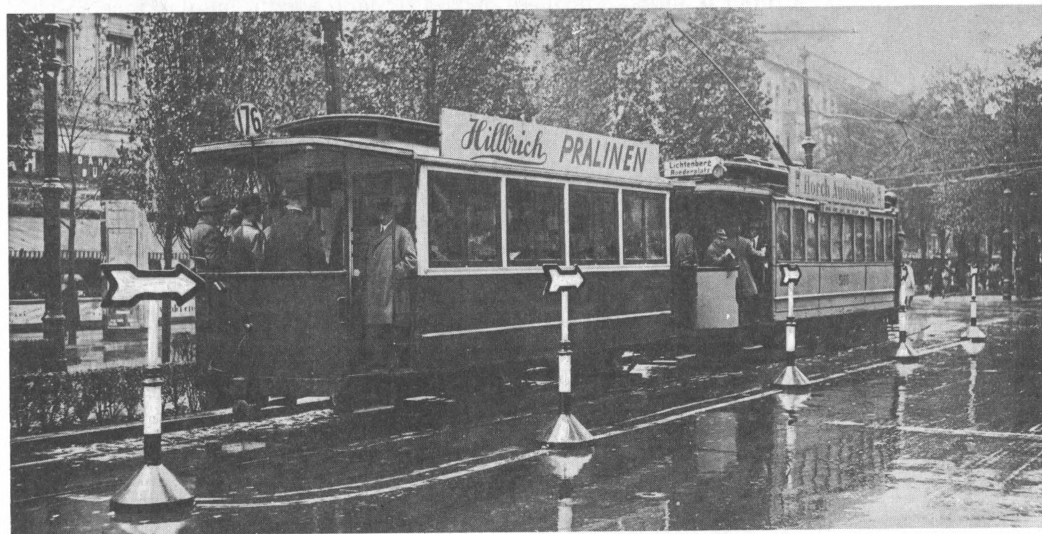
70–72. Civilizacijos transportas 1925 metais. *Austin Chummy Tourer*, dvivietis *Morris Oxford* ir dvivietis *Morris*

Nyderlandus ir Portugaliją, vylėsi (kaip pasirodė, veltui) sulaukti laikų, kai gyventojų prieaugis taps neigiamas. Mes net apytikriai nežinom, kodėl įvyko toks nuosmukis, o dar mažiau žinoma, kokiom priemonėm jis buvo pasiektas, bet sumažėjusio gimstamumo faktas nepaneigiamas. Aišku tik, jog kažkoks perversmas išklibino pačius žmogaus gyvenimo pagrindus.

Įvyko ir kiti pokyčiai srityse, tolimose politikai. Didžiausias iš jų buvo automobilio, arba lengvosios mašinos, atsiradimas. Tai buvo ne vien permaina: tai buvo išsilaisvinimas. Tūkstančius metų, nuo pat rato išradimo, skubantys žmonės tegalėjo judėti arklio greičiu. Devynioliktajame amžiuje geležinkelininkai padidino greitį nuo 8 ar 10 mylių per valandą iki 50-ties, bet žmonės tebebuvo sukaustyti geležinkelių bėgių ir visuomeninio traukinių transporto. Miestuose elektriniai tramvajai sudarė panašų, tik vietinį susisiekimo tinklą, o didžiausias tramvajų populiarumas baigėsi ne vėliau kaip 1928 metais. Jų klestėjimo laikotarpis buvo trumpas, nes vidaus degimo variklis įgalino žmones dideliu greičiu važiuoti kada tik jie nori ir bet kokia kryptimi, kur tik buvo nutiesti keliai. Žmonės buvo išvaduoti nuo tvarkaraščių ir nuo būtinybės bendradarbiauti su kitais, išskyrus bendradarbiavimą neigiama prasme – nesuvažinėjimą. Kiekvienas automobilio savininkas mėgavosi laisve, anksčiau prieinama tik dievams.

Ankstyvieji automobiliai buvo didžiuliai, elegantiški ir brangūs; dabar jie – vertingi muziejų eksponatai. Henry Ford pirmasis pagamino

73. Berlyno elektrinis tramvajus. Tai buvo populiariausia viešojo transporto priemonė visuose Europos didmiesčiuose

automobilį visuotiniam naudojimui. Bet jo „Tin Lizzie“, nors, žinoma, pigus, buvo sukonstruotas didelėms Amerikos žemyno erdvėms. Dvi britų firmos, *Morris* ir *Austin*, ėmėsi iniciatyvos gaminti automobilius, kurie buvo ir maži, ir pigūs. Iki trečiojo dešimtmečio pabaigos Didžiojoje Britanijoje buvo jau daugiau negu milijonas lengvųjų mašinų. Kontinentinė Europa kiek atsiliko. Vis dėlto automobilis tapo įprastu reginiu netgi čia ir nebekėlė nuostabos, išskyrus nebent nuošalius Balkanų

kaimus. Pagrindinių Vakarų ir Centrinės Europos kelių viršutinė danga buvo pritaikyta motoriniam eismui iki trečiojo dešimtmečio galo. Italija pirmavo specialių automobilių kelių srityje, o Vokietija pasekė jos pavyzdžiu Hitlerio laikais.

Automobilio socialinis poveikis buvo dar gana ribotas. Jis buvo naudojamas malonumui ir, tam tikru mastu, atostogų reikalams. *Michelin*, Prancūzijos padangų firma, kasmet išleisdavo vadovą turistams, reklamuojantį viešbučius. Vadovas pasižymėjo viešbučių teikiamų valgių vertinimu ir todėl vėlesniais metais jis tapo šventu šiuolaikinės civilizacijos dokumentu. Bet, pavyzdžiui, komercijos agentai vis dar aptarnaudavo savo rajonus iš artimiausios geležinkelio stoties. Automobilis dar nebuvo tapęs kasdieninio transporto priemone, vežančia verslininką į jo įstaigą, juolab – darbininką į gamyklą. Toli gražu ne visiems prieinamas, jis tapo riba, skiriančia klases, kaip ir labiau pažengusias industrines šalis nuo labiau atsilikusių Rytų Europos valstybių.

Veikiau automobilių revoliucija paveikė viešąjį transportą, – atsirado reguliaraus susisiekimo autobusai, keleiviniai autovežimiai proginėms išvykoms. Elektriniai tramvajai tebebuvo pagrindinė miesto transporto rūšis, o autobusai – tik ypatinga, greitesnė priemonė. Bet autobusai galėjo nukakti visur; jie nebuvo ribojami tramvajų linijų ir galėjo važinėti iš miesto į kaimo vietoves. Skirtumas tarp miesto ir kaimo, egzistavęs nuo civilizacijos pradžios, ėmė nykti. Tie, kurie dirbo miestuose, galėjo gyventi kaime, o kaimo žmonės galėjo lengviau pasinaudoti kaimyninių miestų paslaugomis. Mažiau žmonių gyveno miestų centruose – ši tendencija buvo labai stipri Didžiojoje Britanijoje, kur miestų, ypač pramoninių, centriniai rajonai smarkiai ištuštėjo. Ta pati tendencija, nors ir ne tokia stipri, buvo Prancūzijoje ir Vakarų Vokietijoje, tuo tarpu labiau į rytus ji beveik nepasireiškė.

Motorinis transportas buvo taip pat naudojamas tiekimui, ypač maisto produktų. Covent Garden ir Les Halles* dabar pasikliovė sunkvežimiais, o ne arklių traukiamais furgonais. Anglijoje pieną vežiojantys traukiniai tapo retenybe, o greitai visai išnyko. Žmonės irgi vis dažniau buvo

* Londono ir Paryžiaus pagrindiniai turgūs. – *Red.*

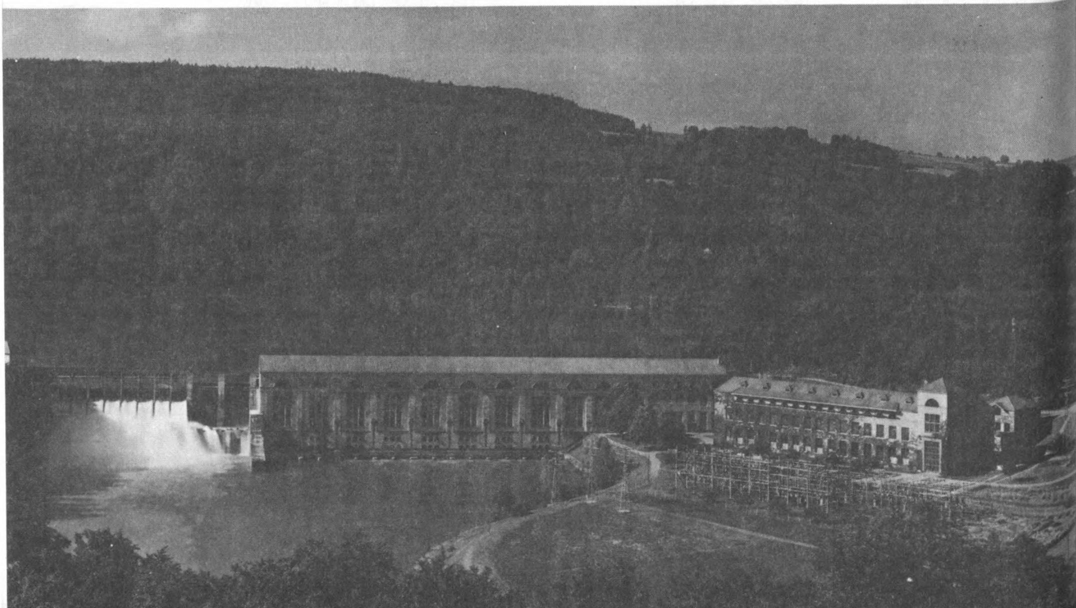
74. Lėtas judėjimas. Pasirodžius motoriniam transportui, eismas tapdavo toks, kaip šioje nuotraukoje, vaizduojančioje Strandą Londone dar 1923 metais

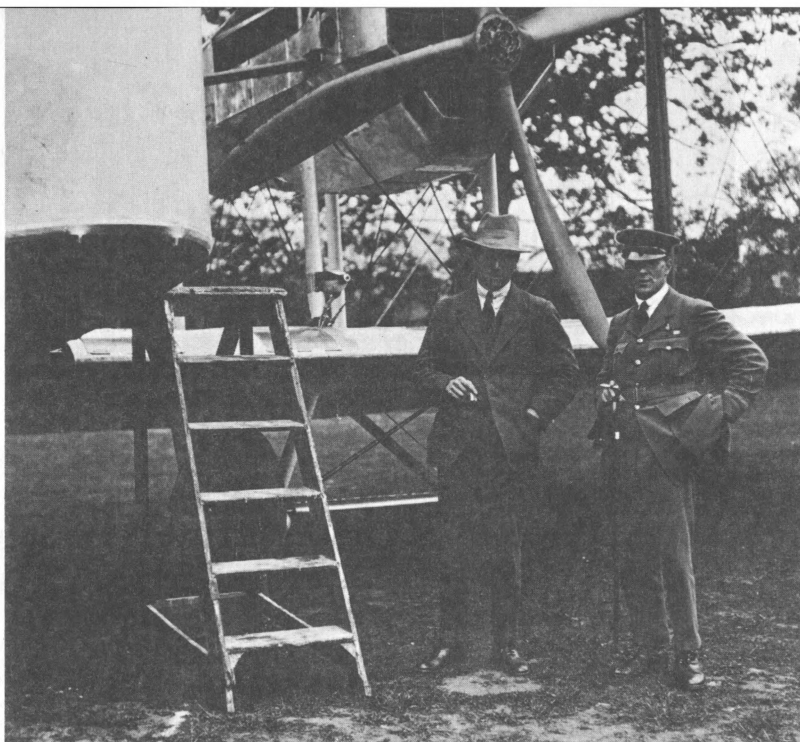
vežiojami motoriniu transportu: daugumoje sostinių taksi pakeitė fiakrą ir dviratį ekipažą. Išvis žmonių gyvenime įvyko revoliucinė permaina. Arklys, nuo seniausių laikų buvęs esminiu civilizacijos elementu, dabar tapo prabangos dalyku ar viešų pasirodymų puošmena. Turtingi žmonės tebejodinėjo žirgais savo malonumui, ir kiekvienoje šalyje vyko žirgų

lenktynės, bet didmiesčių gatvėse arklių liko nedaug. Pėstysis daugiau nebeturėjo klampoti po purvą ir dumblą – jo rūpestis einant per gatvę buvo: kaip išvengti motorinio transporto. Automobilio triumfas turėjo vieną keistą išimtį. Armijos buvo išmokusios pasikliauti geležinkeliais. Pažangesnės buvo aprūpintos šarvuotomis mašinomis, tankais. Jos nevertino mechanizuoto transporto pėstininkams. Net Antrojo pasaulinio karo išvakarėse generolai tebeavėjo jojimo batais, užuot užsivilkę mechaniko kombinezoną.

Vidaus degimo variklio lemtis ore buvo kiek kitokia. Čia jis taip pat sukėlė revoliuciją: žmonės įgyvendino savo amžiną svajonę ir išmoko skraidyti. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą būdavo sensacija, kai žmonės perskrisdavo Lamanšą ar net išvis pakildavo nuo žemės. Po karo naujas sensacijas sukeldavo tolimesni skrydžiai. Du britų aviatoriai, Alcock ir Brown, perskrido Atlantą; kiti nuskrido į Indiją, o paskui toliau, į Australiją. Amerikietis, Charles Lindbergh, perskrido Atlantą vienas ir pelnė neblėstančią šlovę kaip naujojo amžiaus atstovas. Tačiau praktiniai padariniai buvo labai nežymūs. Lėktuvas netapo įprasta kelionės priemone tarpukario metais: esamos mašinos buvo per daug nepatikimos, kainos – vis dar per aukštos. Kita vertus, lėktuvą visiškai pripažino kaip karo ginklą, jei ne praktiškai, tai bent teoriškai. Kai kurie autoritetai

75. Naujas energijos šaltinis.
Hidroelektrinė, pastatyta 1921 metais Mühleberge Šveicarijoje

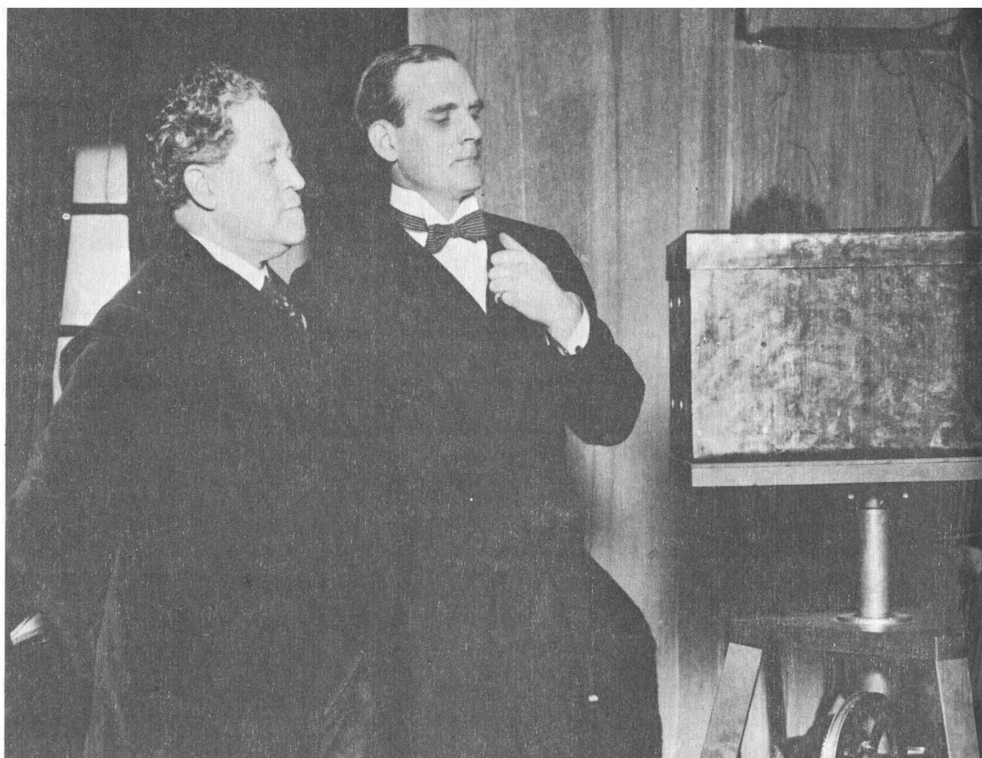

76. Pirmieji perskridę. Alcock ir Brown prie savo lėktuvo, kuriuo jie nugalėjo Atlantą

tvirtino, jog ateities karai gali būti laimingi pasikliaujant vien oro pajėgomis. Kai kurie net pranašavo, kad bombardavimas iš oro sunaikins viską žemėje. Dauguma tebesilaikė senojo įsitikinimo, kad bet kokia pažanga būtinai yra tobulėjimas.

Pagal socialinius padarinius elektra tenusileido tik automobiliui. Ji irgi išlaisvino nuo rankų darbo ir nuobodaus fizinio triūso. Namus tapo galima apšviesti pasukus elektros jungiklį, užuot terliojusis su žvakėmis ir žibalinėmis lempomis. Didmiesčiuose atsirado galimybė uždegti šviesą kiekvienoje gatvėje vienu jungikliu, kai anksčiau apšvietėjui tekdavo kėblinti nuo vieno žibinto prie kito. Elektros energija įgalino gamyklas įsikurti didmiesčiuose arba jų apylinkėse, užuot steigusis prie anglių kasyklų; o šalys, anksčiau kentėjusios dėl anglies stokos, kaip Šveicarija ir Italija, dabar pasistatė gamyklas, varomas hidroelektrinių. Civilizuotas gyvenimas tapo lengvesnis ir šviesesnis. Ir demokratiškesnis. Elektra buvo ekonomiškas projektas tik tuomet, jei visi ar beveik visi ja

77. Išdidūs radijo pranešėjai. Sheyle Gardener ir Hubert Carter prieš siųstuvą Marconi House studijoje 1923 metais

naudojosi. Greitai kukliausi namai buvo apšviesti ryškiau negu didingiausi ankstesnių amžių rūmai. Tas procesas, žinoma, užėmė daug laiko. Kaimas elektros tiekimu atsiliko nuo miestų. Tarpukario metais daugelyje namų tebebuvo anglimi kūrenamos krosnys. Elektros prietaisai, išskyrus šviestuvus, buvo retai sutinkami: pasirodė dulkių siurbliai, bet skalbimo mašinos ir šaldytuvai buvo beveik nežinomi.

Vienas elektros pritaikymas turėjo ypatingą įtaką socialiniam gyvenimui. Tai buvo bevielis pranešimų perdavimas – „transliavimas", arba „radijas", kaip jį imta vadinti. Bevielis telegrafas buvo išrastas amžiaus pradžioje ir plačiai naudojamas per Pirmąjį pasaulinį karą, ypač jūroje. Siunčiami garsai buvo Morzės abėcėlės brūkšnelis ir taškas, o pati tarnyba tebuvo paprasto telegrafo patobulinimas. Po karo garsai buvo perduodami tiesiai į privačius imtuvus, sužadinamus elektros, kurie

paskui atgamindavo juos per garsiakalbius. Kone visose Europos šalyse šios transliacijos buvo tiesiogiai ar netiesiogiai kontroliuojamos valstybės, ir todėl buvo galima laukti, kad jos taps galingu politinės propagandos ginklu. Tam tikru mastu taip ir įvyko nedemokratinėse šalyse, tokiose kaip Italija, Rusija, o vėliau – Vokietija. Kai kurie demokratiški politikai, pavyzdžiui, Stanley Baldwin Didžiojoje Britanijoje, pagarsėjo labiausiai todėl, kad mokėjo naudotis mikrofonu. Dažniau žinių ir politinių apžvalgų laidos išlikdavo neutralios, arba, tiksliau pasakius, nekenksmingos.

Pagrindinė radijo funkcija buvo pramoginė: pjesių arba muzikos transliavimas, ypač lengvosios muzikos, kuri liejosi beveik nenutrūkstamu srautu. Tai buvo namų pramoga, ir pasyvi pramoga. Klausytojams tereikėdavo pasukti keletą rankenėlių. Dauguma europiečių praleisdavo daugiau laiko savo patogesniuose namuose. Tradicinės pramogos – smuklės, klubai, miuzikholai – ėmė netekti populiarumo arba, geriausiu atveju, liko kaip buvę. Radijas atėmė iš europiečio, kaip socialinio gyvūno, dalį jo visuomeniškumo. Kita vertus, liko mažiau institucijų ir

78. Radijo klausytojos. Radijo imtuvas
(į kairę nuo židinio) trečiajame dešimtmetyje tapo kone kiekvienų namų interjero dalimi

79–80. Pasaulio meilužis ir pasaulio mylimoji. Rudolph Valentino ir Mary Pickford

veiklos formų, įsiterpusių tarp individo ir tautos. Žmogus dabar arba sėdėdavo vienas su savo šeima, arba klausydavosi tos pačios programos kaip ir kiekvienas kitas anglas, prancūzas ar vokietis. Olandija buvo vienintelė šalis, kuri turėjo keturias skirtingas programas, ruošiamas keturių skirtingų tikinčiųjų grupių (Romos katalikų, protestantų ortodoksų, liberalių protestantų ir agnostikų).

Tačiau buvo kita nauja jėga, kuri traukė žmones iš namų dar stipriau, negu kad radijas, prikaustantis juos viduje. Kinas irgi buvo nesenas išradimas, pasiekęs brandą po Pirmojo pasaulinio karo – nors filmai buvo begarsiai, tai yra nesinchronizuoti su garsu, iki dešimtmečio pabaigos. Karo metais kino rinkoje ėmė viešpatauti amerikiečiai, ir Hollywoodas tapo neginčijamu filmų gamybos centru. Amerikos kino žvaigždės mėgavosi didesniu populiarumu negu bet kurie žmonės iki jų. Mary Pickford tapo pasaulio mylimąja. Visas pasaulis gedėjo, mirus Rudolphui Valentino, didžiajam meilužiui. Amerikos kine dominavo kelios didžiulės monopolijos, ir jis buvo skirtas masinei publikai. Nors jo idėjos ir emocijos buvo primityvios, nesudėtingos ir banalios, dažnai jis tapdavo

rimta meno forma. Charlie Chaplin buvo ne vien klounas, kurio filmai buvo pelningi, jis buvo ir didis menininkas. Jo sukurtas mažasis žmogus iki šiol tebėra geriausias to amžiaus simbolis. Akademiški rašytojai skelbė ateinant masių erą; Chaplino mažasis žmogus teigė unikalų kiekvieno individo charakterį.

Filmai, rodomi kino teatruose, buvo menas masėms, anaiptol ne visuomet paremtas žemiausio bendro vardiklio principu. Patys pastatai, kuriuose būdavo demonstruojami filmai, atitiko blogiausio skonio masinę architektūrą; nepanašu, kad nors vienas iš jų susilauktų kad ir uoliausio paminklosaugininko paramos. Vis dėlto šie žėrintys rūmai darė imperinę prabangą prieinamą kiekvienam. Tai buvo naujo masto pramoga. Kinai buvo pigesni už ankstesnes pasilinksminimo vietas, jie buvo patogesni, ilgiau neuždaromi. Ir jie buvo visur – kiekviename miestelyje bei daugelyje kaimų. Jie buvo ir visiems, neskiriant luomo, amžiaus ar lyties. Vyrai ir žmonės ėjo į kiną drauge, ir tai buvo nauja, bent jau neturtingesnėms klasėms. Kokią įtaką kinas darė žmonijai? Ar jis tikrai pavertė žmones masėmis? Ar jis žadino jų vaizduotę

81. Mažasis žmogus. Charlie Chaplin filme *Aukso karštligė*

EXIT
EXIT

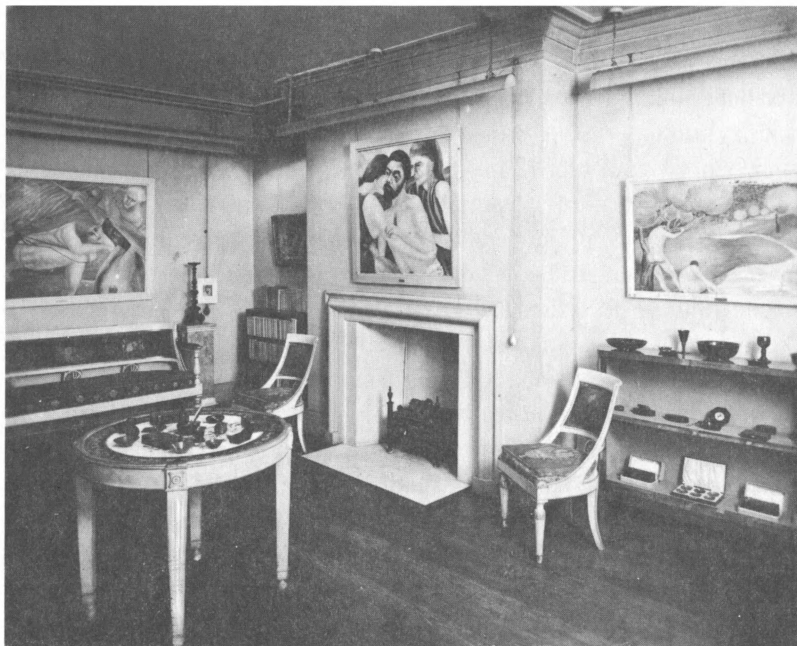
pašėliškesniems skrydžiams? Ar jis kurstė juos laukti ar net reikalauti įspūdingesnių permainų pasaulyje? Mums to nelemta sužinoti. Stebėtojai, paprastai puritoniško nusiteikimo, reiškė nuomonę, jog romantiški filmai skatino žiūrovų seksualinį aktyvumą. Tai irgi tėra spėjimas.

Radijas ir kinas turėjo vieną bendrą bruožą: tai buvo komunikacijos formos, apsieinančios be rašytinio žodžio, jei neminėsime titrų begarsiuose filmuose. Rašytinis žodis lydėjo civilizaciją nuo pat jos pradžios. Dabar teoriškai beraštis galėjo būti taip pat gerai informuotas apie pasaulį, kaip ir labiausiai apsiskaitęs žmogus. Galima buvo tikėtis, jog dėl to žmonės ims mažiau skaityti, bet šito neatsitiko. Galbūt tas įprotis buvo per daug įsišaknijęs. Be to, pradinis išsilavinimas, dabar jau beveik visuotinis Europoje, užtikrino visuotinį raštingumą. Rašytinis, ar veikiau spausdintas, žodis ne tik nenyko, bet ir triumfavo kaip niekad anksčiau. Laikraščiai, smarkiai padidinę tiražus per Pirmąjį pasaulinį karą, didino juos ir po jo. Didžiojoje Britanijoje, kur šis procesas pažengė toliausiai, dar prieš 1930 metus spauda užėmė dvyliktą vietą tarp pramonės šakų, aplenkdama laivų statybą. Laikraščiai dabar skaičiavo savo skaitytojus milijonais, kai anksčiau jų tebūdavo tūkstančiai. Jie padidino antraštes, sutrumpino pastraipas, supaprastino sakinius. Pajamas daugiausia gaudavo iš reklamos, o ne iš puspensių ir pensų, mokamų skaitytojų. Lemtinga figūra tapdavo savininkas – Northcliffe ir Beaverbrook Didžiojoje Britanijoje, Hugenberg Vokietijoje, – o ne redaktorius.

◀ 82. Paskutinis kino teatrų architektūros žodis. *Grandos* kino teatro Tootinge Londone, pastatyto 1931 metų rugsėjį, interjeras

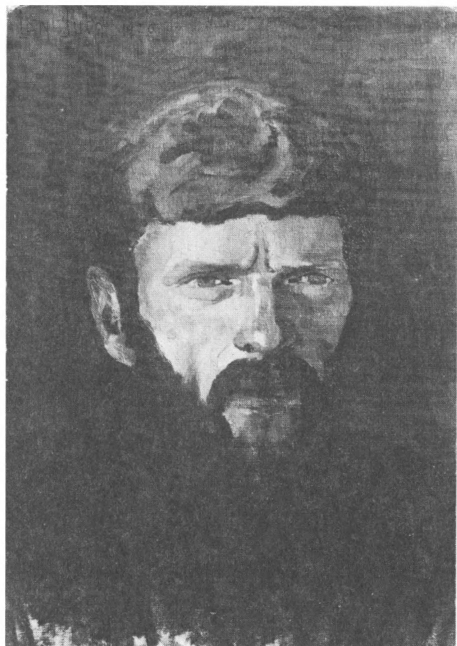

83. Įtakingiausia britų tarpukario spaudos figūra – lordas Beaverbrook

Beveik visi didieji laikraščiai buvo konservatyvaus pobūdžio, o dažnai ir priklausydavo konservatoriams. Jie buvo vieni iš materialistiškiausių materialistiškiausio amžiaus elementų. Vis dėlto jie pateikdavo daugiau naujienų negu labiausiai vertinami ramesnės praeities laikraščiai.

Laikraščiai, kaip ir kinas, paprastai ir radijas, platino visiems prieinamą kultūrą, o apžvalgininkai kalbėjo apie ją kaip apie vienintelę egzistuojančią. Buvo laikoma, jog masių kultūros antplūdis paskandino ankstesnių laikų standartus, bet taip anaiptol nebuvo. Tebeliko vidutinioji kultūra ir aukštoji kultūra, o skirtumą tarp jų lėmė ne luomas, o rafinuotumo lygmuo (vidutiniokų ir išrinktųjų). Vidutiniokų kultūra buvo neįdomiausia, – žinomų dalykų kartojimas, perpintas verkšlenimais, nukreiptais prieš visas naujoves, atsirandančias tiek aukštesnėse, tiek žemesnėse sferose. Smerkusieji Jamesą Joyce'ą arba Picasso nepritarė ir kinui. Šie vidutiniokai juto didesnę grėsmę negu anksčiau, – iš čia ir nepakantumas, keistai kontrastuojantis su jų išpažįstamu liberalizmu.

ANGLŲ MODERNISTAI

84–87. D.H. Lawrence, angliakasio sūnus, buvo labiausiai žinomas kaip romanistas, bet kai buvo surengta jo paveikslų paroda 1928 metais (p. 100), atvažiavo policija ir konfiskavo juos. Aldous Huxley (kairėj apačioje) rašė įmantrias, „modernias“ visuomenės studijas. T.E. Lawrence (dešinėj apačioje), dykumos karo didvyris ir *Septynių išminties stulpų* autorius, tapo savo laikmečio mitine figūra

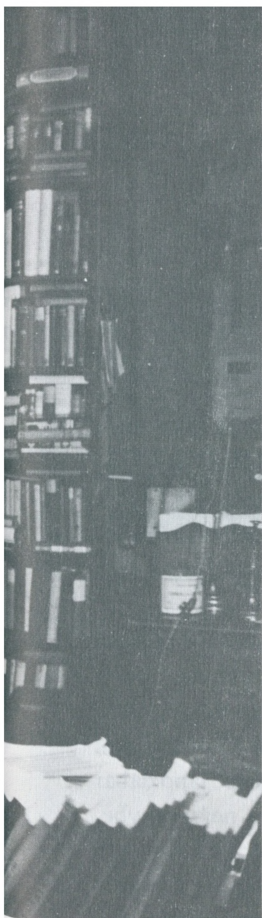

PARYŽIAUS MODERNISTAI

88–90. Sylvia Beach ir James Joyce jos knygyne (viršuje). Gertrude Stein (dešinėje, Picasso portretas) buvo literatūrinių eksperimentų avangardistė. Būtent ji pavadino Ernestą Hemingway'ų (kairėje) „dirbtiniais krūtinės gaurais“

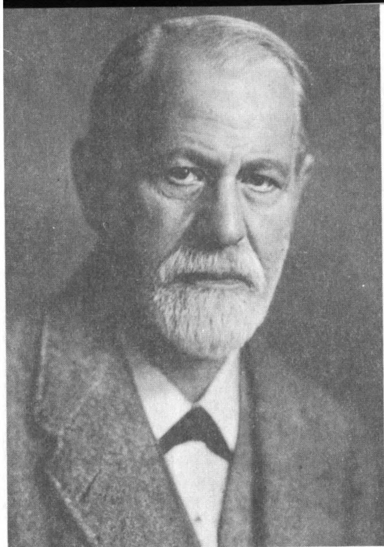
Originalūs menininkai ir mąstytojai buvo nuolatos, nors ir nesėkmingai, persekiojami. Trijų didžiųjų britų rašytojų – Joyce'o, D.H. Lawrence'o, T.E. Lawrence'o – kūriniai buvo teismo uždrausti dėl pornografijos. Meno parodos organizatorius Anglijoje nenustebdavo, sulaukęs policijos. Paryžiuje ir Berlyne jis iš anksto apsisaugodavo nuo riaušių.

Vis dėlto tai buvo intelektualinio ir meninio aktyvumo era. Paryžius galbūt labiausiai suklestėjo kaip kultūrinė Europos sostinė. Anglų

menininkai visuomet ten burdavosi, nors po Pirmojo pasaulinio karo sumažėjo vokiečių. Bet padaugėjo rusų, paprastai – politinių tremtinių, ir amerikiečių. Šie amerikiečiai atvažiavo į Paryžių ne vien mokytis ir žavėtis; jie apsigyveno ten, norėdami dominuoti ir kurti. Ernest Hemingway ir Gertrude Stein, pavyzdžiui, buvo laikomi lemtingomis Europos literatūros figūromis. Gertrude Stein buvo reikšminga ir kita prasme. Jos kūriniai išreiškė perversmo dvasią, kuri formavo nemažą dalį Europos meno. Proto viešpatavimo eros, besitęsiančios nuo Renesanso, galą nulėmė daug jėgų. Devynioliktajame amžiuje, pavyzdžiui, gamtos mokslai stipriai rėmė racionalistinę filosofiją. Buvo viliamasi, jog mokslininkai atras vis tikslesnius bendruosius dėsnius, ir jie patys to vylėsi. Dvidešimtajame amžiuje mokslininkai ėmė abejoti savo išvadų galutinumu kaip tik tada, kai paprasti žmonės patikėjo, jog protas pasiekė pergalę.

Einstein įrodė, kad Newtono sistema ydinga. Jei ankstesnio mokslo padarinys buvo pozityvizmas, tai Einstein pasiūlė reliatyvumą, nuolat kintančią tiesos sistemą, priklausančią nuo stebėjimo kampo. Panašiai fizikai sugriovė įsitikinimą, kad atomas neskaidomas. Mokslininkai džiugiai paskelbė, kad jie nežino, ką daro: „neapibrėžtumas“ tapo dabar jų svarbiausiu principu. Dauguma jų ryžtingai žengė į nežinomybę, nesusimąstydami, kokią pražūtingą pjūtį jie ruošia žmonijai. Einstein buvo kone vienintelis, ėmęs gailėtis to, ką padarė; gyvenimo pabaigoje jis pareiškė, jog kokiam nors jaunuoliui patartų tapti santechniku.

Mokslininkai metė iššūkį protui užuominomis; kiti tai darė tiesiogiai. Marksizmas jau užsiminė apie šį iššūkį, tvirtindamas, jog mąstymo sistemos atsiranda iš esamos socialinės santvarkos ir klasinės priklausomybės, o ne iš abstrakčių samprotavimų. Taigi atrodė, jog teisingumo ir neteisybės kriterijai yra reliatyvūs, kaip ir Visata, ir Sovietų valstybės veikėjai galėjo daryti nusikaltimus, kurie kitur būtų kėlę pasibjaurėjimą. Psichologija sustiprino šį požiūrį. Freud atrado pasąmonę ir mokė, kad iš pažiūros racionalūs žmogaus veiksmai iš tiesų dažnai yra nulemiami to, kas jam atsitiko iki penkerių metų amžiaus. Freudo manymu, išoriniai motyvai tėra nepriimtinų vidinių motyvų racionalizavimas. Tikrosios varomosios jėgos kyla iš kunkuliuojančios pasąmonės, o pasiekusios sąmonę jos arba sublimuojamos, arba išstumiamos. Be abejo, dauguma

91–93. Naujojo mąstymo pranašai. Sigmund Freud (viršuje) ir C.G. Jung (dešinėj viršuje) iš esmės pakeitė sąmonės, elgsenos ir sąžinės sampratą. Albert Einstein (dešinėje) atrado dėsningumą, padariusį perversmą pirmoje dvidešimtojo amžiaus pusėje. „Reliatyvumo teorija" ir „psichoanalizė", neminint jų reikšmės žmonijos kultūrai, tapo visuotinai priimtu stereotipu

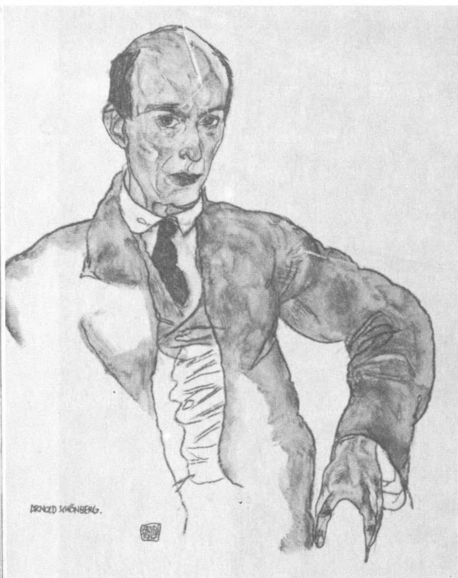
94–95. Siurrealizmas – trečiojo dešimtmečio pabaigos meno reiškinys. S. Dali *Veido ir vazos su vaisiais pasirodymas paplūdimyje* (viršuje) ir Maxo Ernsto *Ilgos patirties vaisius* (dešinėje)

žmonių nesuprato Freudo sistemos subtilybių, o juo labiau – jo varžovo psichologijoje, Jungo, kuris iš tikro tvirtino esant kolektyvinę pasąmonę ir žmonių giminės atmintį, siekiančią amžių glūdumą. Šiaip ar taip, šios sistemos buvo literatūrinės fantazijos, o ne mokslinės struktūros; vulgarizuotos jos sudavė didžiulį smūgį protui.

Patys filosofai atsisakė tiesos ieškojimų. Kontinente jie išrado egzistencializmą, požiūrį, geriausiai apibūdinamą dramaturgo Pirandello vienu jo pjesės pavadinimu „Jei jūs taip manot, tai ir yra tiesa“. Daugelis anglų filosofų irgi pripažino požiūrį, jog moralė dabar yra skonio

reikalas, ir, būdami išauklėti pagal praktiškesnes tradicijas negu jų kolegos kontinente, apsiribojo žodžių prasmės analize. Vertinantys sprendimai nustojo vertės. Žinoma, visa tai labai menkai tepalietė realų gyvenimą. Daugumas žmonių, neišskiriant nė pačių filosofų, tebesielgė dorai. Jie gyveno ramų, monogamišką gyvenimą; buvo geri vaikams ir gyvuliams; ir net atliko savo pilietines pareigas. Gal senosios moralinės sankcijos ir neteko galios, bet žmonės tebesilaikė normų, kurių pagrįstumo jau nebepripažino. Tiesą sakant, dorovės normos buvo aukštesnės negu anksčiau.

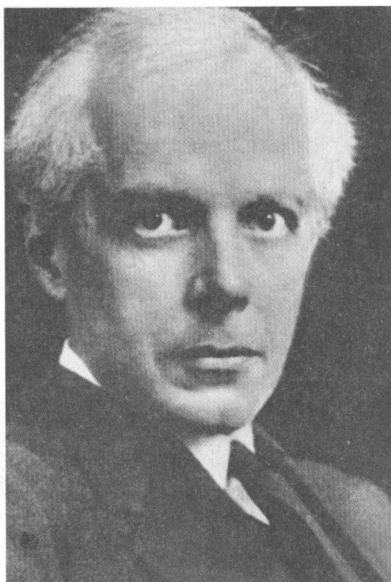

Menas ir literatūra atspindėjo reliatyvistinio amžiaus sumaištį. Ją dar labiau padidino technikos naujovės. Klasikinės pažiūros jau seniai ėmė prarasti savo vertę. Tapytojai nebesistengė kruopščiai perteikti tikrovės, kuri vis tiek, kaip jie buvo mokomi, neegzistavo. Didžioji prancūzų impresionistų mokykla jau buvo įgyvendinusi doktriną, jog tapytojo įspūdis yra svarbesnis už vaizduojamąjį objektą. Tokiu atveju kam iš viso priklausyti nuo objekto? Kubistai užsiėmė formomis, kurias sugalvodavo patys. Siurrealistai, kaip rodė jų vardas, bėgo nuo tikrovės, o taip pat ir nuo proto. Picasso buvo pripažintas amžiaus meistras, greitai pereinantis nuo vienos manieros prie kitos ir taip bandantis išreikšti šiuolaikinio žmogaus dilemą. Tradicinis menas buvo didingas ir rimtas; naujieji menininkai įnešė humoro. Jie nesigėdijo būti juokingi – šiaip ar taip, tai buvo vienos iš žmogiškų emocijų pripažinimas. Visi didieji dvidešimtojo amžiaus menininkai turėjo juokdario bruožų. Tai glumino paprastus žmones, išmokytus žiūrėti į meną beveik su religiniu pamaldumu.

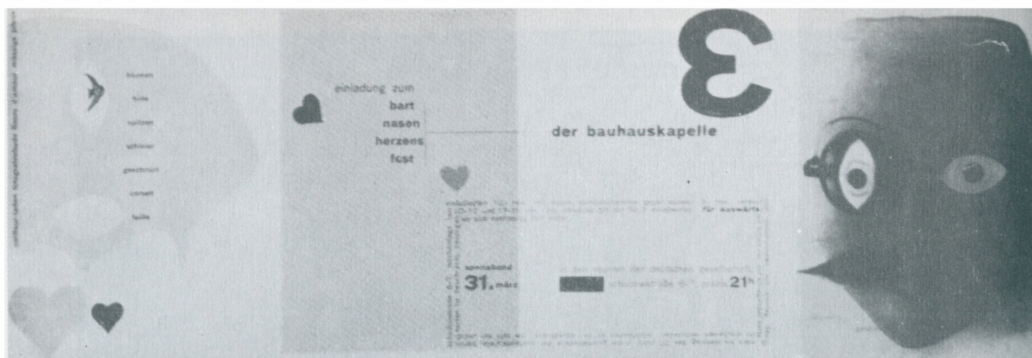
Muzika liudijo tą patį senųjų normų žlugimą ir naujų ieškojimą. Schoenberg, Berg ir Webern atsisakė diatonikos, pereidami prie dvylikos natų garsaeilio – muzikos, kurią dauguma žmonių tegalėjo suprasti

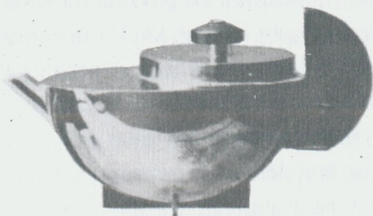
96–99. Arnold Schoenberg, nutapytas Egono Schiele 1917 metais,
Alban Berg, nutapytas Schoenbergo apie 1920 metus,
Anton Webern, nupieštas Kokoschkos, ir Bela Bartók

100. Įtaka muzikai.
Percivalio Mackey džiazo orkestras repetuoja ant vieno Londono namo stogo

BAUHAUSO VAISIAI

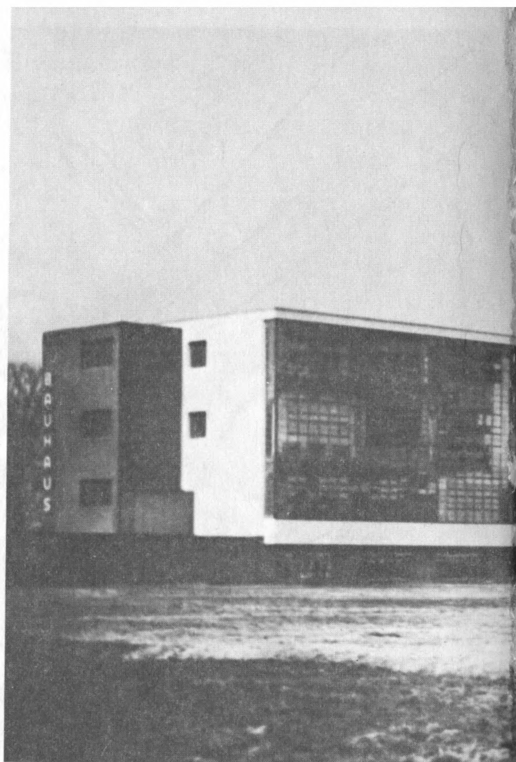
101–103. Pakvietimas į Bauhauso 1928 metų maskaradą (viršuje). *Architektūra*, Klee paveikslas, nutapytas 1923 metais (kairėje). Kandinskio *Geltonas akompanimentas* (dešinėj viršuje). Autorius išvažiavo iš Sovietų Sąjungos 1922 metais

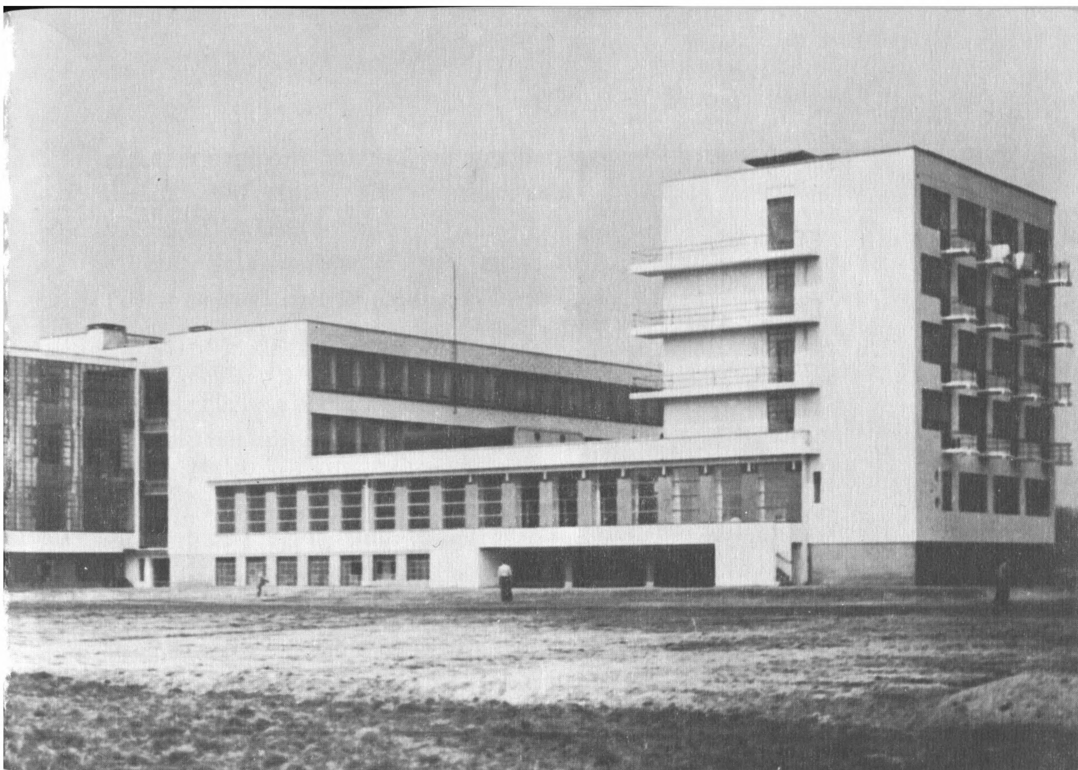
104–105. Praktiški daiktai: arbatinukas, suprojektuotas M. Brandto 1924 metais, ir kėdė iš nikeliuoto plieno vamzdžių, suprojektuota Marcelio Breuerio 1925 metais

106. Kompozitorius Igorj Stravinskij. Picasso piešinys

išspausdintą ant popieriaus. Kiti kompozitoriai ieškojo įkvėpimo liaudies muzikos tonacijose. Iš šių svarbiausias buvo Bartók, o angliškiausias – Vaughan Williams. Bet pats galingiausias naujas postūmis iš liaudies muzikos atėjo kitu keliu: tai buvo džiazas, arba sinkopavimas, prasidėjęs New Orleanse prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Džiazas tapo visuotinai pripažinta šokių muzika, taip pat pagrindiniu kai kurių rimtų kompozitorių kūrybos principu. Tai buvo įstabu. Žinoma, ir praeityje Europa kartkartėmis užsikrėsdavo madomis, atėjusiomis iš kitur, – čia ir aštuonioliktojo amžiaus kiniški reviu, ir japonų meno aidai devynioliktajame amžiuje. Džiazas buvo fundamentalesnis. Europa, iki tol universali kultūros, kaip ir viso kito, eksportuotoja, dabar importavo muzikinę kultūrą iš Afrikos džiunglių per Louisianą. Muzikoje irgi buvo viena dominuojanti figūra, kaip Picasso – mene, bandžiusi daryti viską

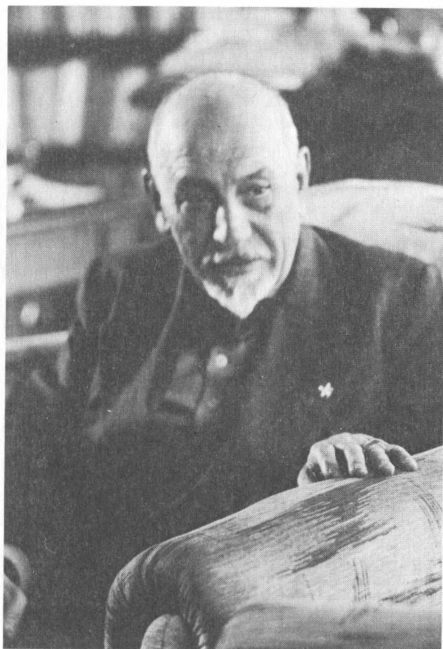

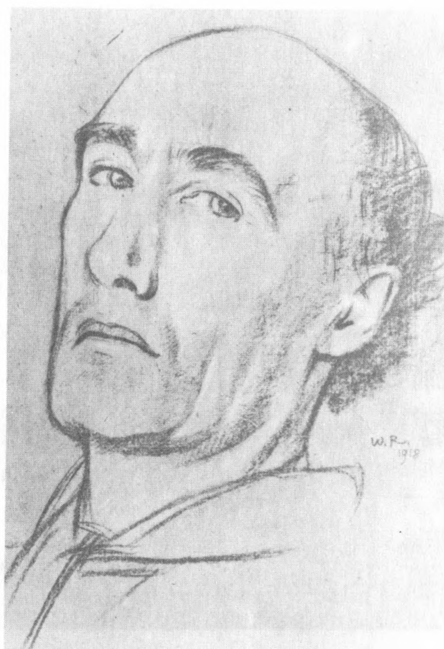
107. Bauhauso pastatas Dessau

savaip: tai buvo Igorj Stravinskij, rusų ekspatrijantas. Su nepaprastu užsispyrimu Stravinskij nukreipė savo revoliucinį genialumą į tarnavimą krikščioniškam pamaldumui.

Architektūrą paveikė ir naujos technologijos, ir naujos idėjos. Naujųjų laikų architektui teko statyti didžiulius bendro naudojimo pastatus – daugiabučius namus, mokyklas, fabrikus, ligonines. Jo pagrindinis principas buvo funkcionalizmas; kaip sakė Le Corbusier: „Namas – tai mašina, kurioje gyvenama". Reikšmingiausia figūra buvo turbūt Walter Gropius, įsteigęs Weimare Bauhausą. Apie moderniąją architektūrą buvo daugiau kalbama, negu ji buvo pritaikoma praktikoje. Buvo kelios modernios geležinkelio stotys Italijoje, keletas modernių pastatų įstaigoms įvairiose sostinėse ir daug miestų planavimo projektų, taip niekuomet ir nerealizuotų; bet dauguma namų tebebuvo statomi taip, tarsi

8. – 55

108. Luigi Pirandello
110. T.S. Eliot

109. André Gide
111. Marcel Proust

niekas ir negirdėjo apie šiuolaikines statybas ar šildymo sistemas. Jie demonstravo papročių pergalę prieš protą, – galbūt dėl to irgi tapdami savojo laikmečio simboliais.

Rašytojai buvo dar aršesni naikintojai. Jie naikino ir formą, ir idėjas. Poetai atsisakė rimo ir metro, pereidami į laisvą eiliavimą – prozos gabalus, pagal užgaidas suskaldytus į eilutes. Iš jų geriausiai sekėsi T.S. Eliotui, o *Bevaisė žemė* kalbėjo amžiaus vardu net savo pavadinimu. Prancūzijoje poetai atsisakė net žodžių, ir dadaistai vietoj jų vartojo krinksėjimus bei niurnėjimus. Prozininkai pasuko panašiu keliu. Marcel Proust suardė tradicinę laiko struktūrą. James Joyce nuėjo toliau ir pabandė sugriauti anglų kalbą. André Gide paskelbė, jog veiksmas turi vertę tik tada, kai jis atliekamas be priežasties, tai yra, tampa žmogui bereikšmis. Realistinis Ibseno ir Shaw teatras tapo nebemadingas; jį pakeitė ekspresionizmas, – nedaug dekoracijų, dar mažiau prasmės ir daug smurto. Šios mokyklos centras buvo Berlynas, o Georg Kaiser – įspūdingiausias jos atstovas. Įkandin jo atėjo Bertolt Brecht, perkėlęs į sceną klasių kovą, o muzika jam talkino Kurt Weill. Berlyno kultūrinė svarba buvo naujas ir įspūdingas reiškinys; ne vienerius metus jis buvo

112–113. Berlyno ekspresionistai. Kurt Weill ir Bertolt Brecht

114. „Žmogus yra žmogus". *Berliner Ensemble* vaidina Brechto pjesę

gyvesnis ir šiuolaikiškesnis už Paryžių, ir dvasios nenuoramos pasijusdavo jame kaip namie.

Bet ne visur vyravo niūri nuotaika, neviltis ir naikinimas. Nemaža buvo ir linksmybės. Sunku buvo visai rimtai žiūrėti į Salvadorą Dali, kai jis bandė kreiptis į publiką, įlindęs į naro šalmą. Anglų literatūra buvo ypač turtinga talentingų humoristų – P.G. Wodehouse buvo populiaresnis, Evelyn Waugh – subtilesnis. Gan keista, bet nebeegzistuojanti Austrijos imperija pranoko visus: ji davė du šimtmečio humoro šedevrus. Jų sukeltas juokas ataidi iki dabar. Čeko Jaroslavo Hašeko *Šauniojo kareivio Šveiko nuotykiai* aprašė paprasto žmogelio triumfą prieš karo permainas, o *Zenono prisipažinimai*, parašyti Trieste gyvenusio Italo Svevo, pakilo aukštai virš gyvenimo sumaišties. Laimė, kad atsirado rašytojų, nežiūrėjusių per daug rimtai į laikmetį.

Paprasti žmonės jautėsi išties sutrikę, bandydami suprasti, ką daro kūrybingi menininkai. „Susvetimėjimas“ vyko abiem kryptim. Menininkai galėjo didžiuotis, kad nepataikauja liaudies skoniui, bet tauta atsakydavo tuo, kad beveik nekreipdavo dėmesio į menininkus. Pasaulio reikalai, atrodė, duoda nemažą pagrindą pasidžiaugti. Europa buvo lyg ir atstačiusi savo senąją dominuojančios pasaulyje jėgos padėtį. Indija ėmė apsiprasti su lėtu reguliuojamos laisvės įsigalėjimu, kuriam geranoriškai vadovavo lordas Irvin, vėliau – Halifaxo grafas, – procesu, kuris, atsižvelgiant į visus precedentus, turėjo užtrukti kelis šimtmečius. Kinija buvo tapusi nacionaline valstybe pagal Europos modelį, o demokratiją joje teoriškai užtikrino Čiang Kai-Šek. Atsilygindama Kinija padovanojo Europai naują laisvalaikio uniformą – džinsus. Buvo manoma, kad ir Vidurio Rytų šalys žengia pirmuosius žingsnius į europietišką konstitucionalizmą. 1927 metais Trockij, tarptautinės revoliucijos apaštalas, buvo galiausiai išmestas iš valdžios, – matyt, tai buvo ženklas, jog Sovietų Rusija irgi tampa respektabilia, konservatyvia valstybe. Tais pačiais metais europiečiai iš naujo parodė savo nepriklausomybę nuo Jungtinių Valstijų, demonstracijomis paremdami Sacco ir Vanzetti, du anarchistus, kurie, buvo sakoma, tapo nekaltomis Amerikos teisingumo aukomis.

Tautų Sąjungos autoritetą gerbė visos šalys, išskyrus Sovietų Rusiją, bet net bolševikai nustojo tikėję, jog Sąjunga yra centras, organizuojantis prieš juos kapitalistinį sąmokslą. Ženeva tapo politiniu pasaulio centru. 1928 metais, kai buvo pasirašytas Kelloggo paktas, kuriuo kiekviena šalis signatarė atsisakė karo kaip politikos priemonės, Pirmasis pasaulinis karas atrodė tolima praeitis. Angliją ir Vokietiją užplūdo knygos apie karą, iš kurių garsiausia buvo *Vakarų fronte nieko naujo*. Visi traukė tą pačią dainą: apie karo siaubą ir beprasmiškumą, įsitikinimą, kad kito niekad nebebus. „Gana karų“, toks priedainis skambėjo visomis kalbomis. Viltis buvo beribė. Erdvė, gamta, skurdas buvo įveikti. Kaip skelbė Ramsay MacDonald, „aukštyn ir aukštyn, ir aukštyn, tolyn ir tolyn, ir tolyn“. Žmonės buvo įsitikinę, jog bręsta dideli įvykiai, ir jie buvo tikri, kad tie įvykiai bus tik džiugūs. 1929 metai, atrodė, žymi žmonių pasiekimų viršūnę. Faktiškai tai buvo takoskyra: dešimt metų po Pirmojo pasaulinio karo pabaigos, dešimt metų iki Antrojo įsiliepsnojimo.

III

PRIEŠKARIS

Didžioji depresija buvo centrinis įvykis tarpukario Europoje, tam tikra prasme toks pat įsimintinas ir lemtingas, kaip ir Prancūzijos revoliucija ar Pirmasis pasaulinis karas. Galima nustatyti tikslią depresijos pradžios datą. Amerikos biržos beveik visą laiką nuo 1921 metų klestėjo, o aštuoniolika mėnesių kilo pasakiškai, kaip ant mielių. 1924 metų spalio 24 dieną burbulas sprogo; akcijų kainos krito net greičiau negu buvo kilusios, ir tūkstančiai spekuliantų subankrutavo. Amerikos finansinis krachas veikiai sudavė smūgį ir Europai. Amerika jau buvo liovusis skolinti Europai; dabar ji liovėsi ir pirkusi iš Europos. Europos ekonomikos pusiausvyra buvo nepatikima. Atsigavusi ji smarkiai padidino gamybines jėgas, tuo tarpu rinka išaugo santykinai nežymiai. Gerovę palaikė Amerikos dolerių srautas. Dabar Europos fabrikai taip pat uždarė savo vartus. Nepraėjus nė dvejiems metams, pasaulio prekyba sumažėjo daugiau nei dvigubai. Nedarbas staigiai pakilo, ypač labiau industrializuotose šalyse. Didžiojoje Britanijoje buvo daugiau negu du milijonai bedarbių; Vokietijoje – keturi, o vėliau – šeši milijonai.

Europos ekonomika buvo kamuojama panašių depresijų visą devyniolikąjį šimtmetį, bet Didžioji depresija buvo žiauresnė už savo pirmtakes. Ji užtruko ilgiau: pirmieji atsigavimo ženklai pasirodė ne anksčiau kaip 1932 metų rudenį. Ji apėmė visą pasaulį. Ji smogė maisto produktų ir žaliavų gamintojams net skaudžiau negu pramoninėms šalims. Niekur pasaulyje prekių nelaukė pirkėjai, galintys padėti atsigauti. Dar daugiau, Didžioji depresija neaplenkė nė vienos klasės. Anksčiau sunkiausios krizės padarinius pajusdavo tiesiogiai susiję su pramone, kapitalistai ir darbininkai, o gaunantys pastovias pajamas, kritus kainoms, faktiškai pasipelnydavo. Dabar algos, ypač valstybinės algos, buvo sumažintos net labiau negu kiti uždarbiai. Kai kuriose šalyse valstybinių obligacijų savininkai buvo jau praradę savo santaupas infliacijos metu; kitose buvo

◀ 115. Kankiniai. Beno Shahno paveikslas (1931–32) *Sacco ir Vanzetti kančia*

sumažintos obligacijų palūkanos. Nuosaikiai vidutiniajai klasei, buvusiai pastoviausiai visuomenės daliai, ėmė grėsti kvalifikuoto proletariato likimas. Ji buvo stumiama į pasipiktinimą, jei ne į revoliuciją, ir visuomenė prarado savo paskutinį, respektabilumo, ramstį.

Kai atskiras verslininkas negali parduoti savo prekių, jis arba bankrutuoja, arba numuša kainas,– tikriausiai neišvengiama abiejų alternatyvų. Visuomenės vadai, tiek politikai, tiek bankininkai, nežinojo kito kelio, kaip atsispirti depresijai nacionaliniu mastu. Bankrutuoti jie negalėjo, todėl vienintelis atsakymas buvo kainų sumažinimas. Valstybės bei komunalinės išlaidos ir atlyginimai buvo sumažinti. Kai kuriose šalyse, tokiose kaip Vokietija, pačias kainas tiesiogiai sumažino vyriausybės. Kiekvienas žingsnis vykdant šią politiką tik pagilindavo depresiją: vartotojų dar labiau sumažėdavo, arba, tiksliau, sumažėdavo vartotojų, įstengiančių pirkti. Buvo ir kita instinktyvi reakcija. Atrodė akivaizdu, jog nykstanti rinka, kokia ji buvo, turi būti rezervuota kiekvienos atskiros šalies gamintojams. Muito tarifai buvo pakelti visose Europos valstybėse, ir 1932 metais Didžioji Britanija, paskutinė laisvos prekybos šalininkė, irgi perėjo prie protekcionizmo. Senoji liberalinė sistema buvo griaunama ir toliau. Kvotos, karteliai, eksporto skatinimas nuniokojo tarptautinę prekybą. 1931 metais Didžioji Britanija atsisakė aukso standarto po nesėkmingų pastangų jį apginti, daugiausia bedarbių sąskaita. Visą ketvirtąjį dešimtmetį svaras sterlingų buvo valdoma valiuta, jo tarptautinis kursas buvo tyčia mažinamas, kad iš to gautų naudos britų eksportuotojai.

Vokietija dar ryžtingiau nusigręžė nuo tarptautinių principų ir įsipareigojimų. 1924 metais, pasibaigus infliacijai, vokiečių markė irgi įgijo aukso paritetą, ir teoriškai vokiečiai taip pat garbino Aukso veršį. Iš tikrųjų altorius buvo tuščias: Vokietija neturėjo aukso ir jokių didesnių tarptautinių rezervų. Kadangi prisiminimai apie infliaciją trukdė bet kokiam atsitraukimui nuo pariteto, teorinė markės vertė buvo palaikoma įstatymo galia. Vokiečiams buvo draudžiama pirkti užsienio valiutas. Užsienio prekybininkai ir obligacijų savininkai turėjo pasitenkinti įšaldytomis markėmis, kurias tebuvo galima išleisti Vokietijoje nuvertintu kursu. Dažniausiai prekyba su užsieniu vyko mainant prekes, ir Vokietijos kreditoriai verčiau pasirinkdavo nepageidaujamas prekes negu

niekų. Valiutos kontrolė pavertė Vokietiją policine valstybe daug anksčiau, negu Hitler įvedė savo diktatūrą. Buvo peržiūrimi laiškai, kruopščiai tikrinamos privačios sąskaitos; prie sienų buvo apieškomi keleiviai, kad nepervežtų valiutos. Buvo atstatyta karo meto apsiausties ekonomika, nors Europa išoriškai tebebuvo taiki.

Ekonominio liberalizmo principų buvo atsisakyta didele dalimi nenoriai – iš tikrųjų skambant skardžioms deklaracijoms, kad atsisakymas tėra laikinas. Kone visi ekspertai sutarė, jog depresiją sukėlė kišimasis į įprastinius ekonomikos dėsnius, kaip muito mokesčių ir „pašalpų" bedarbiams įvedimas. Tarptautinėse konferencijose buvo žadama grįžti prie laisvos prekybos tuoj pat, kai tik leis aplinkybės; po kiekvieno tokio pažado muito mokesčiai ir apribojimai dar padidėdavo. Ekonomistai buvo pakliuvę į beviltišką dilemą. Ne viena jų karta buvo išgarbinusi *laissez-faire* privalumus, skelbdami, jog viskas eitųsi kuo puikiausiai, jei kiekvienas siektų ekonominės naudos sau. Taip paliktas sau, paprastas žmogus siekė naudos susidėdamas su kitais – darbdavys karteliuose, darbininkas – profesinėse sąjungose. *Laissez-faire* buvo neįmanoma užtikrinti niekur nesikišant; buvo būtinos nuolatinės pastangos, užkertančios kelią faktiškai natūraliai įvykių tėkmei, o tokios pastangos demokratinėse visuomenėse buvo nelengvos, jei ne visai neįmanomos. Laisvoji ekonomika, anaiptol nefunkcionuojanti savaime, tapo nenatūraliausia sistema.

Keli mąstytojai nusitvėrė minties, kad, regint planavimo neišvengiamumą, verčiau jį sveikinti, negu dėl to dejuoti. Lloyd George, kuris buvo pasiruošęs vadovauti ekonominiam gyvenimui karo metu, vėl pasisiūlė, bet tuščiai. Britų leiboristų partijos viduje seras Oswald Mosley pasiūlė visaapimančią planingos ekonomikos programą. Užuot padėkoję, partijos nariai jį sugėdino ir programą atmetė. Planavimas kėlė nerimą ne tik savaime, kaip sąmoningas ankstesnių mokymų atsižadėjimas; jis susidūrė su problema: koks planavimo tikslas? Karo metu planavimas nekėlė abejonių: jo tikslas buvo laimėti karą. Bet kaip apibūdinti jo tikslus taikos metu? Kadangi dauguma Europos valstybių lyg ir privalėjo patenkinti masių poreikius, galima buvo manyti, jog atsakymas bus paprastas: planavimas turi užtikrinti visuotinę gerovę. Tačiau nors visuomenės ir tapo demokratinės politiškai, ekonominiame

116. Leiboristų kandidatas, nugalėjęs Southwicke. Seras Oswald Mosley grįžo į Parlamentą 1929 metais, o vėliau tapo britų fašistų lyderiu

gyvenime jos tebeliko diktatūros. Turtingieji, vadovaujantys šiam gyvenimui – bankininkai, kapitalistai, pramonininkai, – nepritarė planams, kurie įgyvendintų socialinę revoliuciją ar net sumažintų jų turtus. Apeliavimas į patriotizmą buvo veiksmingas tik karo metais, o dabar bet kokie mėginimai planuoti sugrąžindavo žmones prie karo meto psichologijos. Šitaip karas nejučia išsirutuliojo iš depresijos.

Netikėčiausias Didžiosios depresijos bruožas buvo tas, kad ji nedavė jokios naudos socialistų ir komunistų partijoms. Rodės, kapitalistinė sistema žlunga, visai kaip buvo numatęs Marx. Atėjo galutinė krizė, kurios ištikimieji laukė nuo devynioliktojo amžiaus vidurio. Buvo daug nepasitenkinimo apraiškų – neramumai Vokietijos gatvėse, bedarbių bado eisenos Didžiojoje Britanijoje, – bet jokioje Europos šalyje neįsižiebė socialistinė revoliucija, o socialistų partijos retai padidindavo savo balsų kraitį, net ir laisvuose rinkimuose. Ispanija buvo vienintelė šalis, kur socialistams vos nenusišypsojo sėkmė, bet tai įvyko dėl senamadiškų devynioliktojo šimtmečio motyvų, neturinčių nieko bendra su

Didžiąja depresija. Nuosaikios socialistinės partijos, be abejo, buvo seniai praradusios tikrą tikėjimą revoliucija. Jos paprastai būdavo artimai susijusios su profesinėmis sąjungomis, o šios buvo nukamuotos depresijos. Be to, tos sąjungos tegalėjo egzistuoti tik kapitalistinėje santvarkoje ir todėl buvo suinteresuotos, kad ji vėl atsigautų. Jei ne bosai, su kuriais jos derėdavosi, jos būtų tapusios betikslėmis. Dar daugiau, turintys darbą darbininkai net blogiausiais laikais išlaikė gana aukštą pragyvenimo lygį. Labiausiai pasipiktinę buvo bedarbiai ir neorganizuota vidurinioji klasė: tas pasipiktinimas buvo nukreiptas prieš sąjungas lygiai taip pat, kaip ir prieš turtinguosius, o gal net ir labiau.

Komunistai, akivaizdu, turėjo daugiau pranašumų. Jie nesusitapatino su esama sistema. Atvirkščiai, teoriškai jie atstovavo idėjai, teigiančiai, kad sistemą reikia sugriauti. Praktiškai jie taip pat turėjo nusistovėjusią vietą visuomenėje. Komunistų partijos lyderiai buvo įstaigų tarnautojai, kaip ir kiti biurokratai. Jie neturėjo nei sugebėjimų, nei noro eiti į barikadas. Gal ir revoliucinės melodijos, grojamos antrą kartą, nebuvo tokios veiksmingos. Komunistai jau buvo turėję palankių progų po Pirmojo pasaulinio karo; dabar jie atrodė tokie pat nemadingi, kaip ir visi kiti.

117. Pirmosios badaujančių eitynės Londone 1932 metais

Socializmas, net ir savo komunistiniu pavidalu, buvo senamadiškas gilesne prasme. Perėjimas į socializmą, pagal Marxą, turėsiąs būti paskutinis *laissez-faire* triumfas. Socializmas išsivystys iš įvykių sekos taip, kaip prieš jį išsivystė kapitalizmas. Dabarties valstybių galia susilpnės ir galiausiai bus palaužta, žlungant kapitalizmui, todėl socialistinė revoliucija laimės lengvai, beveik nepastebimai. Tuo tarpu Didžioji depresija sustiprino valstybinius organus. Valstybė kišosi vis daugiau; policijos prievarta didėjo; nepatenkintieji vis labiau įsibaugindavo. Net bado eisenos buvo demonstracijos, siekiančios lengvatų išlaikant esamą sistemą, o ne reikalavimai ją nuversti. Niekad socialistinė revoliucija nebuvo neįtikėtinesnė arba neįmanomesnė, negu Didžiosios depresijos įkarštyje.

Paradoksali socialistų nesėkmė tuo nesibaigė. Kaip tik tuomet, kai senasis revoliucijos padarinys pasirodė esąs bergždžias, Sovietų Rusijos vadai atsitiktinai aptiko naują atsakymą, kad būtinas planavimas, – toks buvo ir nesocialistinių šalių atsakymas, irgi nenumatytas. Marxo raštuose nebuvo nė žodžio apie planingą ekonomiką; išties Marx visuomet tvirtino, kad socializmas vystysis be jokio valdymo, visai kaip pavaizduota *Naujienose iš niekur**. Net Lenin, užgrobęs valdžią, laukė, kad reikalai klostytųsi savaime. Jam ir į galvą neatėjo, kad socializmas įmanomas vienoje šalyje. Lenin mirė 1924 metais, vis dar laukdamas. Paskui įvykiai, kurių laukė bolševikai, pakrypo, jų požiūriu, nerimą keliančia linkme. Kapitalizmas atsigavo visoje Europoje ir grėsė atgyti net pačioje Rusijoje. 1927 metais Bucharin, įtakingiausias Sovietų teoretikas, kreipėsi į Rusijos valstiečius su raginimu, su kuriuo Guizot buvo kadaise kreipęsis į prancūzų buržuaziją: „Praturtėkit“. Jei bolševikai būtų laukę daug ilgiau, galėjo įvykti nauja revoliucija, – bet Rusijos viduje, kapitalizmo naudai, o ne jos išorėje, prieš kapitalizmą. Apgraibomis ir, rodos, nesuprasdami iki galo savo erezijos masto, Rusijos valdovai komunistai nusprendė priešintis įvykiams, užuot jų laukę.

Šio naujo kurso propaguotojas buvo Stalin. Vėliau jam buvo lemta tapti apkaltintam, be abejo, pagrįstai, negailestingu troškimu įtvirtinti

* *News from Nowhere* (1891) – anglų rašytojo ir dailininko Williamo Morriso (1834–96) romanas, kuriame vaizduojama socialistinė utopija. – *Red.*

asmeninę valdžią; bet tai nebuvo jo pradinės sėkmės priežastis. Jo jėga, palyginti su kitais bolševikais, slypėjo jo praktiškoje prigimtyje. Jis buvo beaistris kompetentingas administratorius, mažai teišmanantis teoriją. Jei kiti buvo įsipainioję į marksistines dogmas, Stalin suprato tik tiek, kad tos dogmos užtraukia nelaimę. Jei Rusija neina į socializmą natūraliu keliu, o iš tikro tolsta nuo jo, būtina įstumti ją į socializmą prievarta, įsikišant iš viršaus. Marksizmas buvo apverstas aukštyn kojom. Mokytojas buvo mokęs, kad bet kuriuo metu ekonominė sistema nulemia politinį antstatą. Dabar politinis antstatas rengėsi primesti naują ekonomikos sistemą. Argumentai nebuvo aiškiai išdėstomi. Stalin ir jo rėmėjai tvirtino esą ortodoksalūs marksistai ir rėmėsi paprasta logika – kadangi jie komunistai, viskas, ką jie daro, neabejotinai sutampa su istorinio vystymosi kryptimi. Stalino oponentai su tokiu pačiu užsispyrimu kaltino jį, kad išduoda socializmą, paisydamas biurokratijos interesų. 1928 metais buvo apsispręsta: Sovietų Rusija priėmė pirmąjį penkmečio planą.

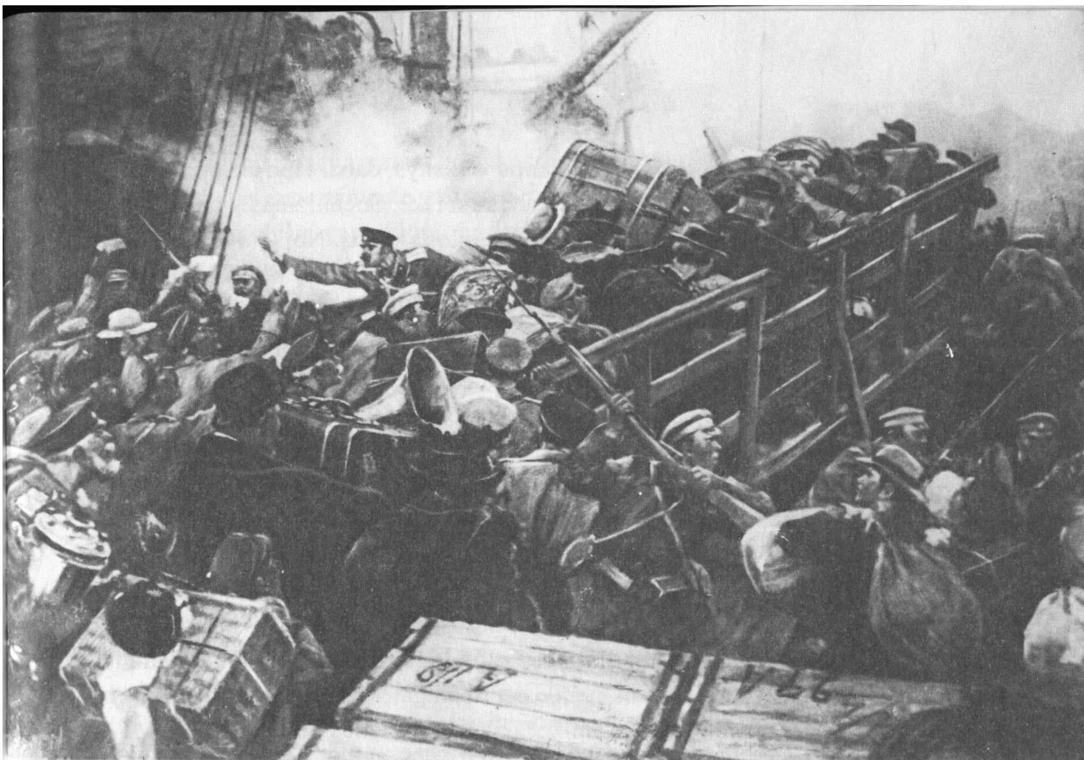
Šio sprendimo pasekmės buvo svarbios tiek Sovietų Rusijai, tiek Europos civilizacijai. Planinga ekonomika, ypač kai ji buvo sugalvota skatinti sunkiąją pramonę atsilikusioje žemės ūkio šalyje, reiškė diktatūros atgaivinimą. Pirminio kapitalo kaupimo problema, kuriai Marx skyrė didelį dėmesį, buvo išspręsta paprastu būdu – laikant gyventojų mases prie bado slenksčio. Rusų valstiečiams nepatiko toks sprendimas: kai miestai nesugebėjo pągaminti plataus vartojimo prekių, jie atsikeršijo, sumažindami maisto produktų gamybą. Stalin ir komunistinė valstybė atiminėjo maistą miestams prievarta; nesukalbamesni valstiečiai buvo išžudyti arba išvežti į Sibirą. Kilo naujas pilietinis karas, baisesnis už tą, kuris vyko po bolševikinės revoliucijos, ir, anot paties Stalino, baisesnis už Antrąjį pasaulinį karą. Niekas nežino, kiek rusų žuvo: keli milijonai, – gal trys, gal šeši. Galiausiai valstiečiai buvo numalšinti, pilietinis karas tam tikra prasme laimėtas. Tačiau pergalė buvo tik santykinė. Diktatūros ir teroro nebuvo galima susilpninti. Komunistai visada atmesdavo buržuazines pakantumo ir laisvės idėjas. Bet tik planinga ekonomika sutapatino komunizmą su slaptosios policijos beldimu į duris, anoniminiu informatorium ir darbo stovyklomis. Kaip kad dažnai atsitinka paklydusiems žmonėms, komunistai pavertė

savo nusikaltimus dorybe. Pritarimas jiems tapo skiriamuoju ištikimųjų ženklu.

Stalinistinis planavimas pasiekė tikslą, nors, be abejo, su didžiuliais nuostoliais. Ekonominė Sovietų Rusijos galia buvo sustiprinta šiomis dirbtinėmis priemonėmis. Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse Rusija ekonominiu požiūriu užėmė kuklią vietą tarp didžiųjų valstybių: ji buvo gerokai pralenkusi Italiją, bet vargu ar lenkė kurią nors kitą, išskyrus galbūt Austriją-Vengriją. Antrojo pasaulinio karo pradžioje Rusija tebebuvo atsilikusi nuo Jungtinių Valstijų, bet kaip lygi su lygia rungėsi su Vokietija – dėl antrosios vietos. Ši milžiniška permaina buvo Stalino darbas – galbūt reikšmingiausias bet kurio individo Europos istorijoje įsikišimas į įvykių eigą. Žinoma, palyginti su Stalinu, Petras Didysis tebuvo kaimo kalvis. Aišku, Stalin veikė per komunistinę biurokratiją ir kalbėjo jos vardu. Jis išsiskyrė savo valia, o ne vizija ar protu. Ši valia pakėlė Sovietų Rusiją į pasaulinės valstybės rangą; jos padariniai buvo gal net didesni todėl, kad jai stigo įžvalgumo.

Stalino planai pakeitė ir Sovietų Rusijos vietą Europoje. Jie pavertė ją ir tolimesne, ir aktyvesne, ar bent jau labiau sugebančia veikti. Trečiajame dešimtmetyje užsienio stebėtojai manė, ir teisingai, kad Sovietų Rusija nelabai pajėgi užsienio politikoje, jei atmesime jos ideologinį patrauklumą. Kominterno svarba Rusijos saugumui buvo ne mažesnė negu Raudonosios Armijos. Kitą dešimtmetį užsienio stebėtojai nurašė Sovietų Rusiją net labiau negu tironijos ar penkmečių sumaišties laikais. Tačiau keletas šių stebėtojų numatė, jog po visų kančių Rusija taps galingiausia Europos valstybe. Vėl abu pastebėjimai buvo visiškai teisingi: Rusija iš tikro buvo ir silpna, ir potencialiai stipri. Tie, kurie nesiryžo įtraukti Rusijos į Europos reikalus, taip ir nesugebėjo nuspręsti, ar jos pagalba neverta dėmesio, ar bijoti, kad ji praris tuos, kuriems dedasi padedanti. Bet kuriuo atveju Sovietų Rusija buvo Europai daug didesnė mįslė negu trečiajame dešimtmetyje.

Tarptautinio komunizmo padėtis pasikeitė kartu su Rusijos padėtimi. Kominternas ir jam priklausančios partijos beveik nuo pat pradžių buvo išnaudojami Sovietų Rusijos apsaugai. Iš Europos komunistų buvo tikimasi, kad jie sukliudys įgyvendinti tariamus kontrrevoliucinio karo planus ar bent jau skatins prekybą su Sovietų Rusija palankiomis są-

118. Brandus bolševikų menas. Vladimirskio paveikslas *Denikininkai sprunka iš Novorosijsko*

lygomis. Bet nauda buvo abipusė. Sovietų valdžia dosniai šelpė finansais kitas komunistines partijas, o Rusijos atstovai Kominterne dar netvirtino suradę idealų veiklos kelią. Iki 1928 metų rusai tebepripažindavo, jog jų šalis atsilikusi ir kad efektyviai socialistinei bendruomenei teks palaukti, kol įvyks revoliucija kitur. Priėmę penkmečio planą rusų komunistai pasiskelbė kuriantys tobulą visuomenę faktiškai niekieno nepadedami. Skaudžios ir kvailos jų apgraibomis vykdomo planavimo klaidos buvo pateikiamos kaip esminiai socializmo bruožai. Dar daugiau, – penkmečio planas, nors ir ne atvirai, buvo nacionalistinė užmačia. Jis teigė, jog socializmas įmanomas atskiroje šalyje; o paskui buvo jau nesunku teigti, kad kitaip jo ir neįmanoma sukurti. Komunistinė revoliucija už Rusijos sienų būtų sužlugdžiusi planinius skaičius ir taip suvėlinusi penkmečio planą. Kominternas, kuris nebuvo labai

efektyvus revoliucijas skatinantis veiksnys, dabar tapo aktyviu jų priešininku. Nors jo veikla ir nedaug ką reiškė. Socializmas vienoje šalyje pašalino pagrindinį Kominterno veiklos akstiną. Nors jis ir išlaikė minimalią gyvybę per visą ketvirtąjį dešimtmetį, mažai kas tepastebėjo skirtumą, kai Stalin 1943-aisiais įsakė jį likviduoti.

Europinis komunizmas nebuvo vien Kominterno produktas. Jis kilo iš natūralaus nepasitenkinimo ir rėmėsi Europos tradicijomis. Čia penkmečio planai irgi sukėlė pokyčių. Trečiojo dešimtmečio Sovietų Rusija galėjo būti pateikiama kaip maišto prieš esamą tvarką ir nepaklusimo jai simbolis. Po dešimtmečio ji pati tapo tvarkos simboliu, net jei ta tvarka ir buvo kiek kitoniška. Planingos ekonomikos grafikai dabar buvo reikšmingesni už Raudonąją vėliavą. Užsieniniai Sovietų Rusijos garbintojai ėmė ją garbinti dėl naujų priežasčių. Darbininkai, kad ir kokie nepatenkinti ir nuskurdę, nesusižavėjo kvietimu planuoti. Net bukagalviškiausias darbininkas suprato, kad kam jau kam, o jam planavimas tikrai neduos naudos. Priešingai, industrinė prievolė buvo pirmasis planingos ekonomikos reikalavimas, tiek Sovietų Rusijoje, tiek ir kitur. Šis prieštaravimas neatėjo į galvą viduriniosios klasės planavimo entuziastams, kurie, šiaip ar taip, noriai būtų planavę kitiems, patys nepaklusdami nurodymams. Todėl darbininkų klasės susižavėjimas Sovietų Rusija išseko ar bent jau subliuško. Vietoj to išaugo viduriniosios klasės ėjimas iš proto dėl Sovietų Rusijos, daug aklesnis ir nekritiškesnis, negu ankstesnis susižavėjimas. Reikėjo gerokai apakti, kad imtum tvirtinti, jog Sovietų Rusija yra atskleidusi tobulos visuomenės paslaptį, tarkim, 1932 metais, kai keli milijonai rusų valstiečių mirė badu. Bet viduriniosios klasės planavimo šalininkai nė kiek nesuglumdami priėmė tai kaip normalų reiškinį. Planai sužlugdavo; skaičiai, jei nesufalsifikuoti, tebuvo gryna fantazija; teroras žiaurėjo; priešiškumas užsieniečiams stiprėjo. Vis dėlto akademinių sluoksnių žavėjimosi choras tapo vis garsesnis.

Tai sukėlė labai neįprastą ketvirtojo dešimtmečio kultūros paradoksą. Visų mokyklų marksistai sutiko, jog viduriniuosius luomus reikia sunaikinti, smurtu arba kitaip, ir kad jų vietoj turi viešpatauti darbininkų klasė. Dabar darbininkai anaiptol nejautė simpatijų komunistų reikalui, o įžymūs viduriniosios klasės nariai reikalavo sunaikinti save.

Paradoksiška situacija pasiekė kraštutinę ribą Jungtinėse Valstijose, kur Valstybės departamente galima buvo rasti daugiau komunistų negu Fordo automobilių gamykloje, jei kas nors būtų jų ieškojęs. Panašus kontrastas egzistavo Europos šalyse, ypač tose, kur intelektualai galėjo laisvai duoti kitiems toną. Praeityje maištininkas literatas ar intelektualas sukildavo prieš viską kiek pajėgdamas. Šį keistą dešimtmetį jis ėmė maištauti, siekdamas konformizmo ir tvarkos, verkšlendamas, kad jam teko per lengva dalia. Uoliausieji garbintojai demonstravo savo įsitikinimą – įspūdingą, bet neteisingą, – kad, kilus komunistinei revoliucijai, juos likviduos pirmuosius, ir vis tiek tebegynė šitą revoliuciją.

Šie paradoksai nebuvo beprasmiai. Nuo pat Pirmojo pasaulinio karo buvo priimta manyti, jog komunizmas yra vienintelė alternatyva kapitalistinei demokratijai, ir kai pastaroji ėmė griūti, perėjimas prie komunizmo rodėsi savaime aiški intelektualinė išeitis. Tačiau politikos panditų ir istorikų lūkesčiai, kaip paprastai, nepasitvirtino. Pasirodė trečiasis varžovas ir kurį laiką grasino susižerti visus laurus. Ketvirtojo dešimtmečio pagrindinis konfliktas buvo ne tarp komunizmo ir demokratijos, nors pagal taisykles to reikėjo laukti. Ypatingas to dešimtmečio bruožas buvo fašizmas, nors ekspertai vėl suklydo jį vertindami. Jie tikėjosi, kad fašizmas išsilaikys daugelį metų; tuo tarpu pasirodė, jog jis tėra vienas trumpaamžiškiausių Europos civilizacijos epizodų, kad ir koks nemalonus, kol gyvavo.

Tradicinė, tai yra itališka, fašizmo atmaina nepasiūlė jokių vaistų nuo Didžiosios depresijos. Nors kai kurie intelektualai rodė savo išmintį, liaupsindami fašizmą kaip tobulesnį už kapitalizmą, kilus Didžiajai depresijai Mussolini, kaip ir bet kuris demokratiškas valstybės vadovas, nerado ko griebtis. Italiją užgriuvo tos pačios bėdos, kaip ir Prancūziją ar bet kurią kitą demokratinę valstybę: nedarbas, gamybos nuosmukis ir bendras sąstingis. Mussolini taisė padėtį įprastinėmis kapitalistinėmis priemonėmis. Jis išlaikė valiutą, sumažino valstybės išlaidas ir skundėsi nacionalistinės ekonomikos augimu pasaulyje.

Nauja fašizmo atmaina atsirado Vokietijoje, ir jos pobūdis iš dalies priklausė nuo jos triumfo momento. Vokiečių fašizmas, skirtingai nuo Mussolini'o, atėjo į valdžią Didžiosios depresijos metu ir todėl turėjo

kaip nors su ja kovoti. Šis vokiečių fašizmas nebuvo naujas; kaip ir pirminis itališkasis variantas, jis prasidėjo po Pirmojo pasaulinio karo, prasiveržus tautiniam išdidumui ir pasipiktinimui dėl pralaimėjimo. Tai buvo, griežčiausia prasme, reakcijos judėjimas. Nukreiptas prieš viską, kas įvyko 1919 metais, – prieš nugalėtojų sistemą, prieš Tautų Sąjungą tiek pat, kiek ir prieš reparacijas. Lygiai taip pat jis buvo priešiškas Weimaro respublikos sistemai – demokratijai, ypač – socialdemokratijai, ir visoms Vakarų liberalizmo idėjoms. Nacionalsocializmo šaknys glūdėjo tolimoje Vokietijos praeityje. Kai kurie vokiečių mąstytojai, pradedant Fichte, jei ne Liuteriu, visuomet atmesdavo Vakarų idėjas kaip svetimas ir liberalias. Jie skelbė įgimtą mistinį vokiečių rasės pranašumą, ir rasizmas buvo esminis nacionalsocializmo bruožas. Nors nacionalsocializmas ir turėjo savo aiškius pirmtakus, kad jis įsigalėtų, prireikė pokario metų pasipiktinimo, ypač kai dėl pinigų infliacijos pralaimėjusiųjų nuoskaudą sustiprino žemesniojo viduriniojo luomo pagieža. Nacionalsocializmas rėmėsi visais tais, kurie neturėjo visuomenėje saugios vietos. Jo kviečiantis burtis šūkis, cituojant populiaraus romano pavadinimą, buvo „Kas dabar, mažasis žmogau?“ Nepatenkintiems ir negabiems jis siūlė paradų su pusiau karine uniforma spindesį ir žadėjo galią kažkokiai neapibrėžtai naikinimo užduočiai.

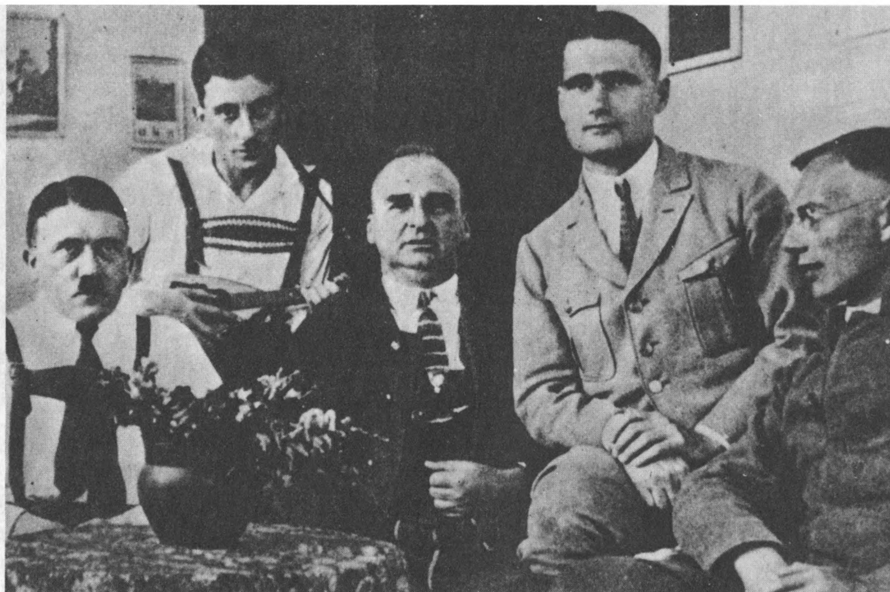
Nors nacionalsocializmas buvo revoliucingas savo dvasia, jei ir ne politika, jis buvo patrauklus dviems klasėms, paprastai remiančioms tvarką: karo vadovams ir kapitalistams. Karo vadovai norėjo atsikratyti pralaimėjimo padarinių. Praktiniu požiūriu jie geidė nutraukti Vokietijos nusiginklavimą, o ne taip apibrėžtai – vylėsi sulaukti naujo karo, pasibaigiančio pergale, kuri, jų manymu, privalėjo būti pasiekta 1918 metais. Kapitalistai piktinosi padidėjusia profesinių sąjungų galia ir baiminosi, kad demokratinėje visuomenėje vis labiau įsitvirtins gerovė. Ir kapitalistus, ir generolus viliojo perspektyvos, kurias jiems siūlė nacionalsocializmas, nepaisant to, kad jiems kartais ir nepatikdavo barbariški jo šalininkų metodai. Profesionalus vidurinysis advokatų ir valstybės tarnautojų luomas užėmė dviprasmiškesnę padėtį. Jie tvirtai laikėsi įstatymų viršenybės, kuria seniai didžiavosi Vokietija, bet, antra vertus, ilgėjosi ir išnykusios imperinės visuomenės ir nenorėjo susitaikyti su naująja demokratija. Jie be didelio entuziazmo pritarė

119. Būsimieji nacistai. Vaikai demonstruoja Miunchene 1925 metais

nacionalsocializmo atėjimui. Nors dažnai ir gėdydamiesi savo veiksmų, vis tiek pritarė.

Daugumoje visuomenių egzistuoja šešėlinis pamišėlių ir sukčių pasaulis. Vokiečių nacionalsocializmą pavertė galinga jėga vienas žmogus – jo vadas Adolf Hitler. Jis buvo tas Nežinomas Kareivis, tas Chaplino įsivaizduotas mažasis žmogus, įsitraukęs į gyvenimą ir įtūžęs. Jo protas buvo lyg sendaikčių krautuvė, prigrūsta nuvalkiotų, pasiskolintų idėjų, kurias jis atgaivino karštai jomis tikėdamas. Jis pasisavino ir pagilino doktriną, tuo metu paplitusią, jog Vokietiją, esančią ant pergalės slenksčio, išdavė „lapkričio nusikaltėliai“ – tai yra socialdemokratai ir kiti, sudarę paliaubas. Iš čia sekė paprasta politinė išvada: jei demokratų politikai ir demokratinė sistema bus nuversti, Vokietija vėl

120. Hitler, įžymusis bavaras, Landsbergo kalėjime su Hessu (ketvirtas iš kairės) ir kitais draugais

taps didi ir galinga. Revoliucionieriai visuomet žada didingus dalykus. Niekas to nedarė įtikimiau už Hitlerį ar tokiomis primityviomis priemonėmis.

Vidaus reikaluose Hitler neturėjo jokios programos, išskyrus veiklą, o ši buvo daugiausia destruktyvi. Užsienio reikaluose jo programa buvo irgi destruktyvi: sunaikinti tarptautinę sistemą, sukurtą 1919 metų taikdarių. Tai buvo ne tik skriaudų ir trūkumų atitaisymas. Europa, egzistuojanti tuo pagrindu, kad Vokietija yra pralaimėjusi karą, turėjo būti pertvarkyta tuo pagrindu, kad jinai jį laimėjo. Dar Hitler tvirtino, jog jo užkariavimų planai turi kūrybinį tikslą. Vokiečiams reikėjo rasti Rytų Europoje gyvybinę erdvę, kurią anglosaksai rado Naujajame Pasaulyje. Vokiškas Jungtinių Valstijų ekvivalentas turėjo išsirutulioti Ukrainoje... „Gyvybinė erdvė" buvo frazė, kurią Hitler išmoko iš geopolitikos. Ji neturėjo apibrėžtos reikšmės: Vokietija negalėjo skųstis gyventojų

pertekliumi. Šiaip ar taip, pasak paties Hitlerio, pagrindinis gyvybinės erdvės Ukrainoje tikslas buvo tas, kad ji leistų Vokietijai atlaikyti blokadą būsimajame kare su Didžiąja Britanija ir Prancūzija, net jei, kaip paprastai prieštaringai, jis ir teigė, jog toks karas nebūtinas.

Visi šie tauškalai tereiškė pasiryžimą atnaujinti ir įamžinti Vokietijos pergales, pasiektas Pirmajame pasauliniame kare. Vokiečių Generalinis štabas ir Bethmann Hollweg, Vokietijos kancleris, tada siekė gyvybinės erdvės Rytuose su visa Hitlerio ambicija, nors ir be geopolitinių pagražinimų. Iš tikro Hitler buvo nuosaikesnis už savo pirmtakus, nes jis netroško kolonijų užjūryje nei teritorinių laimėjimų Vakarų Europoje, – nors, suprantama, jo kuklumas sumažėjo, kai išties pribrendo proga tokiems laimėjimams. Pati gyvybinės erdvės sąvoka buvo britų geopolitiko sero Halfordo Mackinderio išradimas. Hitlerio susižavėjimas

121. Hitler, įžymusis prūsas, sveikinasi su Hindenburgu priešais Berlyno Valstybinę Operą 1934 metų vasarį

germanų rase buvo pseudomokslinio rasizmo, paplitusio devynioliktojo amžiaus antroje pusėje, aidas, nė kiek ne kvailesnis, negu E.A. Freemano, Kiplingo ir Josepho Chamberlaino susižavėjimas anglosaksais ir kone kiekvieno prancūzo – „la grande nation“.

Fantastiškiausias Hitlerio požiūris buvo antisemitizmas, o jis irgi turėjo ilgą, nors neabejotinai gėdingą, intelektualinę istoriją. Daug šalių savo laiku buvo ištrėmusios žydus, ką ir Vokietija padarė Hitlerio laikais: inkvizicija degino žydus, o Vokietijai vėlgi buvo lemta daryti tą patį. Prancūzijos rasistai smerkė žydiško kraujo priemaišą. Dvidešimtojo amžiaus pradžioje radikalūs Romos katalikai, tokie kaip Belloc ir Chesterton, įrodinėjo, kad žydai korumpuoja britų politiką. Kiekviena fantazija Hitlerio idėjų sistemoje turėjo pirmtakus ir paraleles kitur; vienintelis skirtumas buvo tas, kad Hitler suprato tas idėjas raidiškai, o raidiškiausiai – antisemitizmą. Kada kiti kalbėjo apie žydų įtakos politiniame ar kultūriniame gyvenime panaikinimą, be jokio aiškaus supratimo, ką jie turi omeny, Hitlerio atsakymas buvo tiksliai suformuluotas ir reiškė fizinį sunaikinimą. Pirmasis pasaulinis karas išmokė žmones, jog tautos labui yra teisinga žudyti milijonus kitų. Hitler praplėtė šią doktriną ir laikė, jog yra teisinga žudyti žmones dėl bet kurios idėjos, kuri ateidavo jam į galvą. Jis buvo galutinis gudragalviškų šnekų civilizacijos produktas ir padėjo sukrėsti tą civilizaciją, priimdamas anas šnekas rimtai.

Pradžioje mažai kas priėmė Hitlerį rimtai, išskyrus jį patį. Jis pasirodė per vėlai, kad galėtų pasinaudoti sumaištimi, kilusia iškart po Pirmojo pasaulinio karo. 1923 metais jis bandė užgrobti valdžią, Miunchene skelbdamas principus, derinančius antikomunizmą ir kraštutinį nacionalizmą. Mėginimas nepavyko, ir Hitler buvo įkalintas patogiomis sąlygomis. Jam išėjus iš kalėjimo, Vokietija klestėjo, ir naciai su savo rudomis uniformomis tebuvo kiek įkyroki žmonės, neatsakingi jaunuoliai, žaidžiantys politiką. Nebuvo jokio socialinio pavojaus, nuo kurio Hitler galėjo išgelbėti Vokietiją, kaip Mussolini sakėsi išgelbėsiąs Italiją. Komunistai buvo išsekusi, nekenksminga jėga, ir nors dauguma vokiečių pritarė Hitlerio skelbiamam taikos sutarties denonsavimui, jie taip pat manė, jog jos peržiūrėjimas gali palaukti iki kitos kartos. Tik Didžioji depresija ėmė pūsti į Hitlerio bures. Visos kitos partijos buvo

aiškiai bejėgės prieš ją. Hitler pažadėjo, kad griebsis veiksmingų priemonių, nors nei jis, nei kas nors kitas nežinojo, kokių. Parama nacionalsocialistų partijai stiprėjo su kiekvienais visuotiniais rinkimais, kurių Vokietijoje buvo daug. Energingesni bedarbiai džiaugėsi radę užsiėmimą ir net šiokį tokį išlaikymą šturmuotojų būriuose. Tai buvo ne kas kita, kaip dar viena Gelbėjimo Armija, šįsyk žadanti rojų žemėje.

Nepaisant to, tuometinė politinė pusiausvyra išsilaikė iki 1933 metų. Didžioji Britanija, o ne Vokietija, atsidūrė pirmaisiais depresijos metais susidomėjimo centre. Politinė sumaištis, kilusi ten 1931 metais, grasino sunaikinti leiboristų partiją, tikrai sunaikino liberalų partiją ir sugriovė tradicines aukso standarto bei laisvos prekybos institucijas. 1931 metai labai gerai tiktų ilgos liberalios eros pabaigai datuoti, jei tariamai naujos politinės jėgos Didžiojoje Britanijoje nebūtų pasirodžiusios beveik tokios pat nepriklausomos, kaip ir senieji liberalai. Vis dėlto atrodė, jog Didžioji Britanija rodo kelią į reguliuojamą pinigų cirkuliaciją ir uždarą ekonominę sistemą. Vokietijoje tebesisuko nyki defliacijos karuselė, primesta nepaprastosios padėties dekreto, kuriam Reichstagas nei pasipriešino, nei pritarė. Vokietijos vyriausybės toliau veikė tuštumoje. Hitler ir naciai neužgrobė valdžios; jie atėjo į valdžią kai kurių ypatingai lengvabūdiškų senosios valdančiosios klasės narių, kurie įsivaizdavo galį paversti Hitlerį savo belaisviu, intrigų dėka. 1933 metų pradžioje Hitler tapo kancleriu. Nepraėjus nė mėnesiui, jis panaikino demokratinės konstitucijos garantijas ir baigė įveikti kitas kliūtis, trukdančias jo diktatūrai. Tai buvo ypatinga diktatūros rūšis: masių diktatūra, valdanti jas pačias. Nors nacionalsocialistai nelaimėjo absoliučios balsų daugumos jokiuose laisvuose visuotiniuose rinkimuose, jie laimėjo daugiau balsų, negu kada nors buvo pavykę bet kuriai kitai Vokietijos partijai. Pabuvę kelis mėnesius valdžioje jie gavo beveik visus užregistruotus balsus – pasiekimas, kurio negalima paaiškinti vien teroru, o juo labiau – klastote. Jokia diktatūra nebuvo taip karštai trokštama ir taip tvirtai remiama tokios gausybės žmonių, kaip Hitlerio diktatūra Vokietijoje. Demagogai ir revoliucionieriai visuomet kėlė mases prieš esamą santvarką. Hitler buvo pirmasis, į kurio šauksmą masės atsiliepė: pats demagogiškiausias, jei ne demokratiškiausias, iš visų diktatorių.

Hitler ir naciai pateikia istorikams kone neišsprendžiamą problemą. Jie per daug pasibjaurėtini, kad būtų traktuojami lengvai ir nešališkai. Nusikaltėliai, barbarai, ar – geranoriškiausiai žiūrint – pamišėliai, tokie atrodo vieninteliai jiems tinkami apibūdinimai. Tačiau visos šios frazės kelia nesusipratimą. Hitler nebuvo barbaras, kaip Atila, įsibrovęs į civilizuotą Europą. Jis, jo idėjos ir sistema buvo Europos civilizacijos produktai, kad ir kaip nemalonu dabar su tuo sutikti. Kai kurie stebėtojai Hitlerio fenomeną aiškino vokiečių brutalumu ir militarizmu; o daugelis vokiečių buvo brutalūs ir militaristiški. Kiti stebėtojai laikė Hitlerį paskutiniu desperatišku kapitalizmo pasispardymu; o daug vokiečių kapitalistų tikėjosi naudos, Hitleriui sutriuškinus profsąjungas. Gana nestabili, nepatenkinta visuomenė buvo sutramdyta tvirtų pažadų žmogaus, kuris aistringai tikėjo savimi. Tikriausiai niekam, kol mes gyvi, nepavyks paaiškinti Vokietijos fašizmo prasmės. Be abejo, dauguma vokiečių iš pradžių neįvertino reikalo, į kurį įsivelia. Be abejo, daugelis apgailestaudami leidosi į jį įtraukiami. Vis dėlto pati šėtoniškiausia šio laikmečio sistema buvo ir pati populiariausia, ir būtų kvaila šitai neigti.

122–123. Nacistų menas ir architektūra. Richardo Kleino paveikslas *Trečiasis Reichas*, herojinė alegorija. Dešinėje – įėjimas į Nürnbergo paradų aikštę, kur vykdavo nacistų mitingai

Kitų šalių žmonės vėliau buvo priversti įrodinėti, jog buvo apgauti Hitlerio ir nesugebėjo įvertinti jo tikrojo veido. Tai apsimetimas. Hitler apskritai buvo atviras politikas; bėda buvo ta, jog kiti netikėjo jo žodžiais. Kai jis paskelbė ketinąs vėl padaryti Vokietiją galingiausia Europos valstybe, tai buvo palaikyta paprasčiausiu pagyrūniškumu, kurio gali griebtis kiekvienas politikas, pirmą sykį atėjęs į aukštą postą. Be to, politinė santvarka Europoje teturėjo vieną patikimą priemonę, gelbstinčią nuo politinių demagogų, ir tai buvo jų sutramdymas atsakomybe. Ši priemonė buvo pritaikyta Hitleriui, pirmiausia – Vokietijos valdančiųjų klasių, o paskui – kitų šalių valdovų. Neabejotinai vieną dieną jis turėjo būti pakerėtas respektabilumo spindesio. Tuo tarpu Hitler tik išnaudojo kitų daromas nuolaidas ir po kiekvienos lengvos pergalės įgydavo dar daugiau pasitikėjimo savimi.

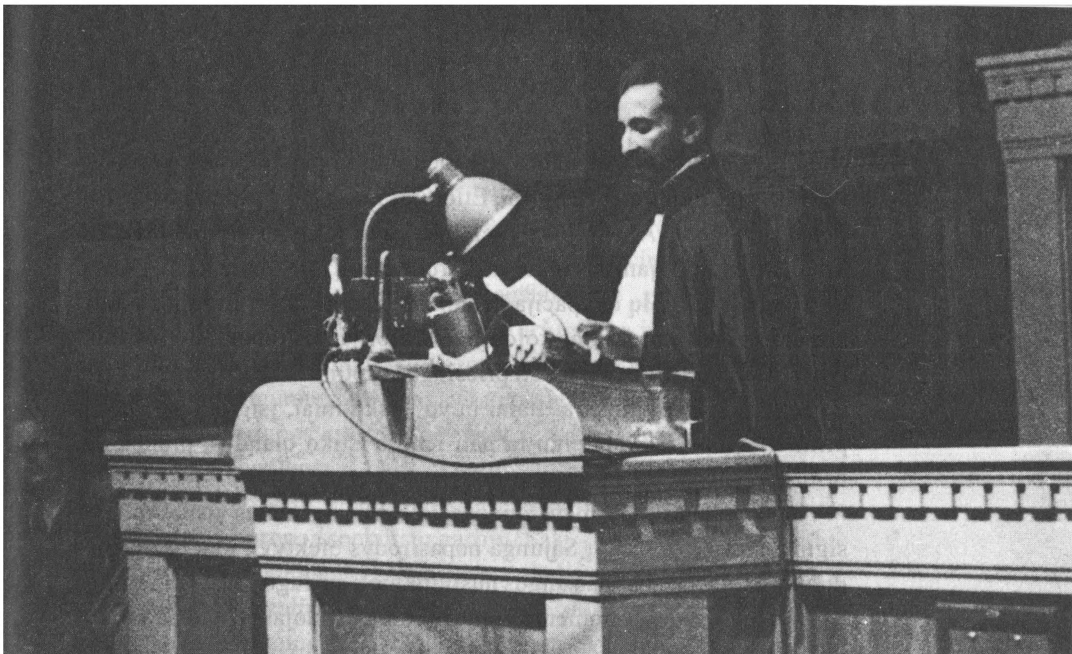
Būtų absurdiška teigti, jog visas ketvirtojo dešimtmečio nelaimes užtraukė Hitler. To meto civilizacija buvo iš esmės nestabili tiek visoje Europoje, tiek ir kiekvienoje šalyje. Masinis nedarbas ir visuotinis skurdas pakirto ankstesnį lojalumą. Atrodė, jog Marxo teiginys, kad

darbininkai neturi tėvynės, išsipildė. Esantys valdžioje – bankininkai, pramonininkai, o ir politikai – praradę pasitikėjimą savimi, vos gyvavo, ir buvo dėkingi, kad jų nesunaikina. Visi drebėjo vien pagalvoję apie ryžtingus ar lemiamus veiksmus. Europos valstybių sistema pasikliovė vien prancūzų armija, kuri pasirodė esanti neveiksmingas instrumentas. Prancūzai gyveno gyvenimą, aptemdytą žuvusiųjų ir sužeistųjų Pirmajame pasauliniame kare sąrašo, ir buvo pasiryžę daugiau neiti į karą. Jų armija, parengta vien gynybai, negalėjo niekuo pasipriešinti Vokietijai, net jos nusiginklavimo metu.

Europoje nebeliko nė ženklo tradicinės jėgų pusiausvyros. Vokietija potencialiai buvo daug stipresnė už Prancūziją, kas visiems buvo aišku, ir atrodė, kad jokia kita valstybė nesiruošia ateiti Prancūzijai į pagalbą. Didžioji Britanija iš esmės pasitraukė iš Europos ir stengėsi neskriausti nei Vokietijos, nei Prancūzijos, tiek, kiek ji išvis rūpinosi europine politika. Kai kurie atitolę nuo realybės diplomatai laikėsi fantastinės idėjos, kad Italija gali tapti Prancūzijos sąjungininke, tokiu būdu ignoruodami ir Italijos silpnumą, ir kraštutinį neįtikėtinumą, kad vieną fašistinį diktatorių galima nukreipti prieš kitą. Liko tik šalys už Europos ribų, kurias įtraukti į Europos reikalus buvo mažai vilties. Jungtinės Valstijos desperatiškai laikėsi izoliacionizmo politikos, ir tą tendenciją sustiprino Didžioji depresija. Japonija bandė paversti Tolimuosius Rytus savo privačiomis valdomis, ir tuo pačiu kėsinosi į Europos interesus toje srityje. Sovietų Rusija buvo pasinėrusi į penkmečio planų sumaištį ir misterijas.

Sakoma, kad vadinamųjų demokratinių valstybių politikoje žymų vaidmenį vaidino antibolševizmas. Britų ir prancūzų kapitalistai, jei ir ne britų ar prancūzų politikai, tariamai sveikino Hitlerį kaip Vokietijos išgelbėtoją nuo komunizmo ir Europos gynėją nuo sovietinio komunizmo, – galbūt net kaip būsimojo kryžiaus žygio prieš bolševikus vadą. Abejotina, ar kuris nors Anglijos arba Prancūzijos vadovas suvokė padėtį taip negailestingai arba taip aiškiai. Be abejo, jie pajuto palengvėjimą, kai po ankstesnės suirutės Hitler davė Vokietijai stabilią vyriausybę. Jie užsispyrę laikėsi išradingo požiūrio, jog Sovietų Rusija yra ir silpna, ir pavojinga, – abiem atvejais nepageidaujama kaip sąjungininkė, o tikriausiai ir nenorinti ja tapti. Tuo viskas ir užsibaigdavo.

124. Kolektyvinio saugumo auka. Haile Selasie, Abisinijos karalius, 1936 metais kreipiasi į Tautų Sąjungą

Rytų Europoje buvo jėgos vakuumas nuo pat bolševikų revoliucijos, ir Vakarų politikai nedarė jokių pastangų jam užpildyti. Atsidūrę tokioje keblioje padėtyje, jie suglumę ir baimindamiesi mąstė apie ateitį, kai Vokietija neišvengiamai sustiprės ir, valdoma Hitlerio, tikriausiai ims kelti daugiau rūpesčių.

1919 metų sistema subyrėjo bemaž be Hitlerio įsikišimo. Visuotinis nusiginklavimas ilgą laiką buvo ta garantija, apie kurią galvojo Vakarų politikai. Pasaulinė nusiginklavimo konferencija buvo sušaukta 1932 metais ir tuojau įstrigo aklavietėje, iš kurios taip ir neišsivadavo. Po dviejų metų jos dalyviai išsiskirstė, nieko nepasiekę ir susikivirčiję. Galutinai bendradarbiavimas suiro 1935 metais, kai Tautų Sąjunga irgi pademonstravo pasauliui savo bejėgiškumą. Mussolini, įsigeidęs šlovės ir kolonijų, užpuolė Abisiniją, Tautų Sąjungos narę. Penkiasdešimt dvi valstybės pasmerkė Italiją, ėmėsi prieš ją sankcijų, grasino, kad griebsis kolektyvinio saugumo priemonių. Vienintelis šio galios demonstravimo

padarinys buvo tas, kad, užuot praradęs pusę savo karalystės, kuria buvo linkęs pasitenkinti Mussolini, Etiopijos imperatorius prarado ją visą. Penkerius metus Abisinijos gyventojai buvo valdomi civilizuotai, kol britai, kilus Antrajam pasauliniam karui, vėl grąžino imperatorių į sostą. Ši trumpalaikė italų okupacija nelauktai užbaigė ištisą Europos politikos erą: tai buvo paskutinė kolonijinė teritorija, užgrobta Europos valstybės. Veikiai srovė ėmė tekėti priešinga kryptimi: užkariavimą pakeitė išvarymas ir kapituliacija. Italai buvo paskutiniai, įsigiję imperiją, ir pirmieji, ją praradę. Greitai ta pati lemtis ištiko olandus, prancūzus, britus ir belgus.

Visą laiką nuo 1919 metų žmonės kalbėjo: „Jei nebus visuotinio nusiginklavimo, jei Tautų Sąjunga nepasirodys efektyvi, kils dar vienas didelis karas". Dabar pastangos nusiginkluoti sužlugo, o Tautų Sąjunga irgi sužlugo. Nuo to momento žmones kamavo nuojauta, kad patrankos kažkaip ims šaudyti pačios. Visose šalyse štabų viršininkai primygtinai reikalavo perginkluoti kariuomenę ir rėmėsi prielaida, jog karas neišvengiamas. Labiausiai persiginklavo Vokietija, jau vien todėl, kad pradėjo nuo pagrindų. Nors mažiau, negu kiti spėjo ir negu pats Hitler gyrėsi. Vokietijos ekonominis atsigavimas, jau visiškai įsigalėjęs 1936 metais, nesirėmė perginklavimu; pagrindinė jo priežastis buvo gausios išlaidos viešiesiems darbams, ypač automobilių kelių tiesimui. Šis valstybinis išlaidumas skatino ir privačių asmenų išlaidumą, kaip Keynes* buvo numatęs. Iš tikro Hitler, nepaisant jo pagyrų, šykštėjo pinigų ginklavimuisi, iš dalies todėl, kad bijojo nepopuliarumo, kurį sukeltų vokiečių gyvenimo lygio smukimas, bet labiau dėl tvirto įsitikinimo, jog jam visada pavyks įbauginti apgaule. Taigi paradoksiška, bet kai beveik visi Europoje laukė didelio karo, Hitler buvo vienintelis žmogus, kuris jo nelaukė ir neplanavo.

Žmonės laikė karą savaime neišvengiamu. Jie taip pat bandė aptikti racionalias jo priežastis, jei kokios nors karo priežastys nusipelno tokio garbingo pavadinimo. Tai buvo nepatenkintųjų valstybių, Vokietijos ir Italijos, troškimas vėl patvirtinti savo didybę. Taip pat buvo manoma,

* Sohn Maynard Keynes (1883–1946) – britų ekonomistas, gerovės valstybės teoretikas. – *Red.*

kad jos „skurdžios“ valstybės, ir žmonės, laikomi protingais, net įsivaizdavo, kad jos pasitenkins, gavusios vienodą galimybę kažkokiu neaiškiu būdu pasinaudoti žaliavomis. Vokietija turėjo praktiškesnių nusiskundimų dėl taikos sutarties, susietų su vokiečių mažumomis Čekoslovakijoje ir Lenkijoje. Hitlerį labiausiai žeidė „gyvybinės erdvės“ stoka – sąvoka, parankiai neapibrėžta, kuri įgalino jį likti amžinai įsižeidusiu. Buvo ir gilus ideologinis konfliktas, kuris stiprino įsitikinimą karo neišvengiamumu. Fašizmas nebuvo vienintelis ryškus ketvirtojo dešimtmečio Europos civilizacijos bruožas. Kitas buvo antifašizmas, pasaulėžiūra, sugalvota iš dalies komunistų, iš dalies tikrai demokratiškų pažiūrų žmonių. Ideologinis priešiškumas Mussolini'ui sklido beveik vien iš Europos socialistų partijų. Sakysim, nedaug kas iš viduriniojo luomo intelektualų susilaikė nuo kelionės į Italiją vien todėl, kad ją valdė Mussolini. Priešiškumas Hitleriui buvo vienodai stiprus tiek viduriniojo luomo, tiek darbininkų nusiteikimas.

Geros valios žmonės iš Vokietijos tikėjosi daugiau, negu iš Italijos, kuri visada buvo nerami, maištinga šalis, – anarchistų, o vėliau ir fašistų veisykla. Vokietija daugeliu atžvilgių buvo pavyzdinė tuometinės civilizacijos šalis. Jos mokslininkai pirmavo pasaulyje. Naujoji architektūra atsirado daugiausia Bauhauso įtakoje. Naujasis teatras išsivystė daugiausia iš Maxo Reinhardto ir ekspresionistų ieškojimų. Vokietija turėjo tobuliausią demokratinę konstituciją ir stipriausią socialdemokratų partiją. Nė viena šalis taip dažnai nekartojo, kad ji yra *Rechtstaat* – šalis, kurioje viešpatauja įstatymas. Geriausi to meto užsienio korespondentai pasirinko savo centru Berlyną, teisingai manydami, kad tai įdomiausias Europos miestas. Daugelis žmonių kitose šalyse gėdijosi to, ką jie, o dar labiau kiti, buvo sakę apie Vokietiją per Pirmąjį pasaulinį karą ir puolė į kitą kraštutinumą.

Staiga pasirodė, jog visi blogiausi Vokietijos apibūdinimai pasitvirtina. Vos paėmęs valdžią Hitler panaikino demokratines garantijas. Spaudos laisvė nustojo egzistavusi; visos politinės partijos, išskyrus nacionalsocialistus, nustojo egzistavusios; iškilo grėsmė Bažnyčioms. Hitlerio oponentai buvo be teismo uždaryti į koncentracijos stovyklas. Šie dalykai dėjosi ne kokioje tolimoje Azijos valstybėje. Jie nebuvo apgaubti paslapties, kaip teroras Sovietų Rusijoje, bet vyko civilizacijos

125–126.
Ugnies civilizacija.
Reichstago padegimas 1933 metų vasarį (kairėje);
studentai nacistai Berlyne degina knygas, nepriimtinas jų ideologijai

centre, viso pasaulio akivaizdoje. Praėjus mėnesiui po to, kai Hitler tapo kancleriu, užsiliepsnojo Reichstago posėdžių salė. Hitler paskelbė, kad tai komunistinių sąmokslininkų darbas, o jo oponentai teigė, jog Reichstagas buvo padegtas pačių nacių. Ši istorija pavirto pačia garsiausia dvidešimtojo amžiaus byla. Leipzige Aukščiausiasis teismas surengė procesą, kuriame bulgaras Dimitrov, vėliau – Kominterno vadovas, tapo demokratinės Europos didvyriu. Londone įvyko atsakomasis teismas, kuriam iš užkulisių vadovavo komunistai, ir kuris pergalingai įrodė nacistų kaltę. Po viso šio triukšmo neįdomu ir konstatuoti, jog Reichstagą, pagal esamus įrodymus, padegė vienas žmogus, olandas Van der Lubbe, kuris nebuvo nei komunistas, nei nacių agentas, o tebuvo žmogus, nemėgęs nacių.

Sunkiausias Hitlerio nusižengimas, Europos požiūriu, buvo antisemitizmas. Žmonės galėjo suprasti politinį persekiojimą, ypač komunistų, kurie galų gale buvo sodinami į galėjimą apkaltinti vien tik tuo, kad jie komunistai, net ir Anglijoje. Žmonės galėjo suprasti nacionalistinius tauškalus, kurių pasitaikydavo kiekvienoje šalyje. Bet juos labai įžeidė rasinė kampanija prieš žydus. Beprasmiška buvo teisintis, kad kone kiekvienoje šalyje buvo antisemitinių epizodų ar kad antisemitizmas toks pat senas, kaip ir Europos civilizacija. Buvo tikimasi, kad

127. Kilnioji arijų rasė. Nacistai piketuoja žydų krautuves Vokietijoje

dvidešimtojo amžiaus Europa jau išaugusi iš jo, ir išties atvirai pripažįstamas antisemitizmas dabar klestėjo tik labiausiai atsilikusiuose užkampiuose. Iki Hitlerio atėjimo žydai turėjo Vokietijoje geresnes sąlygas negu beveik bet kurioje kitoje Europos šalyje, todėl grįžimas į barbarybę pasirodė dar baisesnis. Jis buvo ir barbariškesnis. Kitur antisemitizmas buvo socialinis – žydai būdavo neįsileidžiami į klubus, į profesijas; blogiausiu atveju įstatymai apribodavo jų priėmimą į universitetus. Nacių antisemitizmas buvo iš pat pradžių brutalus ir lydimas fizinio smurto. Juo piktinosi kiekvieno civilizuoto žmogaus sąžinė. Tačiau sąžinės maištas netoli tesiekė. Britų viešoji nuomonė, pavyzdžiui, išreiškė savo pasibjaurėjimą nacių antisemitizmu, o paskui tylomis sutiko su apribojimais, kliudančiais žydams rasti politinį prieglobstį Didžiojoje Britanijoje. Vis dėlto pasipiktinimas šiurpia Hitlerio antisemitizmo forma buvo lemiamas veiksnys, atgręžęs prieš jį demokratinę opiniją. Jis netgi nustelbė antikomunizmą, buvusį Hitlerio didžiausiu privalumu užsienyje, kaip ir tėvynėje.

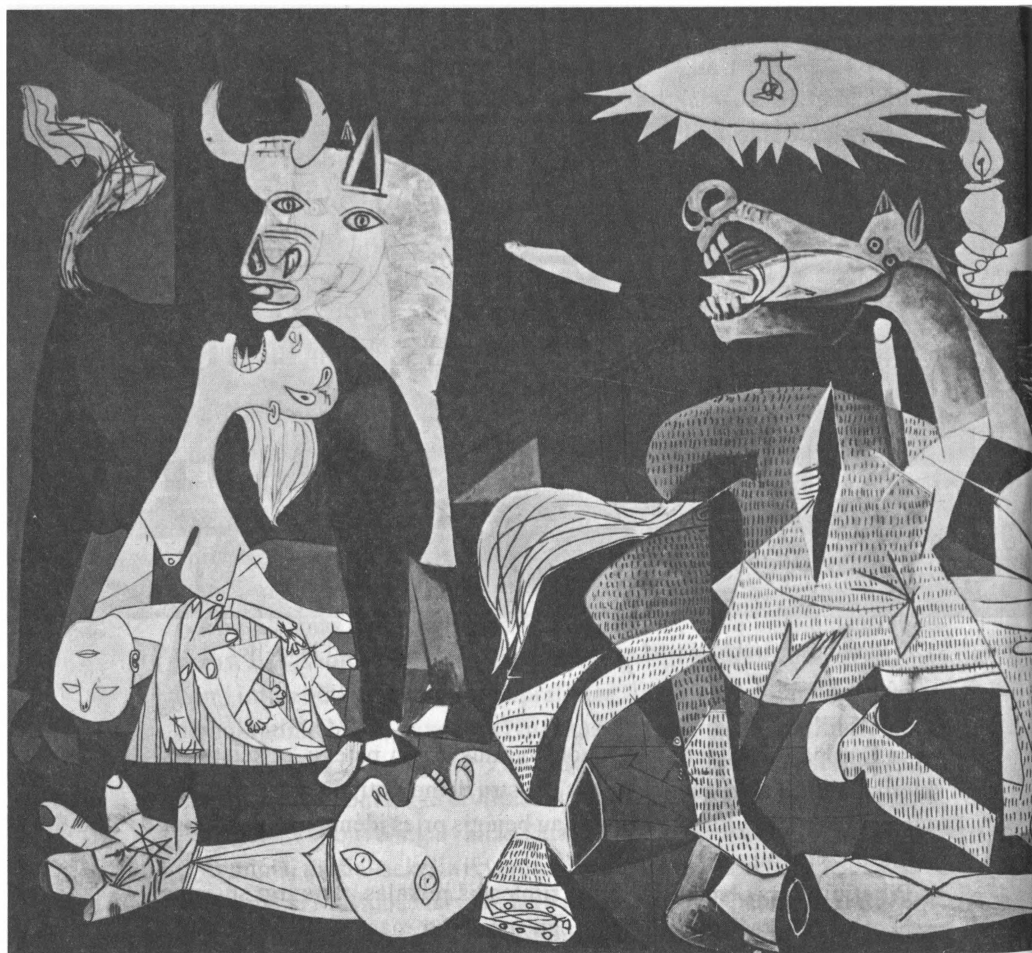
Antifašizmas, kaip rodo ir pats pavadinimas, buvo atsakomasis judėjimas. Jis visuomet reiškė „pasipriešinimą“ – pripažinimą, kad fašizmas laimi ir turi būti sustabdytas. Supratimas, kad galima sėkmingiau veikti demokratiniu būdu, buvo labai menkas. Prezidentas Franklin D. Roosvelt šitaip veikė Jungtinėse Valstijose, bet jis neturėjo pasekėjų Europoje. Buvo manoma, kad civilizacija apgulty, reikia ją išlaikyti, apginti, išsaugoti. Vėl buvo atgaivintas Pétaino šūkis Verdune: „Jie nepraeis!“ Gynybiniai mūšiai nekelia įkvėpimo, ir antifašizmas nekėlė, nebent savo kaltinimais. Mūšiuose išryškėdavo narsa ir ryžtas, paprastai ir neviltis. O patys mūšiai vyko fašizmo paribiuose, toli nuo Hitlerio ir net duodami jam naudos. Pirmas toks mūšis buvo pilietinis karas Austrijoje, kilęs 1934 metų vasario mėnesį tarp socialdemokratų ir klerikalų. Abi pusės turėjo daug priežasčių stoti prieš Hitlerį ir jo bijoti, abi troško nepriklausomos Austrijos, bet seni ginčai jas išskyrė. Klerikalai nemėgo socialdemokratų ir todėl įsivaizdavo, kad jie patys tikriausiai yra fašistai. Jie net įsivaizdavo, kad nuslopinę socialdemokratus užsitikrins Mussolini'o paramą prieš Hitlerį. Austrų socialdemokratai buvo tvirtesni negu vokiečių, ir pasipriešino. Prasidėjo ginkluotas konfliktas. Daugiabučiai darbininkų klasės gyvenamieji namai, kuriais žavėjosi

128. Vienos daugiaaukščiai prieš subombardavimą 1934 metais Karl-Marx-Hof

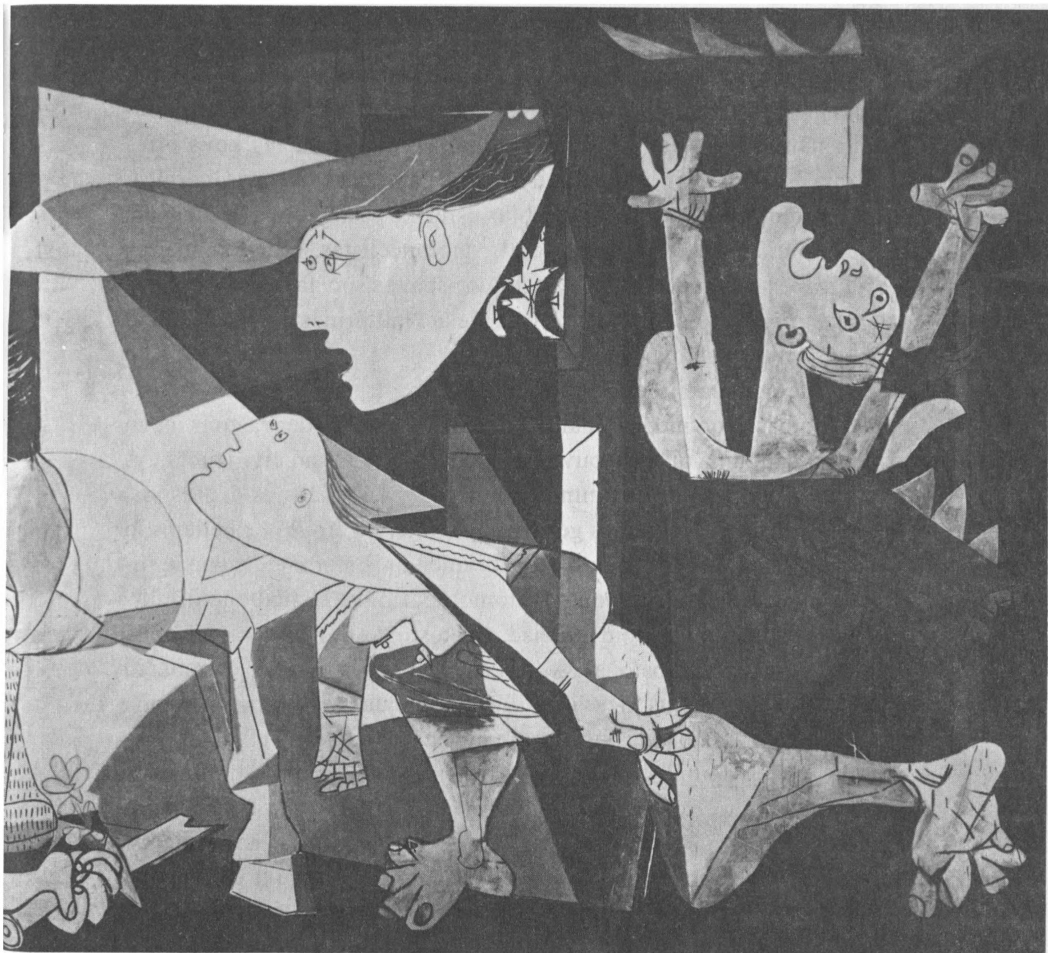
visa Europa, buvo subombarduoti vyriausybinių pajėgų, – keistokas klerikalistinės civilizacijos gestas. Austrų demokratijai atėjo galas. Jos vietoj atsirado blyškus fašizmas, jau bejėgis prieš įdėmų nacionalistinį Hitlerio žvilgsnį.

Pilietinis karas Ispanijoje buvo rimtesnis reikalas, nors irgi susietas su kova prieš fašizmą mažiau negu tuo laiku manyta. Ispanija buvo daugmaž demokratinė valstybė nuo 1931 metų. 1936-aisiais susivienijusios kairiosios partijos – radikalai, socialistai ir komunistai – laimėjo visuotinius rinkimus, nors ir labai nežymia persvara. Nepatenkinti generolai suplanavo ir įvykdė karinį maištą, į kurį vyriausybė atsakė apginkluodama fabrikų darbininkus, ir jų neapmokyta milicija sėkmingai priešinosi profesionaliai kariuomenei. Numatytas greitas *coup d'état* pavirto užsitęsusiu pilietiniu karu. Fašistinė Italija ir nacistinė Vokietija padėjo maištininkams; Sovietų Rusija padėjo vyriausybei, nors ir mažesniu mastu, o daugelio šalių antifašistai irgi susibūrė vyriausybės pusėje. Ispanijos pilietinis karas žavėjo tuo, kad tai buvo devynioliktojo

129. *Guernica*. Picasso požiūris į Ispanijos pilietinį karą

amžiaus kautynės, kuriose kovėsi dvidešimtojo amžiaus frazėmis ir dvidešimtojo amžiaus ginklais. Maištininkai simbolizavo juodąją reakciją įprastine prasme – klerikalizmą, obskurantizmą, karinę diktatūrą. Metternich būtų jautęsis tarp jų kaip namie. Ryžtingiausi kovotojai už vyriausybę buvo anarchistai, atstovaujantys ne mažiau senamadiškoms vertybėms. Pati Internacionalinė brigada buvo iš naujo pasirodę Gari-

baldi'o raudonmarškiniai, su beveik tais pačiais privalumais ir tomis pačiomis ydomis. Žmonės išvertė tai į tuometines sąvokas – kovos tarp fašizmo ir demokratijos, arba tarp fašizmo ir komunizmo.

Ta kova persimetė į meno ir literatūros pasaulį. Daugelio šalių poetai pasekė Byrono pavyzdžiu savo poezijoje, o kartais ir gyvenime. André Malraux, įžymus prancūzų romanistas, kovojo Ispanijoje. Ernest

Hemingway, amerikietis, parašė populiarų romaną apie pilietinį karą. Vaughan Williams, prityręs anglų kompozitorius, iškeitė liaudišką muziką į naujo, atšiauraus stiliaus simfonijas, atspindinčias kovą prieš fašizmą. Kai vokiečių lėktuvai sulygino su žeme baskų kaimą Guernicą, Picasso, didžiausias to meto tapytojas, išreiškė pasibjaurėjimą viename iš savo garsiausių paveikslų. Casals, violončelistas, rengė koncertus respublikos naudai ir, nors pats buvo ispanas, po fašizmo pergalės atsisakė grįžti į savo gimtinę. Galbūt niekad kultūrinės pajėgos nebuvo taip susitelkusios kovoti dėl ideologinio reikalo.

Šioje demonstracijoje dalyvavo tik mažuma, ir netgi ne visas intelektualų luomas. Tuo metu, kai antifašizmas buvo užvaldęs rašto ir meno žmones, dauguma piliečių buvo įsitraukę į praktiškesnį civilizuotą gyvenimą. Ketvirtajame dešimtmetyje, nepaisant Didžiosios depresijos, pasirodė pirmieji visuotinės gerovės požymiai – gerovės ne keliems, o visiems. Pagaliau Europa susilaukė dividendų iš šimtmetį trukusių investicijų į modernią pramonę. Automobiliai buvo skaičiuojami milijonais. Vis daugiau žmonių praleisdavo atostogas ne namuose, daugelis iš jų – apmokamas atostogas. Apie 1939 metus beveik pusė europiečių skaitydavo laikraščius kiekvieną dieną. Didžiausia kultūrinė pažanga buvo „garsės"* – žodžiai, sinchronizuoti su vaizdais kino ekrane. Neatsirado vienos dominuojančios figūros, kaip kad Chaplin, dominavęs begarsiame kine. Labiausiai prie to priartėjo Greta Garbo – sekso simbolis, kuris, retrospektyviai vertinant, atrodo stebėtinai neseksualus. Amerikos Hollywoodas vis dar turėjo daugiausia pinigų ir gamindavo daugiausia filmų. Kita vertus, dabar atsirado kalbos barjeras, neegzistavęs begarsio kino laikais. Vokietija iki nacių ir Prancūzija visą dešimtmetį gamino filmus, išsiskiriančius individualiu stiliumi. Anglai šnekėjo ta pačia kalba kaip ir amerikiečiai, ar bent jau daugmaž galėjo suprasti amerikietiškų filmų kalbą. Visai įmanomas dalykas, kad tai sustiprino anglų jausmą, jog jie nėra tikri europiečiai ir kad Didžiąją Britaniją su Jungtinėmis Valstijomis sieja ypatingas santykis. Abejotina, ar kas nors iš amerikiečių, išskyrus konservatyvią mažumą, atsiliepė į šį jausmą.

* Angliškai *talkiers*. – *Red.*

130. Kino deivė. Greta Garbo karjeros viršūnėje

131. Stebuklas. Max Reinhardt repetuoja su ledi Diana Manners, ruošdamiesi tarptautiniam triumfui

Britų atsiskyrimas nuo Europos buvo esmingesnis. Paviršutiniškai žiūrint, visa Europa atrodė vienodai – visur tokie patys valstiečių trobesiai, tokios pačios miestų gatvės, tokie patys tramvajai. Anglija atrodė kitaip – namai buvo žemesni ir kitaip sustatyti, tramvajai ir autobusai buvo dviaukščiai. Lamanšas buvo didžiausia takoskyra Europoje, kultūriškai netgi svarbesnė negu riba tarp komunizmo ir kapitalizmo. Dauguma anglų buvo liovęsi galvoti, kad jų politinė sistema tinka eksportui. Konstitucinio teisingumo paslaptys priklausė tik jiems, ir turbūt niekas nenustebino žemyno europiečių labiau, negu tas lengvumas, su kuriuo britai 1936 metais atsikratė karaliaus, Edvardo VIII. Atsiskyrimas davė efektą ir politiniuose reikaluose. Tuo metu, kai dauguma Europos šalių turėjo nemenkas fašistines partijas ar bent jautė fašizmo grėsmę, britai nutildė serą Oswaldą Mosley ir jo juodmarškinius beveik be jokių pastangų. Panašiai ir Hitler buvo laikomas nemaloniu ir pavojingu kitiems, bet ne jiems patiems. Net kai Hitler sudavė pirmą ryžtingą smūgį 1919 metų taikos sutarčiai, 1936 metais iš naujo okupuodamas Reino sritį, britų vyriausybė ir šiuo atžvilgiu visa tauta tesirūpino, kad prancūzai tyliai ir be triukšmo su tuo susitaikytų, ką jie iš tikro ir padarė.

Paskutinį kartą Europos civilizacija parodė, ką ji gali, Pasaulinėje parodoje, įvykusioje 1937 metais Paryžiuje, keistoje įpėdinėje Didžiosios parodos, kurią Anglijos karalienės vyras buvo organizavęs Hyde

132.
Žlugęs karalius.
Edvardas VIII
skelbia apie savo
atsistatydinimą

parke 1851 metais. Panašiai kaip ir tada, buvo demonstruojami technikos pasiekimai, šįkart daugiausia lėktuvai ir automobiliai. Prancūzai įnešė savo ypatingą indėlį į civilizaciją, pastatydami eilę kioskų, kur buvo veltui dalijami prancūzų alkoholiniai gėrimai, įskaitant gydomuosius vynus. Bet jei 1851 metų Didžioji paroda propagavo laisvą prekybą ir visuotinę taiką, tai 1937-jų paroda demonstravo tikėjimų ir tautų varžybas. Sovietų paviljoną vainikavo didžiulė pusiau apnuogintos poros skulptūra, šlovinanti komunizmo didybę. Tiesiai prieš jį stovintį Vokietijos paviljoną vainikavo toks pat didžiulis erelis, šlovinantis nacionalsocializmo didybę. Pagrindinis britų paviljono eksponatas buvo padidinta Neville'o Chamberlaino, ministro pirmininko, nuotrauka, padaryta jam žvejojant. Nemaža paviljonų liko neužbaigti dėl streikų, vaidinusių svarbų vaidmenį tuometiniame Prancūzijos ekonomikos gyvenime. Visos šalys iliustravo savo pasiekimus didžiulėmis diagramomis. Sprendžiant pagal jas atrodė, jog Portugalija kovoja su neraštingumu daug sėkmingiau negu visos kitos valstybės. Pradėjus nuo vieno raštingo žmogaus, grafikas staigiai kyla į viršų, kai baigiama šimtu. Europos civilizaciją simbolizavo diagramos, pasibaigiančios klaustuku.

Didžiausiu klaustuku buvo pažymėta Vokietijos vieta Europoje. 1938 metų pradžioje Versailles'o teritorinis suskirstymas ėmė trupėti, kai Austrija be pasipriešinimo pasidavė Hitleriui. Britų ir prancūzų vyriausybės buvo beveik visiškai įsitikinusios, jog sugebės užtikrinti savo šalių saugumą, jei nebus atakuojama iš oro. Jos netikėjo, kad galėtų veiksmingai pristabdyti Vokietijos puolimą Rytų Europoje. O britai, šiaip ar taip, nerodė ir ypatingo noro tai daryti. Jie vis dar manė, kad tapę turtingesni naciai išsigydys nuo barbarybės, ir todėl nejautė pasigailėjimo žiūrėdami, kaip Vokietija plečia savo ekonominę sferą srityse, esančiose toli nuo jų pačių šalies. Dar daugiau, britų politikai pasiūlė, kad Europa turėtų tvarkyti savo reikalus neįtraukdama dviejų pasaulinių galybių, Sovietų Rusijos ir Jungtinių Valstijų. Iš dalies tai buvo realybės pripažinimas: nė viena iš pasaulio galybių nenorėjo įsipainioti. Be to, Sovietų Rusija atrodė nevykusi bendrininkė, nes buvo apimta didžiojo valymo, kurio metu dėl vis dar nežinomų priežasčių „likvidavo" kone kiekvieną žymesnį sovietų pilietį. Bet tam tikrą vaidmenį suvaidino ir

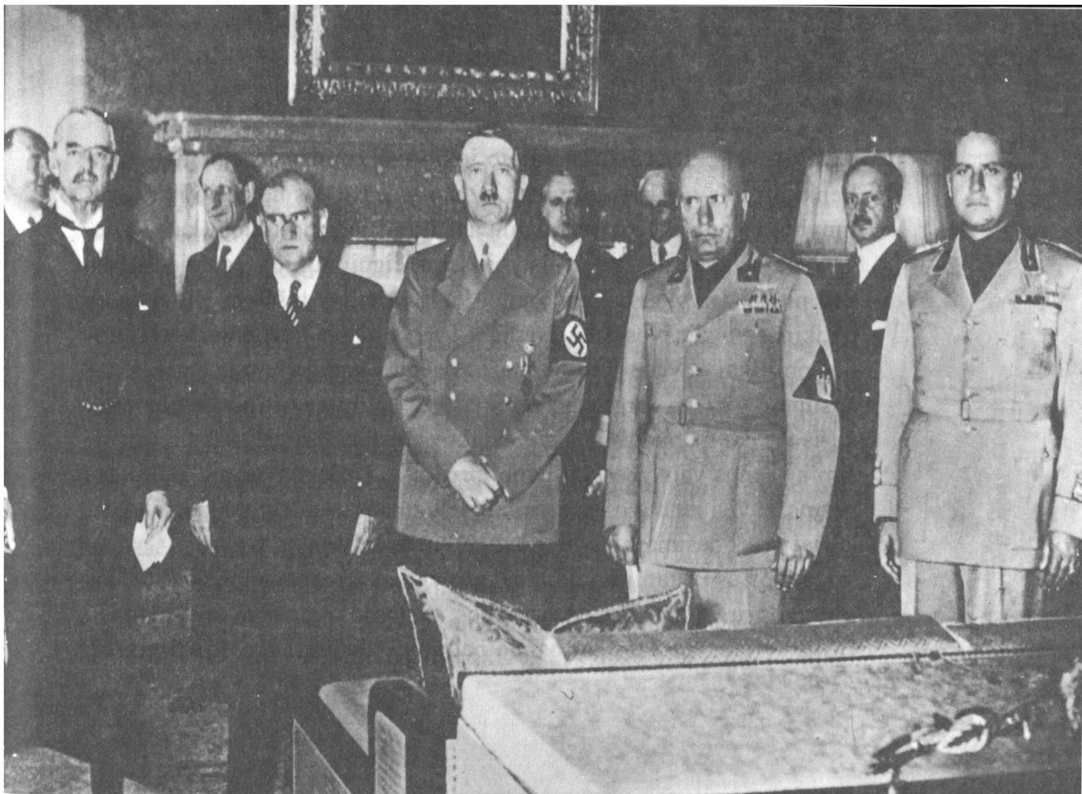

133. Varžovų paviljonai. 1937 metais Paryžiaus parodoje Sovietų Sąjungos (dešinėje) ir nacistinės Vokietijos (kairėje) paviljonai stovėjo priešpriešiais

europiečių išdidumas, pasiryžimas nepripažinti, jog Europos viešpatavimo laikai jau praėjo. „Šalin rankas nuo Europos“ – toks buvo šūkis, su kuriuo Europos laivas nugrimzdo į dugną.

Neville Chamberlain tikėjo, kad jis pajėgs susitarti su Hitleriu. Juk kažkokiose šio nepaprasto sutvėrimo gelmėse turi slypėti protingas žmogus, ir šis protingas žmogus išlįs į paviršių, kai tik bus įtikintas, jog gali pasiekti savo tikslą derybomis, o ne karu. Chamberlain buvo pasiryžęs jį įtikinti. Jis siekė užbėgti Hitleriui už akių ir duoti jam tai, ko jis geidžia, dar nespėjus paprašyti. Toliau sąraše buvo Čekoslovakija su savo trim milijonais vokiškai kalbančių piliečių, ir nors galiausiai šį postūmį davė vokiečių ambicijų baimė, britų politika suteikė čekų krizei savitą pobūdį ir nulėmė laiko pasirinkimą. Čekai buvo priversti daryti nuolaidas saviems vokiečiams, – kai ir šių nepakako, iniciatyvą perėmė Chamberlain pasiūlydamas, jog Čekoslovakiją reikia suskaldyti. Prancūzija nenoromis pasekė įkandin. Nuskambėjo karo pavojaus signalai. Paskutinę akimirką, ar bent taip atrodė, didieji Europos vyrai susitiko Miunchene: Hitler, Mussolini, Chamberlain ir Prancūzijos vadovas Daladier susirinko viename kambaryje pirmą ir paskutinį kartą. Nei Stalin, nei prezidentas Roosvelt nebuvo pakviesti. Čekoslovakija buvo sėkmingai suskaldyta. Chamberlain paskelbė: „Tai reiškia taiką mūsų laikmečiui". Miuncheno konferencija išdidžiai įsitvirtino greta Vienos kongreso ir Paryžiaus taikos konferencijos.

Pagaliau „Didžioji Vokietija" buvo įkurta; 1848 metų radikalų svajonės išsipildė, nors ir susivėlinusios. Be abejo, Vokietija nenorėjo apsiriboti šiais laimėjimais. Lordas Halifax, britų užsienio reikalų sekretorius, linksmai pareiškė, kad Lenkija ir kitos Rytų Europos šalys, matyt, vis labiau ir labiau pateks į Vokietijos įtakos sferą. Bet taip pat buvo manoma, jog Vokietija dabar judės į priekį lėčiau ir kad jos vidaus gyvenimo sąlygos tapo žmoniškesnės. Nieko panašaus neįvyko. 1938 metų lapkritį Vokietijoje kilo naujas ir dar didesnis antisemitizmo protrūkis, vėl pažadinęs snaudžiančias sąžines. Tai buvo galbūt tas momentas, kai dauguma geros valios žmonių prarado viltį, kad Vokietija kada nors grįš prie padoraus žmogiško elgesio normų tol, kol valdo Hitler. Žmonės dar aiškiai nesuprato, ko galima iš šito pasimokyti, bet bent jau mažiau jų tikėjo, kad nuolaidos gali būti kiek naudingos. Dar daugiau, dabar Hitler susidūrė su viena valstybe, Lenkija, kuri buvo pasiryžusi nedaryti jokių nuolaidų. Nepriklausoma Lenkija, atstatyta 1919 metais, buvo produktas tos keistos, laikinos situacijos, kai nei

134. Tebūnie palaiminti taikdariai. Chamberlain, Daladier, Hitler, Mussolini, Ciano Miuncheno taikos konferencijoje 1938 metų spalį

Vokietija, nei Rusija nebuvo laikomos didžiosiomis valstybėmis. Nors situacija dabar jau pasikeitė, Lenkijos valdovai tikėjo, kad jų vienintelis išsigelbėjimas yra elgtis taip pat išdidžiai kaip anksčiau. Kiti drebėjo ir keliaklupsčiavo prieš Hitlerį; jie metė jam iššūkį.

1939 metų kovą Miuncheno viltys buvo išsklaidytos. Čekoslovakija suskilo. Hitler okupavo Prahą, lydimas jam įprasto antisemitizmo ir Gestapo. Anglijoje taikstymosi oponentai atrodė apgynę savo teisumą. Chamberlain neatsispyrė įvykių eigai. Priešindamasis jis vapaliojo: Hitlerį būtina kaip nors sulaikyti. Greitai po ranka pasitaikė tinkama proga. Lenkija tariamai buvo neapsaugota nuo vokiečių grėsmės, ir kovo 31 dieną britų vyriausybė garantavo Lenkijai paramą agresijos atveju. Nuo šios akimirkos ir Didžioji Britanija, ir Prancūzija atsidūrė keblioje

padėtyje. Nė viena iš jų neturėjo jokių veiksmingų priemonių padėti Lenkijai, jeigu ši būtų užpulta. Lygiai taip pat jos neturėjo jokių galimybių išgauti iš lenkų nuolaidų ar įtikinti juos pasiduoti, kaip ir negalėjo atsižadėti didžiųjų valstybių įsipareigojimų. Jos tegalėjo tikėtis, kad nieko neįvyks, tačiau žinojo, kad tos viltys tuščios. Hitler buvo įsitikinęs, jog jis įves nacių Naująją Tvarką visoje Europoje. Kiti Europos politikai – Mussolini ne mažiau negu Chamberlain ir Daladier, – apsimetė gyveną įprastą gyvenimą, lyg kalinys mirtininkų kameroj, kuris vis dar mėgaujasi maistu. Nieko geresnio nesugalvodami, jie prisiminė senus valstybės valdymo įpročius – karingus gestus, taikingus gestus, ir visi jie buvo beprasmiai, nelyginant lakstanti po kiemą višta, kuriai prieš dešimt minučių buvo nukirsta galva.

Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos vyriausybės apsimetė siekiančios sąjungos su Sovietų Rusija, sąjungos, kurios jos nei norėjo, nei tikėjosi. Britų vyriausybė taip pat bandė patraukti abejingą Hitlerio žvilgsnį,

135–136. Vėl karas. Vokiečių ir britų karo paskelbimo būdai

viliodama vieno milijardo svarų sterlingų paskolos perspektyva, jei tik šis nusiginkluos. Tai tepaskatino Hitlerį patikėti, jog likusios kliūtys subyrės savaime, jei tik jis stipriau užsiguls. Ir todėl jis užsigulė. Vokiečių armija puikuodamasi ruošėsi karui su Lenkija. Sovietų vyriausybė, kuri galbūt niekad nesiveržė sudaryti sąjungą su Vakarų valstybėmis, galų gale nustojo tikėti tokios sąjungos galimybe ir rugpjūčio 23 dieną pasirašė neutralumo paktą su Vokietija. Hitler turbūt tikėjosi šitaip parklupdyti savo priešininkus. Didžioji Britanija ir Prancūzija, jo manymu, turėjo prisijungti prie jo, priversdamos Lenkiją kapituliuoti, kaip jos buvo tai padariusios su čekais, – galbūt po trumpo Vokietijos–Lenkijos karo, galbūt ir be jo. Prancūzijos vyriausybė nebuvo tvirtai nusistačiusi prieš tokią įvykių eigą, bet Chamberlaino laisvę varžė britų viešoji nuomonė. Britai buvo pasiryžę remti lenkus, nors jie ir nežinojo, kokiu būdu. Garbė, antifašizmas, didžiosios valstybės išdidumas, užgautas žmogiško padorumo jausmas – viskas susimaišė į vieną krūvą.

Užkulisiuose Chamberlain vis dar siekė naujo Miuncheno. Jis maitino Hitlerį taikaus sprendimo pažadais ir bandė išgauti iš Lenkijos nuolaidų. Chamberlain ir Halifax veikė per lėtai; Hitler veikė per greitai. Rugsėjo 1 dieną vokiečių armija įsiveržė į Lenkiją. Mussolini pasiūlė surengti pasitarimą. Britų ir prancūzų vyriausybės lūkuriavo, iškišusios liežuvius. Britų Bendruomenių rūmai sukilo. Rugsėjo 3 dieną Chamberlain buvo priverstas, nustebęs ir apstulbęs, paskelbti Vokietijai karą. Prancūzijos vyriausybė, dar labiau apstulbusi, pasekė jo pavyzdžiu. Mussolini pareiškė neketinąs kariauti. Sovietų Rusija ir Jungtinės Valstijos liko neutralios. Antrasis pasaulinis karas prasidėjo kaip privati Europos užmačia, kaip naujausia europinės civilizacijos dovana pasauliui.

137. Pasenęs. Käthe's Kollwitz 1924 metų pacifistinis plakatas sako: „Karas nepasikartos“

IV

KARAS

Antrasis pasaulinis karas buvo ir fiziškai, ir morališkai labiausiai alinantis išgyvenimas Europos istorijoje. Dvidešimt penki milijonai žmonių žuvo, miestai buvo nušluoti nuo žemės paviršiaus. Vokiečiai padarė siaubingų nusikaltimų, turinčių nedaug analogijų rašytinėj istorijoj, ir jokių – Europos istorijoj. Dar daugiau, karo metu ir po jo Europa neteko hegemonijos kitose pasaulio dalyse. Nenuostabu, kad žmonės kalbėjo apie žlugimą ar net skelbė Europos galą. Paradoksalu, bet atsigavo ji irgi greičiau ir pilniau, negu po visų ankstesnių katastrofų. Praėjus dvidešimčiai metų nuo karo pabaigos, Europos tautos buvo turtingesnės, taikingesnės viena kitos atžvilgiu ir apskritai elgėsi humaniškiau negu bet kada anksčiau. Žinoma, Jungtinės Valstijos pralenkė Europą savo turtais ir ekonomine galia. Kitais atžvilgiais skirtumas tarp Europos ir likusio pasaulio gyvenimo lygio buvo didesnis negu jos didžiausio viešpatavimo laikais, ir kiekvienais metais vis didėjo. Civilizacija turėjo ne tik savo trūkumų, bet ir nuopelnų. Tos pačios jėgos, kurios kone sunaikino Europą, ją ir atstatė. Vis dėlto Antrasis pasaulinis karas supurtė Europos civilizaciją ir atnešė nepaprastai daug nemalonumų.

Perėjimas nuo taikos prie karo 1939 metais buvo ne toks stulbinantis kaip 1914-siais. Šį sykį žmonių sąmonė buvo parengta karui, nors nebūtinai tokiam, kuris įvyko iš tikro. Prasidėjus karui, nebuvo reikalo paskubomis steigti karinių institucijų; jos visos buvo pasiruošusios, pagal ankstesnę patirtį. Daugelis jau ir veikė: Vokietijos valstybė, sakysim, buvo tvarkoma kariniu pagrindu. Hitler turėjo kone absoliutaus diktatoriaus įgaliojimus. Spauda buvo griežtai kontroliuojama. Ekonomikos gyvenimas buvo reguliuojamas valstybės, nepaisant net to, kad didesnė jo dalis teoriškai liko privačių asmenų rankose. Iš esmės kilus karui niekas nepasikeitė. Taigi paradoksalu, bet Vokietija, taikos metu buvusi

karingiausia valstybė, karo metu liko pati taikingiausia ir, anot Burtono Kleino, išlaikė „taikingą karo ekonomiką" iki 1943 metų.

Net demokratinės valstybės buvo iš anksto neblogai pasiruošusios karui. Didžioji Britanija, nepaisydama finansinių išlygų, ėmė gaminti ginkluotę 1939 metų vasarį, o kovo mėnesį įvedė visuotinę karo prievolę. Bet tuo viskas ir baigėsi. Ginklų gamyba suintensyvėjo tik 1940 metų gegužį. Šaukimas į kariuomenę vyko neskubant, ketinant suburti gausesnę armiją tik iki 1942 metų. Prancūzijos vyriausybė buvo seniai perėjusi nuo įstatymų prie įsakų ir paprasčiausiai laikėsi ankstesnio kurso. Vienintelis naujas dalykas buvo Komunistų partijos paskelbimas nelegalia, – apdairumas, kuris atrodė nereikalingas Didžiajai Britanijai. Kitos karo padėties taisyklės, tokios kaip maisto racionavimas, darbo jėgos paskirstymas ir, netgi Didžiojoje Britanijoje, žeminantys orumą asmens liudijimai, buvo įvestos be triukšmo, beveik nepastebimai. Jokio triukšmo, jokio sąmyšio – tokie išties buvo bruožai, būdingi Antrajam pasauliniam karui jo ankstyvoje stadijoje. Chamberlain ir Daladier, buvę neįtaigūs vadovai taikos metu, liko neįtaigūs vadovai ir karo metu. Neatsirado naujų demagogų, tokių kaip Horatio Bottomley, nebuvo nei džiūgaujančių minių, nei patriotinių demonstracijų. Karas tapo įprastine veikla, kuriai be entuziazmo vadovavo įgudę biurokratai.

Antrasis karas tapo visuotiniu ne taip greitai, kaip pirmasis. 1914 metais visos Europos didžiosios valstybės, išskyrus Italiją, įsitraukė į karą nuo pat pradžios, ir visos, išskyrus Rusiją, dalyvavo jame iki pat galo. Antrasis karas prasidėjo kaip nedidelis konfliktas tarp Vokietijos iš vienos pusės, ir Prancūzijos, Didžiosios Britanijos ir Lenkijos – iš kitos. Jis išsiplėtė 1940 metų balandžio ir gegužės mėnesį, kai Vokietija užėmė Norvegiją, Daniją bei Olandiją, ir 1940 metų birželį, kada į karą Vokietijos pusėje įsijungė Italija. Naujas teritorijas karas apėmė 1941 metų balandį, kai Vokietija įsiveržė į Balkanus, o ypač žymiai jis išsiplėtė, kai ji birželio mėnesį užpuolė Rusiją. Karas tapo pasauliniu 1941 metų gruodį, kai Japonija užpuolė Pearl Harborą, o Vokietija ir Italija paskelbė karą Jungtinėms Valstijoms. Didžioji Britanija, jos dominijos ir, teoriškai, Lenkija buvo vienintelės šalys, perėjusios Antrąjį pasaulinį karą nuo pradžios iki pabaigos, ir neįmanoma nustatyti tikslios datos, kada šis antrasis karas tapo vertas savo vardo. Tik ne-

138. Lengva pergalė. Vokiečių kareiviai po sėkmingo *Blitzkriego* 1939 metų spalį žygiuoja Varšuvoje

daugelis žmonių gali šiandien tiksliai prisiminti dieną, kada jis pasibaigė.

Karas niekaip nenorėjo prasidėti net tada, kai jis buvo paskelbtas. Vokiečiai užkariavo Lenkiją nepraėjus nė mėnesiui. Sovietų pajėgos užėmė rytines Lenkijos žemes, kaip buvo numatyta Nacių–Sovietų pakte, tariamai jas išlaisvindamos ir apsaugodamos nuo vokiečių. Britai ir prancūzai nepadarė visiškai nieko, kad išpildytų pažadus, duotus lenkams. Jie nieko ir negalėjo padaryti, ar bent taip manė jų valdovai. Sąjungininkai ketino laimėti karą be kovos. Apmulkinti legendų apie vokiečių ekonominės sistemos silpnumą (kurią dabar kaip įmanydami stengėsi pamėgdžioti), jie tikėjo, kad Vokietija suklups savaime po metų

ar dviejų. Tuo tarpu britai ir prancūzai sukurs savo ginkluotąsias pajėgas ir, žlugus Vokietijai, šios įžygiuos išgelbėti ją nuo bolševizmo. Sąjungininkai tikėjo, visai nepagrįstai, kad blokada laimėjo pirmąjį karą, ir todėl paskelbė naują blokadą, kuri, Italijai ir Sovietų Rusijai esant neutralioms, padarė sąjungininkams daugiau žalos negu Vokietijai. Sąjungininkai taip pat galvojo, kad jie turi beveik neišsemiamus finansinius resursus ir galės be apribojimų, ar be įsipareigojimų, naudotis Jungtinių Valstijų ekonominiu pajėgumu. Amerikos pramonė kažkokiu būdu laimės karą už sąjungininkus, kurie liktų laisvi įgyvendinti savo politiką, – jei jie tokią turėjo.

Apie politikos kursus buvo kalbama nedaug; tam tikra prasme jie diktavo patys save. Šį kartą sąjungininkai nenorėjo užgrobti naujų pasaulio gabalų: jie jau turėjo daugiau negu pakankamai. Jie kariavo grynai gynybinį karą, ir jų vienintelis tikslas buvo saugumas. O jį tegalėjo užsitikrinti atsikratydami Hitlerio. Jie nenorėjo kariauti su juo, bet, kartą pradėjus, nebuvo kitos išeities, kaip tik nugalėti Hitlerį. Ir, nors ir kaip dažnai buvo minima jo asmenybė, tai reiškė nacistinės sistemos bei nacistinės valstybės sunaikinimą. Vokiečiai, be abejo, nesiruošė su tuo taikytis, nepatyrę visiško pralaimėjimo. Todėl sąjungininkai nuo pat pradžių buvo priversti laikytis besąlygiškos kapituliacijos politikos. Britų ir prancūzų vadovai, neskaitant Churchilio, nesutiko su tuo. Jų prisipažinimai, kad tiki demokratija, skambėjo nenuoširdžiai ir neįtikinamai. Apie vienijimąsi su antifašistinėmis jėgomis, vidaus ar užsienio, jie nė iš tolo negalvojo. Bet kitos išeities nebuvo. Jie buvo pasmerkti tapti totalinio karo kampanijos dalyviais.

„Netikras karas“, kaip jį vadino, taip pat padiktavo būsimąją Hitlerio politiką. Vokiečiai dabar valdė Lenkiją, išskyrus tas teritorijas, kurias nusičiupo Sovietų Rusija. Jie buvo pradėję užkariauti „gyvybinę erdvę“: ką toliau su ja daryti? Lenkija buvo išnaudojama vokiečių pramonės labui. Į ją buvo perkeliami gyventi vokiečiai. Dar daugiau, – varomoji Hitlerio doktrinos jėga buvo rasizmas. Lenkai yra žemesnė rasė, ir juos reikia sugrąžinti į tą žemesnę padėtį, iš kurios jiems niekada nereikėjo leisti pakilti. Buvo sąmoningai smukdomas jų pragyvenimo lygis. Jiems buvo užkirstas kelias į išsimokslinimą, tikintis, kad beraštė tauta liausis egzistavusi kaip nacija. Šios brutalios priemonės buvo logiškas

padarinys respektabilių akademinių teorijų, skelbtų devynioliktajame amžiuje. Kone visi to meto istorikai ir sociologai buvo kalbėję apie pranašesnes ir menkavertiškesnes valstybes. Papildykit šitai idėja, kad įvykius reikia nukreipti, o ne laukti, kol jie įvyks, – idėja, priimtina daugeliui socialistų ir pritaikyta gyvenimui sovietiniame penkmečio plane; perkelkit ją iš ekonomikos į rasizmą ir gausite Hitlerio Naująją Tvarką. Jeigu anksčiau tautų galia ir kultūrinis prestižas kildavo ir smukdavo priklausomai nuo to, kas su jomis atsitikdavo, Hitler dabar dirbtinai stūmė vokiečius į kopėčių viršų, o visus kitus – žemyn. Žinoma, Vokietiją reikėjo sustiprinti karui. Bet Naujoji Tvarka tuo neapsiribojo; kaip ir dauguma dalykų, kurių ėmėsi Hitler, ji buvo pritaikymas praktikoj skambių frazių, kurias profesoriai kartodavo auditorijose.

Tai buvo dar ne viskas. Jei lenkai buvo tikrai menkavertiškesni, jeigu jie buvo užgriozdinę gyvybinę erdvę, reikalingą vokiečiams, kodėl pasitenkinus vien jų fizinės egzistencijos ir intelektualinio lygio smukdymu? Kodėl jų neišnaikinus, kaip kad amerikiečiai bandė padaryti su raudonodžiais indėnais? Patsai karas stūmė Hitlerio logiką į priekį. Pranašesnės rasės žudė viena kitą arba rengėsi tai daryti. Reikėjo išlaikyti pusiausvyrą, žudant ir menkavertiškesnes rases. Nuo pradžių iki galo Hitler buvo kreivas veidrodis, atspindintis Europos civilizaciją, ir, jeigu atsižvelgsime į kai kuriuos Europos praeities epizodus, ne toks jau ir kreivas. Pirmaisiais karo mėnesiais naikinimo politika dar nebuvo visiškai suplanuota ar iki galo pritaikoma; bet jos principai jau buvo nustatyti ir, Hitleriui vis labiau įsigalint Europoje, jo troškimas pakeisti Europos gyventojų pusiausvyrą irgi stiprėjo, ypač žydų nenaudai. Sakoma, jog daugelis vokiečių apgailestavo dėl šios Hitlerio politikos. Nedaug tėra liudijimų, kad jie kaip nors jai priešinosi. Negausūs jo oponentai, ar veikiau slapti kritikai, tebijojo vieno, – kad galiausiai jis gali pralaimėti karą.

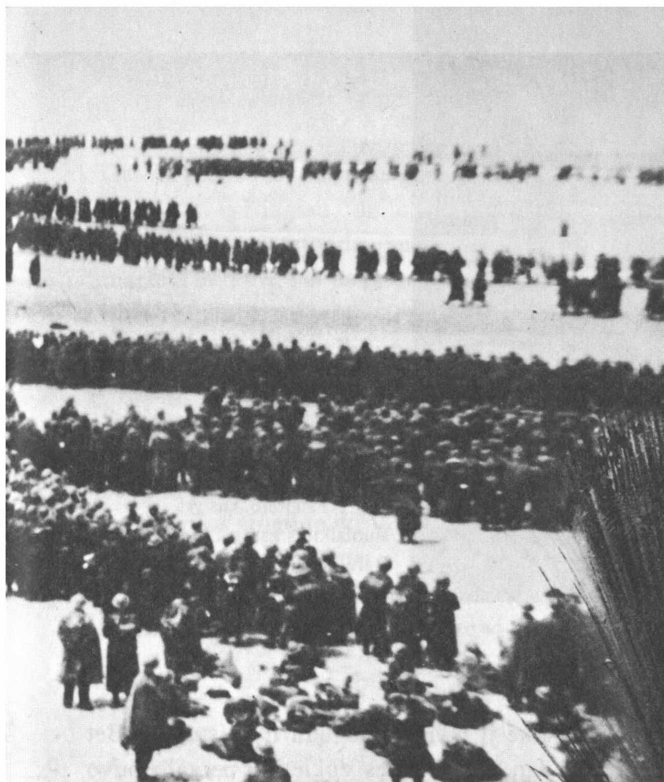
Čia irgi situacija įstūmė Hitlerį į kelią, kuriuo eiti jis nesibodėjo. Formaliai po Lenkijos užkariavimo jam nebeliko dėl ko kovoti, ir 1939 metų spalį jis viešai pasiūlė taikytis. Sąjungininkai neatsiliepė. Hitler dabar atsidūrė tokioje pat padėtyje, kaip ir Napoleonas: niekas netikėjo, kad jis tesės savo žodį. Net ir panorėjęs jis jau nebegalėjo nurimti ir tapti respektabiliu valdovu. Turėjo užkariauti naujas teritorijas. Sakoma,

kad Vokietijos ekonominė padėtis reikalavo greitai pasiekiamos sėkmės; bet veiksmus Hitleriui padiktuodavo situacija. Sąjungininkai pasikliovė laiku. Hitler siekė, kad jiems jo pristigtų. Be to, jo temperamentas, paakintas sėkmės, darėsi vis avantiūriškesnis; kiekviena nauja pergalė gundė jį siekti naujos.

Pirmoji Hitlerio agresija 1940 metais regimai turėjo gynybinį tikslą: apsaugoti Skandinavijos sparną nuo sąjungininkų įsibrovimo, kurį jis teisingai numatė. Paskui jis užpuolė Olandiją ir Belgiją. Gamelin, Vyriausiasis sąjungininkų karo vadas, įsivaizdavo, kad jam tenka susidurti su Schlieffeno plano* recidyvu, ir britų bei prancūzų armijos įžengė į

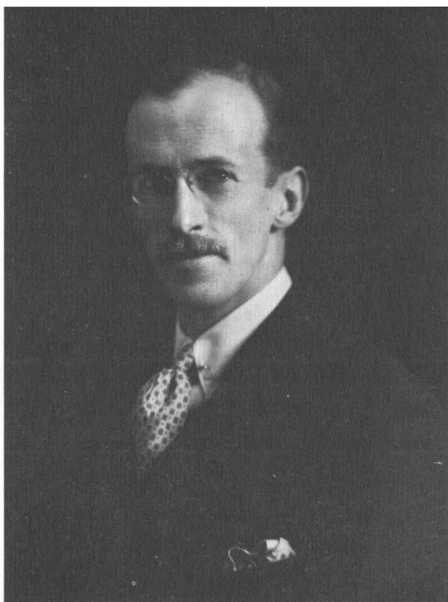
* Alfred von Schlieffen (1833–1913) – Vokietijos karo teoretikas, 1905–1906 metais parengęs planą, kaip per keletą savaičių užkariauti Prancūziją ir Rusiją.

139. Pirmoji kliūtis. Santarvininkų kareiviai laukia Dunkirke kelto, grąžinsiančio juos į Angliją

Belgiją pasitikti įsibrovėlį. Tiesą sakant, vokiečiai turėjo naują planą: jie prasiskverbė pro prancūzų fronto liniją tolyn į pietus ir beveik netrukdomi nužygiavo iki Lamanšo, atkirsdami nuo atsargų britų ir prancūzų pajėgas Belgijoje. Dauguma britų ir kai kurie prancūzų daliniai buvo evakuoti iš Dunkirko, bet prarado visą savo sunkiąją ginkluotę. Prancūzų armija neteko bene pusės savo jėgos ir greitai buvo išblaškyti, vokiečiams atnaujinus puolimą. Praėjus šešioms savaitėms nuo kovų Vakarų fronte pradžios, Prancūzija sudarė paliaubas, beveik tolygias visiškai kapituliacijai. Pirmojo pasaulinio karo nuosprendis buvo išties panaikintas.

Vokiečių prestižas staigiai pakilo; atrodė, kad vokiečių karininkų korpusas patvirtino savo unikalaus meistriškumo reputaciją. Šis susižavėjimas nebuvo visai pelnytas. Tiesa, kai kurie vokiečių generolai buvo išmokę iš Liddello Harto, kaip efektyviai panaudoti tankus, kai

140. Jis suprato, kas yra šiuolaikinis karas. Liddell Hart, vienas iš pažangios karinės technikos kūrėjų

kiti, ypač britų, generolai laikė jį įkyriu žmogumi ir keistuoliu. Bet strateginis prasiveržimas Sedane, apsprendęs Vokietijos pergalę, buvo pirmiausia įkvėptas Hitlerio, ir nuo tos akimirkos joks vokiečių generolas nedrįso kritikuoti jo vadovavimo karui.

Prancūzijos sutriuškinimas buvo ne vien karinis įvykis. Jis žymėjo akivaizdų Prancūzijos, kaip didžiosios valstybės, sutriuškinimą, o taip pat regimą pralaimėjimą principų, kuriems atstovavo Prancūzija. Be abejo, vadovavimas prancūzų armijai buvo prastas, bet dauguma to meto stebėtojų taip pat manė, teisingai ar klaidingai, jog prancūzų tauta prarado ryžtą būti didžia. Pirmojo pasaulinio karo prisiminimai vis dar tebetvyrojo ore. Turtingieji niekaip nesuprato, kodėl jie įsitraukė į karą su Hitleriu. Daugeliui jų jis buvo priimtinesnis už savus socialistus. Paprasti prancūzai netikėjo savo lyderiais. Prancūzų tauta pakentė karą tik tol, kol niekas nebuvo nukentėjęs. Prasidėjus mūšiams, jie galvojo kone vien apie tai, kad jis kuo greičiau baigtųsi. Prancūzai neturėjo jokio motyvo, jokio vidinio įsitikinimo, kuris būtų teikęs jiems jėgų. Jie jau buvo pripratę manyti, jog civilizacija – tai patogesnis gyvenimas ir ypač du sotūs valgiai kasdien. Karas kėlė grėsmę šiems patogumams, ir prancūzai kapituliavo, norėdami išsaugoti tai, ką jie laikė civilizacija.

Galbūt prancūzus sutrikdė greitas jų karinis pralaimėjimas. Kiti, kurie priešinosi ryžtingiau, turėjo ilgesnį atokvėpį ir galėjo užgrūdinti savo nervus. Šiaip ar taip, dauguma prancūzų parėmė savo naująjį valdovą, maršalą Pétainą, kai jis prisipažino pralaimėjęs ir atsižadėjo demokratinės respublikos.

Vokietijai pakluso Europa nuo Biskajos įlankos iki Sovietų Rusijos sienų. Kelios valstybės liko formaliai nepriklausomos, o dvi, Švedija ir Šveicarija, išlaikė savotišką tikrą neutralumą. Italija įsijungė į karą 1940 metų birželį, klaidingai patikėjusi, jog jis pasibaigęs, ir Mussolini'ui pavyko pasirodyti lygiu Hitleriui. Kitaip sakant, dvylika mėnesių nuo Prancūzijos žlugimo iki Vokietijos įsiveržimo į Rusiją buvo nacistinės Vokietijos imperijos metai. Iš pradžių vokiečių užkariautose teritorijose jiems mažai kas priešinosi; atvirkščiai, kiekvienoje šalyje buvo nemaža kolaborantų, – vieni tai darė vien dėl karjeros, kiti – iš fašistinių

141. Nesupratęs. Maršalas Pétain

142–143. Vokiečių civilizacijos paminklai. Užrašas ant centrinių Auschwitzo koncentracijos stovyklos vartų. „Darbas – tai laisvė". Dešinėje: Belsen, 1945

įsitikinimų, ir tai buvo daugiausia žmonės, nepakantūs nacionaliniam susiskirstymui, kurie troško vieningos Europos ir tikėjosi, kad Hitler jiems ją parūpins. Vokiečiai jau seniai tvirtino esą imperinė tauta ir skundėsi dėl istorinės lemties, neleidžiančios jiems užsikariauti imperiją. Europa dabar buvo suvienyta net labiau negu Napoleono laikais, ir ją valdė vokiečiai. Jie gavo progą parodyti, ką sugeba.

Naujoji Tvarka, kaip ją vadino Hitler, buvo Vokietijos vadovybės išbandymas, lygiai kaip ir bet kurio Europos vienybės projekto išbandymas. Ir jis nebuvo garbingai išlaikytas. Vokiečiai valdė Europą siekdami vien naudos sau. Šitaip jie iš dalies maitino savo karo mašiną, bet žymiai svarbiau jiems buvo užtikrinti vokiečiams aukštesnį gyvenimo lygį, į kurį jie, kaip aukštesnė, arba viešpataujanti, rasė, turėjo visas teises. Žinoma, taip būdavo tvarkomasi daugumoje imperijų, bet manoma, kad jos turėdavo kokį nors moralinį tikslą ar bent jau pelnydavo tam tikrą užkariautų ir išnaudojamų tautų pagarbą. Vokiečiai neturėjo jokio pagrindo pretenduoti į moralinį pranašumą, išskyrus tą, kad jie buvo vokiečiai, ir tokios pretenzijos neįtikino daugumos užkariautų tautų. Be to, europiečiai tapo vis taktiškesni ir tolerantiškesni; išnaudojimui

dabar reikėjo kokio nors pasiteisinimo ir tam tikros priedangos. Vokiečiai išnaudojo apsieidami be jų. Jie paprasčiausiai planingai stengėsi užtikrinti, jog vokiečiai gyventų geriau už visus kitus. Tie planai buvo sudaromi ganėtinai išradingai ir vykdomi labai brutaliai, vos tik jiems kas nors pasipriešindavo. Bet jie neišreiškė jokio bendro europietiško intereso. Iš tikro jie visur atgaivino tautinį sąmoningumą labiau, negu tai buvo padarę nepriklausomybės metai.

Neapykanta šiai Vokietijos imperijai sustiprėjo, kai vokiečiai ėmė visiems primesti savo antisemitines pažiūras ir politiką. Įgyvendinant šią politiką visoje Europoje, ji neišvengiamai tapo negailestingesnė ir beatodairiškesnė. Prieš karą buvo įmanoma įsivaizduoti, jog Vokietijos žydus, kurių buvo palyginti nedaug, galima „eliminuoti" juos išvarant ar net jiems emigruojant savo noru. Dabar vokiečiai valdė keletą milijonų žydų ir negalėjo paprasčiausiai jų išvyti. Juos buvo galima tik išnaikinti. Šią politiką ir buvo imtasi vykdyti, pasinaudojant visais civilizacijos pasiekimais ir patobulinimais. Žydai buvo izoliuojami beveik visose Europos šalyse. Fiziškai pajėgūs būdavo verčiami dirbti iki mirties nuo išsekimo. Moterys, vaikai ir vyresnio amžiaus žmonės iš

pradžių buvo žudomi. Kai šis būdas pasirodė esąs per lėtas, juos siųsdavo į labai moksliškai įrengtas dujų kameras. Kiekviena civilizacija turi sau būdingų paminklų: Roma turėjo gladiatorių arenas, Viduramžiai – katedras, devynioliktasis amžius – fabrikus ir geležinkelio stotis. Vokiečių civilizacijos paminklas buvo Auschwitzo mirties stovykla. Vėliau bandyta teisintis sakant, kad šios masinės žudynės buvo kelių nacių ar net vieno Hitlerio kliedesių padarinys. Iš tiesų jos buvo esmingos Naujajai Tvarkai, kartais galbūt vykdomos iš aklo paklusnumo, bet dažniau iš įsitikinimo. Ir nedaug kas tebandė jas pristabdyti. Romos Katalikų Bažnyčia, kuriai pačiai grasino Hitler, nepareiškė jokio oficialaus protesto, nors pavieniai krikščionys protestavo, ypač už Vokietijos ribų.

Nepateisinamus veiksmus vėliau buvo bandoma pateisinti kaip šalutinį karo pražūtingumo produktą. Nepaisant daugelio lūkesčių, karas vyko toliau. Britų salos liko nepaliestos, ir britai ryžtingai pasisakė už karą. Palikuonys gal stebėsis tokiu atkaklumu. Britai, kuriems buvo taip dažnai sakoma, jog jie europiečiai, dabar pademonstravo savo slaptą įsitikinimą, kad taip nėra. Šis įsitikinimas buvo paremtas geografija. Lamanšas pasirodė esąs patikima užtvara nuo vokiečių tankų; jei jis nebūtų egzistavęs, Didžioji Britanija būtų užimta netgi lengviau negu Prancūzija. Lamanšas pasirodė esąs ir užtvara nuo idėjų. Nepaisant retkarčiais kylančio aliarmo, europietiška fašizmo manija beveik nepasiekė Anglijos. Net patys reakcingiausi anglai nemanė, kaip kad galvojo daugelis turtingų prancūzų, jog geriau būti valdomiems Hitlerio, negu savų socialistų. Kita vertus, mažai kas iš pramonės darbininkų manė, kad tai ponų karas, kuris jų neliečia. Tauta buvo beveik visiškai vieninga. Tą vienybę simbolizavo Winstono Churchillio, aristokratiško torio, ir Ernesto Bevino, didžiausios Anglijos profsąjungos sekretoriaus, bendradarbiavimas.

Pagrindinis britų motyvas, skatinantis tęsti karą, buvo paprastas senamadis patriotizmas – išdidumo ir neišmanymo mišinys, beveik išnykęs kontinente. Britų imperija ne vieną amžių buvo didžioji valstybė. Mažai kas iš britų pripažino dabartinį jos silpnumą. Net ir pripažįstantys manė, jog pralaimėjimas ir sutriuškinimas geriau negu kapituliacija. Britų neapykanta Hitleriui ir naciams, nepaisant to meto antifašistinių frazių, labai menkai tesisiejo su aukštais idealizmo principais. Britai buvo

144. Karo metų sąjungininkai, Churchill ir Ernest Bevin

apgauti, ar bent jie taip galvojo, pasakojimų apie vokiečių žiaurumus Pirmajame pasauliniame kare. Todėl dabar jie atsisakė tikėti ar bent jau nesidomėjo panašiais pasakojimais, nors tie pasakojimai iš tikrųjų buvo tik maža dalis tiesos. Į Hitlerį buvo žiūrima tiesiog kaip į nemalonų ir įkyrų žmogų, kurį reikia sunaikinti lyg zirziančią musę. Buvo remiamasi ir prielaida, jog jį sunaikinus vėl savaime įsigalės taika ir demokratija. Todėl britų karo tikslai, nors ir grandioziniai, buvo iš esmės negatyvūs: panaikinti tai, ką padarė Hitler, atstatyti tai, kas buvo iki jo. Visas užkariautas šalis reikėjo išlaisvinti; nacionalsocializmą reikėjo sunaikinti. Daugelis žmonių, tarp jų ir kai kurie britai, įsivaizdavo, kad Didžioji Britanija po karo ves į priekį laisvą, galbūt socialistinę, Europą. Tai niekad neatitiko britų politikos siekių. Kai tik europiečiai tapo laisvi, juos reikėjo palikti likimo valiai. Išties siekdami sunaikinti nacionalsocializmą, britai tuo pačiu netiesiogiai norėjo sugriauti Europos vienybę.

1940-jų metų vasarą nebuvo nė kalbos apie šitokius teorinius apmąstymus. Tuomet britai tegalvojo apie tai, kaip išlikti nenugalėtiems. Hitler nebuvo numatęs tiesiogiai pulti Didžiosios Britanijos. Jeigu jis išvis svarstė šį reikalą, tai nutarė, kaip ir dauguma kontinento politikų, jog netekusi savo sąjungininkų Europoje ji sutiks taikytis. Jo įsiveržimo planas turėjo būti parengtas paskubomis, neturint šiam tikslui tinkamų desanto ar oro pajėgų. Britus iš dalies išgelbėjo Karališkasis laivynas, kuriuo jie visada pasikliaudavo, o labiau – naikintuvai, kuriais dar visai neseniai nė kiek nepasikliaudavo net ekspertai. Dogma, kad bombonešiai visuomet prasiverš, niekur nebuvo taip stipriai įsitvirtinusi, kaip Didžiojoje Britanijoje. Kaip tik britų padangėje dabar ji ir buvo paneigta. Vokiečių oro pajėgos buvo sutriuškintos, nors ir ne taip lengvai, kaip britai tuomet manė. Hitler nelabai sielvartavo dėl šios nesėkmės, nes buvo įsitikinęs, beveik pagrįstai, jog povandeninė blokada išsekins Didžiąją Britaniją ir privers ją pasiduoti. Jis buvo taip pat įsitikinęs, kiek labiau pagrįstai, kad net ir toliau kariaudami britai negali jam rimčiau pakenkti. Vokietija sugrįžo beveik į taikos padėtį: didelė dalis armijos buvo demobilizuota, pramonė sumažino amunicijos gamybą. Atrodė, kad karas baigtas, nors britai atsisakė šitai pripažinti.

Britai susidūrė su ilgos kovos vien dėl išlikimo būtinybe. Ir priėmė ją nesutrikdami, o sėkmingai veikdami. Nė viena šalis nebuvo taip plačiai ir su tokiu visuotiniu pritarimu pertvarkyta karo reikmėms. Karinis socializmas – tai frazė, plačiai vartota abiejuose karuose. Didžioji Britanija yra tobuliausias ir sėkmingiausias jo pavyzdys. Visas industrinis gyvenimas buvo kontroliuojamas ir planuojamas karo tikslams. Darbo jėga buvo valdoma iš viršaus. Moterys buvo mobilizuojamos darbui aptarnavimo srityje ir pramonėje. Normavimas, prasidėjęs nuo maisto produktų, vėliau apėmė drabužius ir baldus, o galiausiai kone viską. Kokie du milijonai žmonių buvo evakuoti iš didmiesčių ir išskirstyti po kaimo vietoves. Tačiau šiuo kritiškos padėties visai tautai metu nepaprastai išaugo labdara vargšams ir nedarbingiems. Tai buvo egalitarinė visuomenė, galbūt labiausiai egalitarinė, palyginti su kada nors buvusiomis. Daug kas buvo daroma pagal savanorišką susitarimą; ir viskas atliekama beveik be jokio murmėjimo ar nusiskundimo. Kilus pirmajam 1940 metų aliarmui, britai internavo visus užsieniečius iš priešiškų šalių.

Bet veikiai mažne visus paleido ir dažnai mielai priimdavo juos į ginkluotąsias pajėgas. Net saujelė ekscentrikų, viešai reiškusių savo simpatijas Hitleriui, buvo vėliau paleisti. Tai buvo socializmas be prievartos; socializmas be slaptosios policijos ir darbo stovyklų. Galbūt tai rodė, jog britai – labai keista tauta, gebanti suderinti laisvę ir totalinį karą. Visa ta struktūra po karo buvo išardyta. Jos nė pėdsako neliko tuometinėje civilizacijoje, ir net britų tautai jos įtaka buvo nedidelė. Bet ji padėjo jai ištverti.

Galima buvo tikėtis, jog britai bus patenkinti, netgi laimingi, atsilaikę prieš visą kontinentą, sutelktą prieš juos. Geriausiu atveju jų vaidmuo apsiribojo tuo, kad jie nenutraukė karo veiksmų laukdami, kol Hitler vienaip ar kitaip sukels prieš save naujų priešų. Britai troško daugiau: jie norėjo sutriuškinti Hitlerį vienų vieni, ir daugelis jų, kai kurie ir užimantys aukštus postus, manė, jog jiems tai pavyks. Vis dar gyvavo nuvalkiotos legendos apie Vokietijos ekonomikos silpnumą, nepaisant faktų, akivaizdžiai tam prieštaraujančių. Europos pasipriešinimo vokiečiams mastas ir stiprumas buvo smarkiai pervertinami. Kaip pervertinami buvo ir Britų imperijos resursai. Britai tikėjosi, turėdami tam svaresnių argumentų, kad jie galės semtis jėgų iš beveik beribės Jungtinių Valstijų galybės, bet nenumatė, jog šiai galybei sutelkti prireiks laiko, nei kad Amerika teiks pagalbą, keldama griežtas sąlygas. Bet labiausiai Britanija pasikliovė oro pajėgomis, ginklu, kurio padedami išties tikėjosi laimėti karą. Šis pasitikėjimas, nors ir nepagrįstas, žymiu mastu paveikė Europos civilizaciją per Antrąjį pasaulinį karą.

Kad bombardavimo iš oro poveikis yra pribloškiantis ir neatremiamas, buvo plačiai skelbiama nuo pat Pirmojo pasaulinio karo. Šiai doktrinai pritarė politikai, o romanistai rašė apie ją knygas. Buvo klaidingai manoma, kad Ispanijos pilietinis karas ją patvirtino. Jokia šalis, išskyrus vieną, nebuvo pasirengusi ją įgyvendinti. Beveik visos oro pajėgos, ypač Vokietijos, turėjo veikti glaudžiai bendradarbiaudamos su sausumos kariuomene. Tik britai turėjo pajėgas, skirtas nepriklausomam ar, kaip jis buvo vadinamas, strateginiam bombardavimui. Karališkosios oro pajėgos nebuvo iš tikro tinkamai paruoštos šiam tikslui. Buvo manoma, jog bombonešiai galės nekliudomai skraidyti virš priešo teritorijos dienos metu – vieninteliu, užtikrinančiu tada bombardavimo

tikslumą. Patirtis veikiai parodė, kad šiuos bombonešius numušdavo greitesni artimų skrydžių priešo naikintuvai, ir dieninių bombardavimų galiausiai teko atsisakyti. Bet britai buvo pasiryžę vienaip ar kitaip mėtyti bombas. Neturėdami iš esmės armijos, neturėdami jokio atramos taško kontinente ir nė vieno sąjungininko Europoje, jie, atrodė, tik šitaip tegalėjo smogti smūgį Vokietijai. Todėl pradėjo naktinių reidų kampaniją, kuri su pertraukomis tęsėsi per visą karą.

Kampanijos pradžioje buvo stokojama ir lėktuvų, ir tinkamos ginkluotės. Paskui britų pramonė buvo nukreipta į masinę bombonešių gamybą; juos tobulinant, buvo parodytas didelis mokslinis išradingumas.

145–147. Antrojo pasaulinio karo menas. Vokiečių tapytojo paveikslas *Monte Cassino apsuptis* (p. 174); Johno Piperio, vieno iš oficialių karo dailininkų paveikslas, vaizduojantis Somerset House Bath mieste po bombardavimo (viršuje); požeminė slėptuvė Henry Moore'o akimis (apačioje)

148–149. Bombardavimo padariniai. Smarkiai sugriautas Coventry po aviacijos reido 1940 metais; Hamburgas po aviacijos reido 1943 metų liepą

Patobulėjo ir vokiečių gynybos priemonės. Nors Vokietijos miestai buvo smarkiai nuniokoti, bombonešių reidai virš Vokietijos užgulė britų ekonomiką sunkia našta, ir ji buvo didesnė negu žala, daroma vokiečiams. Vokietija patyrė tą patį. Ji bandė atsilyginti tuo pačiu ir paskubom suruošė seriją naktinių atakų su lėktuvais, greitomis pritaikytais tam tikslui. Vokiečių reidai irgi rimtai nepakenkė britų gamybai, nors ir apkartino žmonėms žiemą. Nepriklausomas bombardavimas nedavė lemiamų rezultatų iki 1944 metų, kai amerikiečiai pagamino tolimų skrydžių naikintuvą, kuris leido vėl atnaujinti dieninius skraidymus.

Naktinis bombardavimas, nors ir neveiksmingas kariniu požiūriu, turėjo didžiulį moralinį poveikį. Jis užbaigė totalinio karo psichologiją.

12. – 55

Iš pradžių buvo tvirtinama, kad jis yra grynai strateginis ir kad jo taikiniai tėra ginklų gamyklos ir kariniai įrenginiai. Kai pasirodė, kad pataikyti į šiuos taikinius neįmanoma, bombardavimo objektais tapo karinės pramonės darbininkų namai, o šie savo ruožtu sumišo su beatodairišku naikinimu, nukreiptu prieš civilius gyventojus.

Vokiečiai turėjo būti triuškinami tol, kol patys panorės kapituliuoti. Bet net šis apskaičiavimas nepasitvirtino. Vokietijoje, kaip ir anksčiau Didžiojoje Britanijoje, beatodairiškas bombardavimas stiprino žmonių pasiryžimą kovoti, ir Vokietijos karinė produkcija pasiekė aukščiausią tašką 1944 metais, kaip tik tuo metu, kai labiausiai suintensyvėjo britų bombardavimas. Svarbiausia buvo požiūris: britų – kad ir kaip keista – nusiteikimas kariauti, nesiskaitant su priemonėmis. Buvo atsisakyta civilizacijos varžtų, visų moralinių nuostatų. Baigiantis karui kareiviai buvo ne tik pasiruošę žudyti nesuskaičiuojamą galybę moterų ir vaikų; jie džiugiai panaudojo ginklą, keliantį grėsmę ateities kartoms. Štai padariniai, palikti bombardavimo strategijos, kurią britai pasirinko vadovaudamiesi tokiais kilniais motyvais.

Bombardavimas nebuvo vienintelis britų palikimas Antrajame pasauliniame kare. Buvo ir kitas, strateginis, siauresne to žodžio prasme: sprendimas nukreipti visą britų karinę jėgą, kad ir kokia ji buvo, prieš Italiją. Šis sprendimas atsirado vadovaujantis paprastu praktiniu motyvu, kad neturėdami kontakto su vokiečių sausumos kariuomene britai galėjo smogti smūgį italams Šiaurės Afrikoje. Jį priimti paskatino ir argumentas, jog sutriuškinus Italiją Vokietija neteks sąjungininkės, ar net britams atsivers atsarginės durys į Europą. Praktinis padarinys buvo tas, kad Italija pati tapo karo arena. Italų miestai, laikomi vienais vertingiausių Europos kultūros paminklų, buvo nusiaubti užsitęsusių kovų. Pasibaigus karui, itališkoji kampanija jau buvo išsekinusi dešimties anglų ir amerikiečių, tenkančių vienam vokiečiui, energiją, o sąjungininkų armijos taip ir neįkėlė kojos į Vokietijos žemę.

Žvelgiant atgal atrodo aišku, jog esminė britų funkcija buvo nesiliauti kariavus tol, kol Hitler vienaip ar kitaip pats save pražudys. Bent jau šitaip įvyko. Nei Sovietų Rusija, nei Jungtinės Valstijos nesiveržė į karą. Sovietų Rusija, esanti priešiško kontinento paribyje, atitolindavo tą nelemtą dieną, iš visų jėgų stengdamasi nuraminti Hitlerį. Amerikos

pozicija buvo dviprasmiškesnė. Prezidentas Roosevelt troško padėti Didžiajai Britanijai ir, pasinaudojęs lendlizmu, sugebėjo teikti jai pagalbą, kai britų dolerių atsargos išseko. Didžioji Britanija tapo neturtinga, nors ir nusipelniusia paramos, pussesere, – Rooseveltui visai dėl to neapgailestaujant. Kiek įmanoma perprasti jo suktoką galvoseną, atrodo, kad jis laukė, kada britai nualins ir Vokietiją, ir save. Nustojus egzistuoti visoms nepriklausomoms galybėms, į areną išeis Amerika ir tvarkys pasaulį. Nepaisant kalbų apie Europos išvadavimą ar net atstatymą, Roosevelt iš tikro manė, kad Europos jau nebėra. Jungtinės Valstijos veikiai paims į savo rankas valdžią visame pasaulyje, o Europa ir, be abejo, visos kitos šalys bus dėkingi jų vasalai.

Hitlerio planai įsiviešpatauti pasaulyje, jeigu jis išvis juos turėjo, nebuvo tokie aiškūs. Labiau už viską jam rūpėjo įsitvirtinti Europoje taip, kad niekas negrėstų jo saugumui. Jis pradėjo ruoštis įsiveržimui į Sovietų Rusiją iškart sutriuškinęs Prancūziją, ir įgyvendino šį planą po dvylikos mėnesių. Šis įsiveržimas buvo lygiai toks pat centrinis Antrojo pasaulinio karo įvykis, kaip ir Napoleono jo imperijos istorijoje. Tai buvo įvykis, pakeitęs visą karo eigą. Hitler aiškino jį įvairiai: kartais jis sakė, jog ryžęsis tam, norėdamas atimti iš Didžiosios Britanijos potencialią sąjungininkę, kartais remdamasis prielaida, jog Didžioji Britanija jau buvo praradusi savo svarbą. Užkariauta Rusija turėjo tapti ir kolonijinių valdinių tiekėja, ir gyvybine erdve vokiečių tautai. Tuo pačiu rusai turėjo būti išlaisvinti, o Europa apsaugota nuo komunizmo barbarybių. Vienaip ar kitaip, įsiveržimas Hitleriui, kaip ir Napoleonui, buvo neįveikiama pagunda: aiškiai nesunkus, be galo apsimokantis, o dar ir kryžiaus žygis.

Hitlerio įsiveržimas į Rusiją buvo prasmingas kaip vienas kulminacinių Europos civilizacijos posūkių. Civilizuoti europiečiai, ypač senyvesni ir iš aukštesnių luomų, jau nuo Pirmojo pasaulinio karo visą laiką reikalavo dviejų dalykų: vieningos Europos ir civilizuotos, kapitalistinės Europos atakos prieš bolševikinę Rusiją. 1941 metais Hitler davė civilizuotiems europiečiams tai, ko jie buvo norėję. Bet iš to nieko doro neišėjo. Europos tautos liko beveik kurčios Hitlerio kvietimui į kryžiaus žygį, išskyrus keletą išimčių, tokių kaip generolas Franco, o ir jo reakcija buvo greičiau simboliška. Atvirkščiai, dauguma europiečių

150. Karas Afrikos dykumoje. Vokiečių pajėgos mūšio lauke tarp Tobruko ir Sidi Omaro

už Vokietijos ribų ir kone visi, palaikantys laisvę, iš tikrųjų norėjo, kad laimėtų Sovietų Rusija. Tai buvo nepaprasta permaina po dvidešimt penkerių metų tariamai nesutaikomo priešiškumo tarp komunizmo ir demokratijos, juolab nepaprastesnė, kad Sovietų Rusija buvo, bet kuriuo požiūriu, dar nelaisvesnė ir pražūtingesnė žmonėms negu nacistinė Vokietija. Bet taip jau buvo: 1941 metų birželio 22 diena tapo ta akimirka, kai Rusija nenoromis sugrįžo į Europą ir vėl tapo pripažinta Europos civilizacijos dalimi.

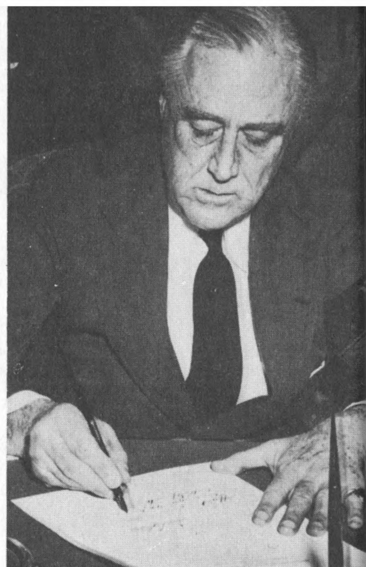
Ši permaina nebuvo visiems priimtina. Kai kas Anglijoje, o žymiai daugiau žmonių – Jungtinėse Valstijose, tarp jų ir sekretorius (vėliau prezidentas) Truman, norėjo stovėti nuošalėje, kol vokiečiai ir rusai perpjaus vieni kitiems gerkles. Juos nutildė galingas balsas Winstono Churchillio, kuris iškart stojo Sovietų pusėn. Taigi Churchill dusyk tapo likimo instrumentu: kartą įkvėpdamas Didžiąją Britaniją išlaikyti nepriklausomybę, o kitą sykį – sugrąžindamas sovietinę Rusiją į garbingų tautų bendriją. Tai buvo jo didieji laimėjimai, nors ir kiek jis

151. Karas žiemą Rusijoje. Kareiviai ir karininkai išlaisvina įstrigusį sniege traukinį

stengėsi po karo anuliuoti antrąjį iš jų. Prezidentas Roosevelt pasirinko tą pačią kryptį atsargiau ir remdamasis labiau pragmatiniais sumetimais. O ryžtingiau apsisprendė 1941 metų gruodį. Jungtinės Valstijos buvo įtrauktos į Antrąjį pasaulinį karą akivaizdžiau negu į Pirmąjį. Išties sunku įsivaizduoti, kaip amerikiečiai būtų galėję kada nors įsivelti į šį europinį karą, dalyvaudami kovos veiksmuose, jei Hitler nebūtų neprašomas pats juos įtraukęs.

Roosevelt nebuvo toks utopistas kaip Wilson. Jis iš tikro ketino išvaduoti Europą pareikalaudamas iš Vokietijos ir Italijos, Ašies valstybių, besąlygiškos kapituliacijos. Jis mažiau pasitikėjo Tautų Sąjungos panacėja. Jo pasiūlytas Jungtinių Tautų projektas iš esmės tebuvo priedanga pasauliniam direktoratui, vadovaujamam Jungtinių Valstijų ir jų kuklios satelitės, Didžiosios Britanijos. Visos šalys, išskyrus Jungtines Valstijas ir Didžiąją Britaniją, turėjo būti nuginkluotos, ir tada pasaulis būtų buvęs kontroliuojamas, įkvepiamas ir valdomas paties Roosevelto. Laikui bėgant jis savo bendrame plane padarė tam tikras išimtis.

152–153. Karo dievai remia demokratiją. Churchill, Stalin ir F.D. Roosevelt

Pirmiausia, Kinija neturėjo nieko bendra su Europos reikalais, ypač kai Roosevelt manė, jog Europos valstybės, įskaitant Didžiąją Britaniją, privalo netekti savo užjūrio imperijų likučių. Sovietų Rusija buvo kitas reikalas. Iš pradžių Roosevelt, kaip ir daugelis kitų, galvojo, kad ji bus sutriuškinta: tada su ja nebus jokių problemų. Baigiantis 1942 metams tapo aišku, kad ji nesiruošia pasiduoti ir tikriausiai laimės. Roosevelt nenusiminė. Jis greitai įsitikino, kad su Stalinu gali sutarti geriau negu su Churchilliu, ir todėl buvo pasirengęs priimti Sovietų Rusiją partnere valdant pasaulį. Stalin, jo manymu, buvo lengvabūdis oportunistas, panašus į jį patį, tereikalaujantis iš pasaulio tik ramybės. Ši prielaida, nors gal ir klaidinga paties Stalino atžvilgiu, Sovietų politikos atžvilgiu neprasilenkė su tiesa taip labai, kaip daugelis žmonių įsivaizduoja pasibaigus karui.

Kariauti dar buvo likę trys su puse metų, – o kovojančioms tautoms tai atrodė labai ilgas laikotarpis, – bet, nors karas nulėmė Europos likimą ir kaunamasi buvo vis dažniau Europos žemėse, Europos tautos, atmetus vokiečius, palyginti nedaug prie jo prisidėjo. Vokietija ir Italija buvo vienintelės rimtai į jį įsitraukusios kontinentinės valstybės, o ir Italija žymiu mastu iš jo pasišalino, kai 1943 metų liepą buvo nuverstas

Mussolini. Didžioji Britanija buvo vienintelė Europos šalis, be išlygų kariaujanti antivokiškoje pusėje, o ji, kaip parodė įvykiai, buvo daugiau šalia Europos negu joje. Šiaip jau šio europietiško karo baigtis priklausė nuo Sovietų Rusijos ir Jungtinių Valstijų – vienos valstybės, kurios Europa visaip stengėsi neįsileisti, ir kitos, kurių niekas nepriklausė Europai. Iki paskutiniųjų karo metų su Vokietija daugiausia kovojo rusai. Jie apsiėmė kautis su devyniais dešimtadaliais vokiečių armijos ir nualino vokiečių jėgas. Amerikiečiai buvo britų nukreipti į Viduržemio jūros kampaniją prieš Italiją ir tęsė toliau šią kampaniją prieš vokiečius net tada, kai patys italai jau buvo sutriuškinti. Šiaip jau pagrindinis jų užsiėmimas, be Tolimųjų Rytų, buvo parama britų beatodairiško bombardavimo kampanijai. Tiesą sakant, kurį laiką atrodė, jog karas baigsis britams ir amerikiečiams kontroliuojant Viduržemio jūros sritį ir Sovietų Rusijai viešpataujant smarkiai nuniokotame žemyne.

Bet reikalai pakrypo kita linkme. 1944 metų birželį britai ir amerikiečiai pagaliau išsikėlė šiaurės Prancūzijoje ir pradėjo pergalingą žygį, nuvedusį juos į Vokietijos širdį. Ši kampanija buvo moksliško, civilizuoto kariavimo viršūnė, organizuota su iki tol neregėtu išradingumu ir tobulumu. Karas pasivijo modernius laikus. Kautynės Rytų fronte vyko, žinoma, su daug didesniu metalo ir mašinų kiekiu. Didžiausias visų laikų tankų mūšis įvyko 1943 metų prie Kursko. Vėliau rusų sėkmė turėjo būti iš dalies paaiškinama didesniu mobilumu, kurį užtikrino gausybė džipų, gautų iš Jungtinių Valstijų. Bet šis Rytų karas tebebuvo karas, kuris rėmėsi žmonių jėga: milijonai karių kovojo,

154. Grįžimas į Prancūziją. 1944 metų birželio 6 dieną atidarius antrąjį frontą santarvininkų kariuomenė išsilaipina krante

milijonai žuvo. Vokiečiai prisidėjo prie šių skerdynių, žudydami civilius gyventojus ir karo belaisvius.

Galiausiai rusai laimėjo todėl, kad jie pasirodė esą tvirtesni už vokiečius. Jų jėgų versmė buvo ne idealistinis pasišventimas komunizmui, o juo labiau – ne diktatoriškos valstybės baimė. Tai buvo meilė savajam kraštui ir neapykanta brutaliems užpuolikams vokiečiams. Rusijoje, ir niekur kitur, Antrasis pasaulinis karas vadinamas Didžiuoju Tėvynės karu. Senamadiškas patriotizmo jausmas komunistinėje Rusijoje buvo stipresnis negu bet kurioje kitoje Europos šalyje, išskyrus Didžiąją Britaniją.

Europa neliko be istorijos tais metais, kai kiti kovojo jos žemėje. Ši istorija – tai Pasipriešinimas, epizodas šlovingas, net romantiškas tuo laikotarpiu, kuris, atrodo, nepaliko beveik jokios žymės. Kiekvienoje okupuotoje šalyje buvo žmonių, iš visų jėgų pasipriešinusių vokiečiams. Jų procentas smarkiai svyravo ir priklausė nuo valios stiprybės ir palankių aplinkybių: atvirus kraštus su gerais komunikacijos tinklais, tokius kaip Prancūzija, vokiečiams kontroliuoti buvo lengviau, negu sakysim, kalnuotus Jugoslavijos rajonus. Kai kurios šalys tebuvo užkariautos vokiečių, o jų vyriausybės paspruko į Didžiąją Britaniją, todėl pasipriešinimas nereiškė jokio ankstesnės ištikimybės sulaužymo. Kitose šalyse vyriausybės sužlugo, ar, kaip Prancūzijoje, kolaboravo su vokiečiais. Čia pasipriešinimas buvo sumišęs su vidiniais konfliktais. Pirmieji pasipriešinimo kovotojai buvo tiesmukiški patriotai, tokie kaip generolas de Gaulle, ir jų atsidavimas demokratijai dažnai nebuvo labai akivaizdus, o tam vėl geras pavyzdys de Gaulle. Laikui bėgant Pasipriešinimo idėja ėmė krypti į kairę. Paprasti patriotai turėjo arba prisitaikyti prie kairiųjų, arba būdavo išstumiami. Padarinys buvo tas, kad kartais patriotai vos nepersimesdavo į vokiečių pusę. Naują ir galingą pykčio bangą sukėlė įsiveržimas į Sovietų Rusiją. Komunistai, anksčiau smerkę „imperialistinį" karą, dabar tapo ryžtingiausiais Pasipriešinimo dalyviais, o teigė esą ir demokratiškiausi. Nors jie gerokai apsimetinėjo, bet gyrėsi, patys to nežinodami, anaiptol ne tuščiai. Po karo komunistai savo nuostabai pamatė, kad ne vienoje šalyje jie tapo parlamentinėmis partijomis, besivadovaujančiomis demokratiniais principais.

 Pasipriešinimas atgaivino Romantizmo dvasią, tarytum vėl būtų grįžę

didingieji laikai, atvedę į 1848 metų revoliucijas. Jaunoji Europa atgimė. Jeigu atvirai kariaujančiose šalyse viskas rėmėsi organizacija ir sistema, Pasipriešinimas buvo individų darbas – individualios drąsos, individualaus ryžto ir iniciatyvos. Galbūt šis kontrastas prisidėjo prie to, kad pokario metais okupuotos ir neokupuotos šalys įgijo skirtingus požymius. Pasipriešinimas niekur iš tikrųjų nekėlė grėsmės vokiečių valdymui, nebent kai kur Jugoslavijoje, nors jis ir buvo rimtai jiems įkyrėjęs, o kai sąjungininkų armijos nusprendė įsiveržti, suteikė joms neįkainojamą pagalbą. Pasipriešinimo nuopelnas yra tas, kad jis palaikė, arba atgaivino tautinio išdidumo dvasią. Beveik visos Europos valstybės buvo sutryptos, tačiau visos po karo atsitiesė ir tapo nepriklausomesnės negu iki tol, daugiausia Pasipriešinimo dėka. Aktyvų judėjimą, žinoma, visur organizavo mažuma, kartais – labai menka mažuma. Daugumai europiečių karas baigėsi 1940 metais ar kada nors kitu metu, kai buvo užkariauta jų šalis. Vis dėlto jie negalėjo pasprukti nuo Pasipriešinimo palikimo. Jie privalėjo priešintis, ir daug žmonių, be abejo, ėmė priešintis jau po visko.

Pasipriešinimas kiekvienoje šalyje paliko skirtingus padarinius. Ten, kur jis bendradarbiavo su vyriausybe tremtyje, o paskui ta vyriausybė buvo normaliai atstatyta, jis beveik nepastebimai įsiliejo į civilinį gyvenimą. Taip atsitiko, pavyzdžiui, Olandijoje ir Norvegijoje, kurios lengvai sugrįžo į konstitucinę monarchiją. Kitur Pasipriešinimas kovojo prieš saviškių valdžią taip pat, kaip ir prieš vokiečius. Ryškiausias pavyzdys buvo Prancūzija. Generolas de Gaulle jautėsi beveik vienišas 1940 metų birželio mėnesį, pakėlęs pasipriešinimo vėliavą; dauguma prancūzų tuomet pripažino maršalą Pétainą ir jo Vichy vyriausybę. Net nedaugelis rezistentų pradžioje abejojo de Gaulle'u – tariamu demokratišku vadovu, kuris nepademonstravo jokio pasitikėjimo demokratija, generolu, kuris niekad iš esmės nebuvo vadovavęs karo veiksmams. Laikui bėgant de Gaulle neginčijamai perėmė Pasipriešinimo vadovybę, – tai buvo nuostabus asmeninės arogancijos triumfas. Jam tarnavo netgi komunistai, nors jie, be abejo, tikėjo, kad vėliau galės jį išnaudoti. De Gaulle ir jo sąjūdis, nepaisant daugelio herojiškų akcijų, nelabai prisidėjo prie vokiečių sutriuškinimo. Karo eiga nebūtų smarkiai pasikeitusi, net jei de Gaulle'o ir nebūtų buvę.

155–156. Tautinis pasipriešinimas. De Gaulle buvo kovojančių už laisvę prancūzų vadas Anglijoje; maršalas Tito, stovintis krašte dešinėje, atvedė komunistų partizanus į galutinę pergalę Jugoslavijoje

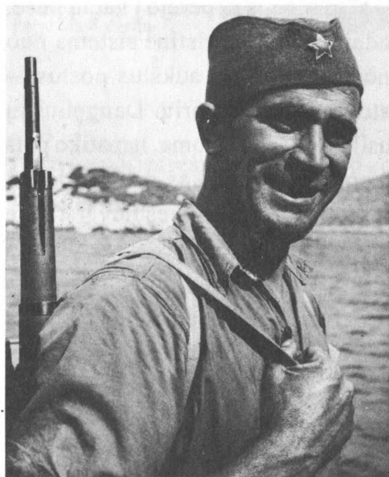
Vis dėlto de Gaulle padarė didžiulę įtaką ateičiai. Jis iš naujo patvirtino Prancūzijos egzistenciją, net tada, kai ji neegzistavo. Jis sužlugdė Roosevelto planą, siekiantį pajungti išlaisvintą Europą amerikiečių viešpatavimui. Kai amerikiečiai 1944 metų rugpjūtį pasiekė Paryžių, jie pamatė, kad de Gaulle jau tapęs Prancūzijos Respublikos vadovu. Jis ne tik atstatė Prancūziją kaip nepriklausomą šalį, bet ir kaip didžiąją valstybę. Per visą karą jis skyrė ne mažiau energijos disputams su Churchilliu, o vėliau – su Rooseveltu, negu mūšiams su vokiečiais. Prancūzija karo pabaigoje buvo nuniokota, nualinta, o jos ginkluotosios pajėgos priklausė nuo amerikiečių teikiamos pagalbos; vis dėlto de Gaulle pretendavo į tokį vaidmenį, tarsi būtų Liudvikas XIV, ir jis savo pasiekė. Prancūzija buvo priimta į didžiųjų valstybių tarpą. Jungtinės Tautos nustojo būti direktoratu, valdomu amerikiečių. Dar daugiau, – jei vėl egzistavo Prancūzija, tai egzistavo ir Europa: de Gaulle sugrąžino Europai nepriklausomybę. Ne visos jo viltys išsipildė. Prancūzai netapo visai kitokiais. Tikrųjų de Gaulle'o šalininkų skaičius buvo nedidelis, net ir tada, kai vėliau de Gaulle buvo išrinktas prezidentu su

kone diktatoriškais įgaliojimais. Bet jeigu Europa dabar pasaulyje yra trečia jėga, nepriklausoma nei nuo Jungtinių Valstijų, nei nuo Sovietų Rusijos, tai yra pirmiausia de Gaulle'o, o ne kokio nors kito asmens nuopelnas.

Jugoslavijoje panašią įtaką kiek mažesniu mastu turėjo maršalas Tito. Pasipriešinimui pirmieji ryžosi žmonės, tolimi komunistams, – armijos karininkai ir kiti reakcingai nusiteikę žmonės. Jie galvojo apie Jugoslaviją po karo ir vengė rizikuoti, laukdami sprendžiamojo išsivadavimo momento. Tito ir jo komunistai stojo į mūšį iškart, norėdami parodyti, kad jie egzistuoja. Jie kovėsi be Sovietų pagalbos, gal ir prieš jų norą. Jie galėjo tvirtinti, šiek tiek perdėdami, kad išlaisvino Jugoslaviją veikdami nepriklausomai, kai tuo tarpu kiti komunistiniai valdovai sugrįžo po karo į Rytų Europą, pasak Tito, sovietų lėktuvais, rūkydami jų pypkes.

Baigiantis karui, Vakarų valstybės dejavo, jog Tito dėka Sovietų imperija nusidriekė iki Adrijos jūros. Bet greitai jugoslavų komunistai įrodė savo nepriklausomybę nuo Stalino ir Sovietų Rusijos. Jie suardė

157–158. Jugoslavų partizanai

tarptautinio komunistinio judėjimo vienybę ir metė iššūkį Stalino primestai diktatūrai. Atsirado tautinis komunizmas, ilgainiui netgi kitose šalyse, kur valdė komunistai. Taigi dar sykį nacionalinė nepriklausomybė iškilo kaip stipriausias Europos tradicijos elementas.

Pasipriešinimas suvaidino tam tikrą vaidmenį ir abiejose Ašies valstybėse, nors rezultatai buvo labai skirtingi. Ganėtinai menkai pasipriešinta Mussolini'ui, kol jis buvo valdžioj, nors, be abejo, jo valdymas nekėlė ir didesnio entuziazmo. Net ir nuverstas jis buvo po slapto sąmokslo, kuriame dalyvavo ir konservatoriai neofašistai, ir patys fašistai. Pasipriešinimas kilo tik tada, kai sąjungininkai pavertė Italiją kovos arena. Visokiausi partizanai – demokratai, pavėlavę Garibaldi pasekėjai, komunistai – susibūrė siekti bendro tikslo. Sąjungininkai žiūrėjo į Pasipriešinimą skeptiškai ir netgi įtariai. Jis suvaidino tik nežymų vaidmenį sutriuškinant vokiečius, bet to vaidmens pakako. Buvo paaukota daug gyvybių, o ir dėl įkvėpimo niekas nesiginčijo. Italija apsivalė nuo dvidešimties metų fašizmo ir nekliudoma sugrįžo į demokratinių tautų tarpą. Mussolini nepaliko jokio palikimo. Žvelgiant retrospektyviai, jis primena tik nevykusį pokštą. Italija buvo tikrai išvaduota iš fašizmo, ir dvasiškai ji buvo išvaduota pačių italų.

Vokiečių istorija buvo dviprasmiškesnė. Visuomet buvo vokiečių, kurie nemėgo Hitlerio ar net priešinosi jo valdymui. Komunistai rengė bergždžius sąmokslus, nepaisant to, kad daugelis jų perėjo į nacių pusę. Solidieji socialdemokratai nebendradarbiavo su nacistine sistema nuo pradžios iki galo. Buvo ir abejojančių, užimančių aukštus postus, – generolų, administratorių, senų aristokratų šeimų narių. Daugeliui jų nepatiko barbariški nacių valdžios nusikaltimai ir, žinoma, nepatiko pats Hitler. Vargu ar kam iš jų rūpėjo demokratija, ar kas nors gailėjosi Weimaro respublikos, kurią ne vienas išties buvo padėjęs nuversti. Jie buvo konservatoriai, tradicionalistai, dažnai monarchistai. O vienijo juos baimė, jog Hitler veda Vokietiją į pralaimėjimą ir žlugimą. Jie nelabai prieštaravo jo užkariavimų programai, jei tik jis būtų sugebėjęs ją įgyvendinti, tačiau netikėjo, kad jam pavyks. Čia glūdėjo jų silpnybė. Kurį laiką Hitleriui sekėsi, nepaisant visų taisyklių. O kol jam sekėsi, jo slaptieji oponentai negalėjo nieko prieš jį imtis, o gal ir nenorėjo. Nors vėliau šie žmonės buvo pagerbti Vokietijoje Pasipriešinimo titulu, iš

159. Raudona vėliava virš Berlyno. Sovietų kariuomenė ant Reichstago stogo 1945 metų gegužės 8 dieną

tiesų jie nesipriešino. Jie kalbėjo apie Hitlerio nuvertimą, jie kūrė įmantrius planus, kaip jį nuversti; bet sukilo prieš jį tik 1944 metų liepą, kai Vokietijos pralaimėjimas nebekėlė abejonių, ir net tada nepavykęs maištas kilo vieno žmogaus, von Stauffenbergo, iniciatyva. Jų bandymas nesukėlė jokios reakcijos. Jie buvo vadai be pasekėjų, generolai be kareivių.

Atrodo, jų nesėkmė pademonstravo, kad Vokietijoje Hitler neturi gausesnės opozicijos. Geriausiu atveju tai buvo įrodymas, jog ne visi vokiečiai besąlygiškai remia Hitlerį. Tačiau Vokietijoje niekad nebuvo

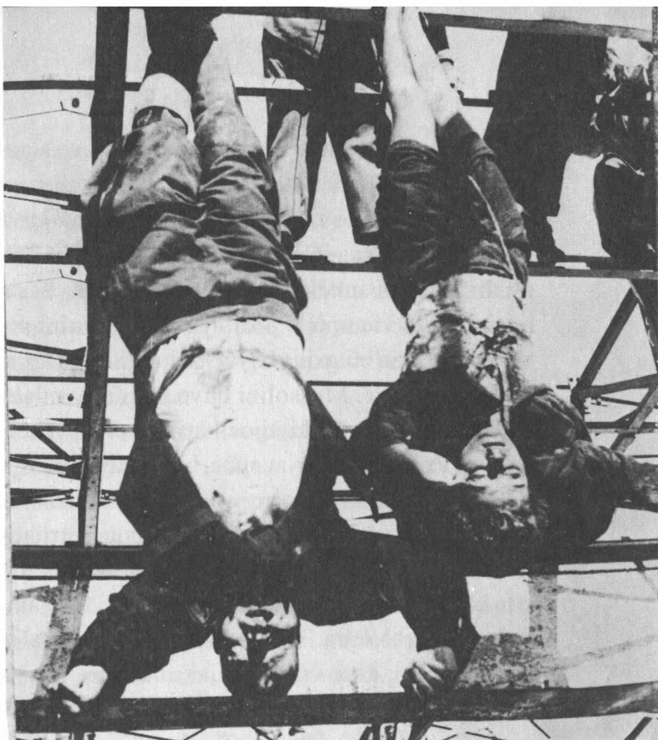
liaudies Pasipriešinimo, galėjusio įkvėpti po karo naują demokratijos pajautimą. Dauguma vokiečių pradžioje entuziastingai palaikė Hitlerį. Vėliau daugelis tebeliko entuziastingais jo rėmėjais, o likusieji su juo susitaikė. Taip atsitiko ne vien dėl per didelio vokiečių polinkio į tarnavimą bet kokiai valdžiai, kurį įžiūrėjo kai kurie stebėtojai. Kliūtys, su kuriomis susidūrė Pasipriešinimas, Vokietijoje buvo žymiai didesnės, negu bet kurioje kitoje šalyje. Kitur, netgi Italijoje, žlugus Mussolini'ui, Pasipriešinimas simbolizavo nacionalinį išsivadavimą; jį palaikė patriotizmas. Vokietijoje Pasipriešinimas, jeigu toks ir būtų buvęs, turėjo būti siejamas su nacionaliniu pralaimėjimu, tautos reikalo išdavimu. Hitlerio oponentai stengėsi to išvengti. Jie bandė gauti sąjungininkų garantijas, kad jeigu jie nuvers Hitlerį, Vokietijai bus leista pasilikti bent jau kai kurias užkariautas teritorijas. Tokio reikalavimo buvo neįmanoma patenkinti. Sąjungininkai buvo įsikalę į galvą „besąlygišką kapituliaciją" – visišką ir galutinį išsilaisvinimą, kuris anuliuotų Hitlerio laimėjimus ir Vokietijoje, ir užsienyje.

Vėliau kai kurie geros valios žmonės dejavo, kad nebuvo susitarta dėl protingos bei nuosaikios kompromisinės taikos, kuri būtų išgelbėjusi Europą ir nuo nualinimo, ir nuo komunizmo. Jie net aiškino, kad be-

160. Hitlerio galas. Bunkeris Berlyne, kur Hitler nusižudė

161. Mussolini'o galas. Dučė ir jo meilužė Clara Petacci, pakarti italų partizanų Milane 1945 metų balandžio 29 dieną

sąlygiška kapituliacija buvo bendras Roosevelto kvailystės ir Stalino nedorybės produktas. Iš tiesų kompromisas niekad nebuvo siūlomas. Šalia viso kito, kelią jam užtvėrė Hitler. Jis buvo Vokietijos viešpats; jo galia niekad nebuvo susvyravusi; jis žinojo, kad žlugs net ir po nuosaikaus pralaimėjimo, bet, nepaisant to, liko įsitikinęs, jog kaip nors išsisuks iš keblių situacijų, kaip visada išsisukdavo iki tol. Galbūt jį išgelbės nauji ginklai, – ir jie vos neišgelbėjo. Sąjungininkai susipyks tarpusavyje. Tai irgi nebuvo per daug neįtikėtina. Seni komunistinio ir nekomunistinio pasaulio tarpusavio įtarinėjimai niekad nebuvo giliai slepiami. Nežinome, kokios abejonės kamavo sovietų vadus, nors panašu, kad jų būta. Bet žinome, kad prezidentas Roosevelt ateitimi tikėjo labiau, negu daugelis jo bendrininkų. Kai jis mirė 1945 metų balandį, jo įpėdinis Truman greitai pasirinko antisovietinius patarėjus ir ėmė atatupstas trauktis nuo bendradarbiavimo įsipareigojimų. Churchill vėliau

tvirtino, kad jis seniai buvo davęs pavojaus signalą, perspėtas saugotis Stalino – galbūt net 1942 metais, bet tikrai iki 1944-ųjų. Besąlygiška kapituliacija buvo vienintelė programa, galėjusi sutelkti sąjungininkus, ir Hitler tapo sąjungininkų vienybės garantu. Taip atsitiko ne todėl, kad totalinis karas sukėlė totalinę neapykantą; tiesiog besąlygiška kapituliacija buvo vienintelė protinga išeitis, turint reikalų su Hitleriu.

Ši programa buvo įvykdyta. Sąjungininkų armijos susitiko prie Elbės. Hitler nusižudė. Mussolini buvo nužudytas italų partizanų. 1945 metų gegužės 8 dieną Vokietijos kariuomenė paskelbė besąlygišką kapituliaciją. Vokietijos vyriausybė, kurią Hitler paskyrė valdyti po savo mirties, buvo panaikinta, o pergalingosios didžiosios valstybės ėmė valdyti Vokietiją. Atrodė, kad beveik niekas nesutrukdys joms valdyti pasaulio, – beliko tik sutriuškinti Japoniją. Didieji vyrai susitiko Potsdame, kur kadaise viešpatavo Hohenzollernai... Truman, Stalin ir Churchill apžergė parblokštą Europą: dvi pasaulinės valstybės, viena – atitolusi nuo Europos, kita – svetima jai, ir Didžioji Britanija, kaip silpnesnioji trečioji partnerė. Istorinis Europos kontinentas liko be atstovo. Kilo pagunda nubrėžti ribą ir paskelbti, kad europinė civilizacija išseko.

Pasirodė, kad ši niūri perspektyva yra klaidinga. Potsdamas netapo naujos pasaulio istorijos epochos pradžia; veikiau jis buvo vieno epizodo pabaiga. Tarp 1939 ir 1945 metų istoriniai sienų ženklai buvo nuversti. Žemyne įsiviešpatavo Vokietija. Dvi pasaulinės valstybės įsibrovė į Europą, kovodamos su Vokietija, ir ją nusiaubė. Kai Vokietija kapituliavo, beveik viskas, išoriškai, buvo atstatyta. Lenkija gavo teritoriją vakaruose iš Vokietijos ir prarado teritoriją rytuose, atitekusią Sovietų Rusijai. Jugoslavija gavo iš Italijos Istriją. O šiaip pasienio stulpai visoje Europoje išdygo savo senose vietose. Neatsirado jokių naujų valstybių ir neprapuolė nė viena sena valstybė, jei neminėsime trijų Baltijos valstybių, kurias Sovietų Rusija buvo prarijusi 1940 metais.

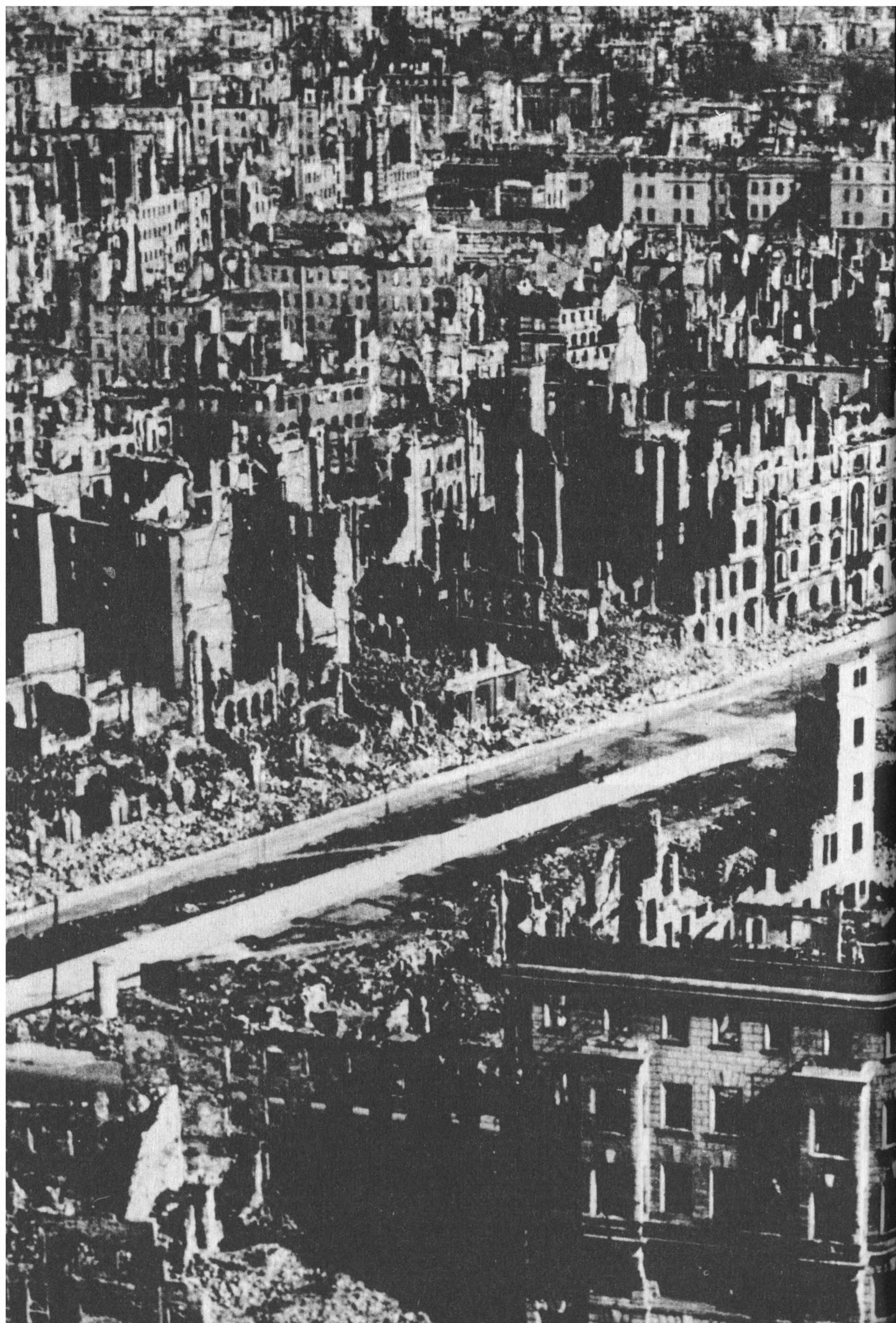
Įvyko viena ūmi, brutali permaina. Kokie septyni milijonai vokiečių išnyko žemėse, perleistose Lenkijai. Daug jų buvo išžudyta, daug kas pabėgo; likusieji buvo išvyti. Kiek vėliau per tris milijonus vokiečių buvo išvaryta iš Čekoslovakijos, tik šiek tiek tvarkingiau. Europiečių perrūšiavimas pagal gentis buvo politika, nugalėtojų išmokta iš Hitlerio, ir anaiptol ne patraukli. Nacionalizmas, taip ilgai niokojęs Europą,

pasiekė savo logišką kulminaciją. Nacionalinės valstybės dabar pagal gyventojų sudėtį buvo tautiškesnės negu anksčiau. Šiaip jau vokiečiai sumokėjo stebėtinai menką pabaudą už savo piktadarybes. Keli Vokietijos vadovai po savotiško teismo buvo pakarti; didžiausia jų kaltė buvo pralaimėjimas. O apskritai greitai buvo nutarta, kad tuo metu, kai buvo vykdomi siaubingi nusikaltimai, visi vokiečiai, išskyrus Hitlerį, nieko nematė. Ši versija, nors ir neįtikėtina, išgelbėjo nuo galybės rūpesčių ir greitai tapo visuotinai priimta legenda.

Ten, kur prasiskverbė sovietų armija, buvo pastatybos komunistinės vyriausybės, iš pradžių užmaskuotai, o vėliau – atvirai. Iš savininkų buvo atimta nuosavybė. Ekonomikos gyvenimą ėmė kontroliuoti valstybė. Tačiau šių, tariamai revoliucinių, šalių vadovai buvo vidutinio luomo intelektualai, savo kilme, pažiūromis ir būdu mažai kuo tesiskiriantys nuo Vakarų valdančiųjų klasių. Aplankęs Varšuvą ar Budapeštą dvidešimt metų po karo pastebi, kad šie miestai daug panašesni į Vakarų Europos sostines negu į Maskvą. Kalbant apie pačią Vakarų Europą, niekas dabar negali rasti jokių įrodymų, neskaitant atsitiktinių, dar nerestauruotų griuvėsių, kad išvis čia vyko koks nors karas. Namai buvo atstatyti; beveik visi gerai gyvena; demokratija, šiaip ar taip, yra

162. Iširusi partnerystė.
Stalin, Truman ir Churchill susitinka Potsdame 1945 metų liepos mėnesį

164. Gyvenimas nesustoja. Dresdeno atstatymas. 1966 metai

stabilesnė ir lengviau įgyvendinta negu anksčiau. Kai kuriose šalyse komunistų partijos tapo pripažintu politinės sistemos komponentu. Net ši situacija, – atrodo, vienintelis rimtas Antrojo pasaulinio karo padarinys, – dažnai brendo dar prieš jo pradžią.

Prie šios nuostabios transformacijos prisidėjo, be abejo, tas faktas, kad dvi valstybės, viešpatavusios pasaulyje karo pabaigoje, greitai susipyko. Išsigandusios Hitlerio jos puolė viena kitai į glėbį, bet jam dingus buvo sunku tikėtis, jog jos taip ir liks apsikabinusios. Jos neatsikratė keisčiausių būgštavimų viena kitos atžvilgiu. Abi vėl veikė iš baimės: amerikiečiai – iš komunizmo baimės, rusai – iš branduolinio ginklo baimės. Abi siekė užsitikrinti Europos paramą, kad ir kokia ji būtų menka. Laikui bėgant pasirodė, kad abi pusės skelbia pavojaus signalą per apsirikimą. Iš esmės dviejų pasaulinių valstybių nuostata

◄ 163. Kultūros griuvėsiai.
Suniokotas Dresdenas po 1945 metų santarvininkų oro antpuolių

165. Naujasis Coventry

Europos atžvilgiu liko nepakitusi: jos tenorėjo, kad Europa nesikištų į jų reikalus. Europa tai ir darė, juolab kad Vokietija dabar buvo iškritusi iš didžiųjų valstybių tarpo. Europa turėjo galimybę atsigauti, ir europiečiai ja pasinaudojo. Netrukdomi karo, jie tebebuvo patys civilizuočiausi ir sumaniausi žmonės.

Tai buvo didysis paradoksas, būdingas trisdešimtmečiui tarp Sarajevo ir Potsdamo. Europa pergyveno du ilgus karus, labiausiai alinančius savo istorijoje. Europiečiai metėsi į šiuos karus su didžiausiu sumanumu ir entuziazmu. Jokio karo niekad taip tvirtai nepalaikė liaudis. Europos civilizacija pasiekė savo aukščiausią tašką, sukurdama atominę bombą – Europos dovaną Amerikai. Tačiau europiečių beveik nepaveikė šios pašėlusios naikinimo varžybos. Jie kariavo du karus, paskui pasistengė kuo greičiau juos užmiršti. Ilgalaikiai Europos civilizacijos

laimėjimai buvo pasiekti ir taikos, ne tik karo, metu. Vienas iš jos simbolių buvo tankai, bet lygiai taip pat ir automobiliai, užplūstantys kiekvieną savaitgalį visus kelius. Milijonai negyvėlių buvo vienas simbolis. Milijonai išgelbėtų gyvybių, milijonai žmonių, kurių gyvenimas tapo sveikesnis, buvo kitas simbolis. Buvo sugriauta daugiau namų ir dar daugiau buvo pastatyta naujų negu per visą ankstesnę istoriją. Tautos įtvirtino savo nepriklausomybę, o nacionaliniai skirtumai beveik išnyko. Kapitalistinės šalys planavo savo ekonomiką, o komunistinės šalys skelbė laisvos iniciatyvos privalumus.

Buvo manoma, kad Europa prarado pasaulinę hegemoniją. Tačiau nebuvo tokios pasaulio srities, kuri netapo europietiška ar bent jau nesiekė tokia tapti. Iš esmės kiekvienas dėvėjo europietiškus drabužius. Iš esmės kiekviena šalis turėjo vienokią ar kitokią europietišką konstituciją. Iš esmės kiekvienas žemės rutulio gyventojas puoselėjo europietiškas idėjas ir buvo užsikrėtęs europietiškomis ambicijomis. Visi norėjo socialinių paslaugų ir savo automobilio. Visi ėjo į kiną ir žiūrėjo televizorių. Visi įsivaizdavo, kad visuotinės gerovės metas jau atėjo arba tuoj pat ateis. Civilizacija kadaise priklausė mažumai, o dabar į ją kėsinosi visi. Tik laikas parodys, ar tos pretenzijos gali būti patenkintos. Šiaip ar taip, toks buvo Europos palikimas pasauliui, o jį tegali patenkinti vien europietiško stiliaus civilizacija.

166. Europa prieš Antrąjį pasaulinį karą ir po jo

BIBLIOGRAFINĖS PASTABOS

Prancūzai pateikia detaliausias ataskaitas apie šį laikotarpį, o trys veikalai yra ypatingai pravartūs. *L'Europe du XIX et XX siècle*, V ir VI tomas (1965), apima laikotarpį nuo 1914 metų iki dabar, kuris baigiasi kartais 1954 metais, o kartais – 1962 metais. Nors veikalas parengtas, vadovaujant Europos Tarybai, jis geriau nušviečia atskiras šalis negu Europą kaip visumą, o „krizė", kurią jis nuolat mini, buvo daugiausia intelektualų krizė. *Histoire des relations internationales*, VII ir VIII tomas (1957–58), kurios autorius P. Renouvin, apima 1914–1945 metus ir anaiptol neapsiriboja diplomatinių santykių istorija. Dar esmingesnis yra Maurice Crouzet *Histoire générale des civilizations: L'époque contemporaine* VII tomas (1957). Jis irgi prasideda 1914 metais, bet daugiau negu pusė knygos skirta pasauliui po 1945 metų.

Civilinė Pirmojo pasaulinio karo pusė aptariama tik F.P. Chambers *The War behind the War* (1939). J.C. King knygoje *Generals and Politicians* (1951) aprašo užkulisinius konfliktus Prancūzijoje. Lordas Beaverbrook knygoje *Men and Power* pateikia analogiškus faktus, tik epizodiškiau, apie Didžiąją Britaniją. Daug dėmesio susilaukė Vokietijos kariniai tikslai, pvz., H.W. Gatzke knygoje *Germany's Drive to the West* (1951), o vėliau – F. Fischer *Griff nach der Weltmacht* (1961). H.C. Meyer veikalas *Mitteleuropa in Thought and Action* irgi svarbus. Lenino ir Wilsono konkurencija aprašyta A.J. Mayer knygoje *Political Origins of the New Diplomacy* (1939). Socialistiniai aspektai nušviečiami A. van der Slice knygoje *International Labor, Diplomacy and Peace* (1941), taip pat ir šio autoriaus knygoje *The Troublemakers* (1957). Rusijos ir Vakarų santykių nutraukimas aprašytas G. Kennan knygose *Russia Leaves the War* (1956) ir *The Decision to Intervene* (1957). Apie karo pabaigą skaitykite F. Maurice *Armistice* (1943) ir H. Rudin *Armistice 1918* (1944).

Pirmojo pasaulinio karo padariniai nagrinėjami įvairiuose veikaluose, išleistuose Cargenie Endowment: F.W. Hirst *The Consequences of the War to Great Britain* (1934); A. Mendelssohn-Bartholdy *The War and German Society* (1937); ir C. Gide *La bilan de la guerre pour la France* (1931). Čia reikia dar paminėti ir D. Mitrany *The Effect of the War in South–Eastern Europe* (1936).

Tarpukario tarptautinių santykių istorija apibendrinta G.M. Gathorne-Hardy knygoje *A Short History of International Affairs* (1950) ir E.H. Carr *International Affairs between the Two World Wars* (1940). Yra F.P. Walters *History of the League of Nations* 2 tomai (1958). Bendresnis požiūris pateikiamas E.H. Carr *The Twenty Years' Crisis* (1946). Svarbiausia knyga apie Sovietų Rusiją yra E.H. Carr *A History of Soviet Russia*, kurios iki dabar išleisti 8 tomai (1950–). Itališkas fašizmas aprašytas H. Finer knygoje *Mussolini's Italy* (1935) ir daugelyje nekritiškų Mussolini'o biografijų. Daug daugiau literatūros apie Vokietiją, įskaitant simpoziumą, paremtą UNESCO, *The Third Reich* (1955). Geriausia Hitlerio biografija yra Alan Bullock *Hitler* (1952). Anglų skaitytojams draudžiama susipažinti su visu *Mein Kampf* tekstu, tariamai todėl, kad jis nepaverstų jų nacistais. Antrasis pasaulinis karas dar nėra pakankamai moksliškai išstudijuotas. Geriausiai jį apibūdino L.L. Snyder knygoje *The War: A Concise History, 1939–1945* (1962).

Pereinant nuo politikos prie bendresnių temų, paminėtinos knygos: E.M. Kulischer *Europe on the Move* (1948); I. Svennilson *Growth and Stagnation in the European Economy* (1954); Alan Pryce-Jones sudaryta *The New Outline of Modern Knowledge* (1956); ir J.M. Richards *An Introduction to Modern Architecture* (1953).

Studijuojantiems civilizacijos istoriją bus labai pravartu susipažinti su tuometine literatūra ir meno kūriniais. Štai rinkinys, pateiktas chronologine seka: Marcel Proust *Prarasto laiko beieškant (A la recherche du temps perdu)* (1913 *et seq.*); H.G. Wells *Ponas Britlingas nepalieka nebaigto darbo (Mr. Britling Sees it Through)* (1916); H. Barbusse *Ugnis (Le feu)* (1916); O. Spengler *Vakarų saulėlydis (Die Untergang des Abenlandes)* (1918–22); J.M. Keynes *Ekonominės taikos pasekmės (The Economic Consequences of the Peace)* (1919); L. Pirandello *Šeši personažai ieško autoriaus* (1921); I. Svevo *Zenono prisipažinimai*

(1921); Alban Berg *Wozzeck* (opera, 1921); James Joyce *Ulisas (Ulysses)* (1922); T.S. Eliot *Bevaisė žemė (The Waste Land)* (1922); T. Mann *Užburtas kalnas (Der Zauberberg)* (1923); A. Gide *Pinigdirbiai (Les faux monnayeurs)* (1925); F. Kafka *Procesas (Der Prozeß)* (1925); C. Chaplin *Aukso karštligė* (*The Gold Rush*, filmas); E.M. Remarque *Vakarų fronte nieko naujo (Im Westen nichts Neues)* (1928); B. Brecht *Trijų skatikų opera (Dreigroschenoper)* (1928); D.H. Lawrence *Ledi Chatterley meilužis (Lady Chatterley's Lover)* (1928); A. Malraux *Žmogiškoji situacija (La condition humaine)* (1933); I. Silone *Fontamara* (1933); A.J. Ayer *Kalba, tiesa ir logika (Language, Truth and Logic)* (1936); J.M. Keynes *Bendroji užimtumo teorija (General Theory of Employment)* (1936); P. Picasso paveikslas *Guernica* (1937).

ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS

21. Vokiečių kariai su dujokaukėmis eina į ataką, remiami dujų debesies. Vakarų frontas. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
22. Lordas Northcliffe apsilankymo italų fronte metu; 1916. Nuotrauka: Associated Newspapers Limited.
23. George'o Groszo piešinys *Fernsehen (Toliaregiškumas)*. Nuotrauka iš Südd. Verlag Bild-Archiv.
24. Antivokiški bruzdėjimai Londono East Ende; 1915 metų birželis. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.
25. Generolas Joffre, prezidentas Poincaré, Jurgis V, generolas Foch, seras Douglas Haig (Beauquesne, Prancūzija); 1918 metų rugpjūčio 12 diena. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
26. Lordas Kitchener išeina iš Karo Ministerijos. Už jo – generolas seras William Robertson. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.
27. Kaizeris tariasi su Hindenburgu ir Ludendorffu. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
28. Vokiečių atsitraukimas prie Hindenburgo linijos. Britų kariuomenė keliasi per Somme upę ties Brie; 1917 metų kovo 20 diena. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
29. Verdunas. Vaux tvirtovė prieš sėkmingą vokiečių puolimą; 1916 metų birželis. Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.
30. Clemenceau. Nuotrauka iš Collection Viollet.
31. Lloyd George; apie 1917 metus. Nuotrauka: Vandyk.
32. Emancipuotos anglų moterys gamykloje. Šovinių dėliojimas Woolwicho arsenale. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
33. Medinis titanas. Ši milžiniška medinė Hindenburgo statula buvo atidengta Berlyne 1915 metų rugsėjo 4 dieną. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
34. Siegfried Sassoon. Nuotrauka: Faber and Faber, Londonas.
35. Henri Barbusse. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.
36. Romain Rolland. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.
37. Pacifistų susirinkimas Londone; 1917 metų liepos 28 diena. Nuotrauka: Topix, Thomson Newspapers.
38. Bolševikų plakatas. Kenčiančios masės neša carą, Bažnyčią ir turtuolį. Nuotrauka: John Freeman.
39. Bolševikų plakatas. Nusikamavęs rusų kareivis. Nuotrauka: John Freeman.
40. Von Kühlmann iš Vokietijos pusės pasirašo Brest-Litovsko sutartį, stebint grafui Czerninui iš Austrijos-Vengrijos.
41. Generolas Foch. Nuotrauka iš Collection Viollet.
42. Ateities ginklas. Pirmojo pasaulinio karo britų tankas. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
43. Karo paminklas. Beaux-Arts, Paryžius. Nuotrauka iš Collection Viollet.
44. Karo paminklas (autorius – Hugo Lederer); 1926. Humboldtų universitetas. Berlynas. Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.

45. Karališkosios artilerijos paminklas. Hyde parko kampas, Londonas. Nuotrauka: Nacionalinių paminklų metraštis.

46. *Grande Place* Ypres mieste. Katedros griuvėsiai; 1916 metų vasara. Nuotrauka iš Imperial War Museum.

47. Atidengus Kenotafą (paminklą žuvusiems) Londone 1920 metų lapkričio 11 dieną. Nežinomo kareivio kortežas traukia į Westminsterio vienuolyną. Nuotrauka iš Gernsheim kolekcijos.

48-49. Vokietijos banknotai, siaučiant infliacijai 1922 ir 1923 metais. Radio Times Hulton Picture biblioteka.

50. Sero Williamo Orpeno paveikslas *Versailles'o taikos pasirašymas*; 1919 metų birželio 28 diena. Nuotrauka iš Imperial War Museum.

51. Nacionalinis teatras Prahoje. Nuotrauka: Čekoslovakijos kelionių biuras (Orbis).

52. Ernst Barlach: *Elgeta ir valstietė*. Figūros, išdrožtos šv. Kotrynos bažnyčiai Lübecke. Nuotrauka iš Thames and Hudson archyvo.

53. Leoš Janáček: operos partitūra. Nuotrauka: Orbis, Praha.

54. Berlyno teatro Grosses Schauspielhaus žiūrovų salė. Teatras suprojektuotas Hanso Poelzigo didžiajam režisieriui Maxui Reinhardtui ir pastatytas 1919 metais. Nuotrauka: Marburg.

55. Išbadėję valstiečiai laukia duonos. 1921 metų badas Rusijoje. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.

56. Naujieji apaštalai. Lenin Pirmojo Kominterno kongreso Kremliuje prezidiume. TASS'o fotokronika.

57. Sidney ir Beatrice Webbai – intelektualai, susižavėję Sovietų Sąjunga. To meto portretas.

58. Kadras iš kino filmo *Aelita* su Ravinovičiaus dekoracijomis ir Aleksandros Ekster kostiumais; 1919–20. Nuotrauka: Camillos Groy.

59. Garsiausias kadras iš įžymiausio Eizenšteino filmo *Šarvuotis Potiomkin*. Nuotrauka iš National Film Archive.

60. 1922 metai. Mejerholdo spektaklis *Tarelkino mirtis* su Varvaros Stepanovos dekoracijomis. Nuotrauka: Kultūrinių ryšių su SSSR draugija.

61. Moterims atsidėkota. Slaugės balsuoja visuotiniuose rinkimuose; 1918 metų gruodis. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.

62. „Jūs galit manimi pasitikėti“ – Stanley Balwino šūkis 1922 metų visuotiniuose rinkimuose. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.

63. Britų mada 1928 metais. Gėlyno suknelės, kurių modeliai sukurti pas Ascotą. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.

64. Gerasis vokietis. Dr. Stresemann Osle, kur 1926 metais jis gavo Nobelio Taikos premiją. Ullstein Bilderdienst.

65. Naujasis italas. Mussolini sako kalbą; 1928 metų rugpjūčio 22 diena. Nuotrauka: Topical Press.

66. Fašistų šventė 1923 metų lapkritį. Dviratininkai sveikina Mussolinį. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.

67. Franzo Masreelio medžio raižinys *Žmogaus kančios.*
68. Angliakasių streikas Wigane; 1921 metų balandis. Angliakasiai turgavietėje. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.
69. Priverstinis transportas 1926 metų visuotinio streiko metu. Sunkvežimis su priekaba veža Sičio klerkus į Anglijos banką. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.
70. Civilizacijos transportas. *Austin Chummy Tourer*; 1925 metai. Nuotrauka: BMC, Birmingham.
71. *Morris Oxford*, dvivietis; 1925 metai. Nuotrauka: BMC, Cowley.
72. *Morris Cowley*, dvivietis; 1925 metai. Nuotrauka: Nuffield Organization, Cowley.
73. Trečiojo dešimtmečio elektrinis tramvajus Berlyne. Nuotrauka iš Südd. Verlag Bild-Archiv.
74. Transporto kamštis Strande, Londone; 1923 metų rugpjūtis. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.
75. Naujas energijos šaltinis. Hidroelektrinė, pastatyta 1921 metais Mühleberge, Šveicarijoje. Nuotrauka: Šveicarijos Nacionalinės turizmo agentūros.
76. Pirmieji perskridę. Alcock ir Brown prie savo lėktuvo, praėjus kelioms dienoms po Atlanto skrydžio; 1919 metai. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.
77. Išdidūs radijo pranešėjai. Shayle Gardener ir Hubert Carter prieš siųstuvą Marconi House; 1923 metų vasaris. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.
78. Tipiškas trečiojo dešimtmečio interjeras su radijo aparatu. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.
79. Rudolph Valentino. Nuotrauka iš National Film Archive.
80. Mary Pickford. Nuotrauka iš National Film Archive.
81. Mažasis žmogus. Charlie Chaplin filme *Aukso karštligė*. Nuotrauka iš National Film Archive.
82. Paskutinis kino teatrų architektūros žodis. *Granados* kino teatro Tootinge, Londone, pastatyto 1931 metų rugsėjį, interjeras. Nuotrauka: Ian Yoemans, *Sunday Times.*
83. Įtakingiausias britų tarpukario spaudos žmogus, lordas Beaverbrook. Nuotrauka: *Daily Express.*
84. D.H. Lawrence'o paveikslų paroda Warreno galerijoje, Londone, susilaukusi policijos reido; 1928 metai. Nuotrauka, paskolinta Philipo Trotterio.
85. D.H. Lawrence'o portretas (dailininkas Jan Juta). Nuotrauka: National Portrait Gallery, London.
86. Aldous Huxley. Nuotrauka: Bassano and Vandyk Studios, London.
87. T.E. Lawrence – dykumos karo didvyris ir knygos *Septyni išminties stulpai* autorius, savo laiku tapęs mitu. Augustuso Johno piešinys. Nuotrauka: National Portrait Gallery, London.
88. Sylvia Beach ir James Joyce jos knygyne Paryžiuje. Nuotrauka: Gisele Freund.
89. Ernest Hemingway Paryžiuje. Portreto etiudas (dailininkas Man Ray). Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.

90. Rašytoja avangardistė Gertruda Stein. Picasso portretas. Metropolitan Museum of Art, New York.
91. Siegmund Freud. Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.
92. C.G. Jung. Korsh iš Ottawos etiudas. Nuotrauka: Camera Press, London.
93. Albert Einstein. Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.
94. Salvadoro Dali paveikslas *Veido ir vazos su vaisiais pasirodymas paplūdimyje*. Wadsworth Athenaeum, Hartford, Connecticut. Nuotrauka: Anna Wachsmann.
95. Maxo Ernsto paveikslas *Ilgos patirties vaisius*. Collection Roland Penrose, London. Nuotrauka: John Webb, London.
96. Arnold Schoenberg, nutapytas Egono Schiele 1917 metais. Nuotrauka iš Thomes and Hudson Archive.
97. Alban Berg, nutapytas Schoenbergo apie 1920 metus. Viena, Historisches Museum der Stadt Wien.
98. Anton Webern, nupieštas Oskaro Kokoschkos. Nuotrauka iš Thames and Hudson Archive.
99. Belos Bartóko nuotrauka. Gauta iš Vengrijos naujienų ir informacijos centro Londone.
100. Percivalio Mackey džiazo orkestras repetuoja ant vieno Londono namo stogo kartu su šokėja Monte Ryan. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.
101. Pakvietimas į Bauhauso maskaradą; 1928 metai. Nuotrauka: Museum of Modern Art, New York.
102. Paulio Klee paveikslas *Architektūra*; 1923 metai. Hermann Rupf, Berne.
103. Vasilijaus Kandinskio paveikslas *Geltonas akompanimentas*; 1924 metai. Solomon R. Guggenheim Museum, New York.
104. Arbatinukas. M. Brandt, 1924 metai. Nuotrauka: Museum of Modern Art, New York.
105. Kėdė su rėmu iš nikeliuoto plieno vamzdžių, suprojektuota Marcelio Breuerio; 1925 metai. Nuotrauka iš Thames and Hudson Archive.
106. Igorj Stravinskij, nupieštas Picasso; 1917 metai. Nuotrauka iš Thames and Hudson Archive.
107. Bauhauso pastatas Dessau. Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.
108. Luigi Pirandello. Nuotrauka: Italian Cultural Institute, London.
109. André Gide, nupieštas Williamo Rothensteino. Nuotrauka: Penguin Books, Hammondsworth.
110. T.S. Eliot, nutapytas Wyndhamo Lewiso. Harvard University, Cambridge, Ma.
111. Marcel Proust. J.E. Blanche'o portretas. Nuotrauka: R.B. Flemingo.
112. Kurt Weill. Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.
113. Bertolt Brecht. Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.
114. Berliner Ensemble vaidina Brechto pjesę *Žmogus yra žmogus*. Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.
115. Beno Shahno paveikslas *Sacco ir Vanzetti kančia* (1931–32). Whitney Museum of American Art.

116. Serą Oswaldą Mosley, vėl išrinktą į Parlamentą 1929 metais, sveikina jo rėmėjai. Vėliau jis tapo britų fašistų lyderiu. Nuotrauka: Radio Times Hulton Picture biblioteka.
117. Badaujančių eitynės Londone; 1932 metų spalis. Nuotrauka: Keystone.
118. V.M. Vladimirskio paveikslas *Denikininkai sprunka iš Novorosijsko*. TASS'o fotokronika.
119. Vaikai nacistinėje demonstracijoje; Miunchenas, 1925. Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.
120. Hitler su Hessu ir kitais draugais Landsbergo kalėjime, Bavarijoje. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
121. Hitler sveikinasi su Hindenburgu priešais Berlyno Valstybinę operą; 1934 metų vasario 25 diena. Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.
122. Richardo Kleino paveikslas *Trečiasis Reichas*. Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.
123. Įėjimas į Nürnbergo paradų aikštę, kur vykdavo nacistų mitingai (arch. Speer). Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.
124. Haile Selassie, Abisinijos karalius, kreipiasi į Tautų Sąjungą; 1935 metai. Nuotrauka: Südd. Verlag Bild-Archiv.
125. Reichstago padegimas; 1933 metų vasaris. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
126. Studentai nacistai degina knygas Berlyne; 1933 metų gegužis. Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.
127. Nacistai piketuoja žydų krautuves Vokietijoje; 1933 metų nuotrauka: Gernsheim Collection.
128. Karl-Marx-Hof Vienoje prieš subombardavimą 1934 metais. Nuotrauka iš Bilderarchiv der Öst. Nationalbibliothek, Wien.
129. Pablo Picasso freska *Guernica*; 1937 metai. Nuotrauka: Museum of Modern Art, New York.
130. Greta Garbo. Nuotrauka iš National Film Archive.
131. Max Reinhardt repetuoja su ledi Diana Manners savo namų koplyčioj; 1924 metai. Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.
132. Edvardas VIII skelbia tautai apie savo atsistatydinimą. Nuotrauka: Keystone.
133. Paryžiaus paroda 1937 metais. Sovietų Sąjungos (dešinėje) ir nacistinės Vokietijos (kairėje) paviljonai stovėjo vienas prieš kitą. Nuotrauka: Collection Viollet.
134. Miuncheno taikos konferencija: Chamberlain, Daladier, Hitler, Mussolini ir Ciano; 1938 metų spalis. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
135. Hitleris Reichstage skelbia karą; 1939 metų rugsėjo 1 diena. Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.
136. Karo paskelbimas Londono biržoje; 1939 metų rugsėjo 4 diena. Nuotrauka: United Press International.
137. Käthe's Kollwitz plakatas *Karas nepasikartos!* 1924 metai. Nuotrauka iš Thames and Hudson Archive.
138. Vokiečių kareiviai žygiuoja per Varšuvą; 1939 metų spalis. Nuotrauka iš Imperial War Museum.

139. Sąjungininkų kareiviai laukia Dunkirke kelto, grąžinsiančio juos į Angliją. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
140. Liddell Hart, šiuolaikinės kovinės technikos kūrėjas. Nuotrauka: Elliot ant Fry Ltd., London.
141. Maršalas Pétain kalba per radiją, skelbdamas žiemos kampanijos pradžią. Nuotrauka: Collection Viollet.
142. Centriniai Auschwitzo koncentracijos stovyklos vartai. Virš jų užrašas: „Darbas suteikia laisvę". Nuotrauka: C.A.F., Warszawa.
143. Belseno aukos; 1945 metai. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
144. Churchill ir Bevin lankosi karo mokykloje; 1942 metai. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.
145. Vokiečių tapytojo Herberto Agricolos paveikslas *Mūšis Monte Cassino griuvėsiuose*; 1944 metai. Bavarijos Nacionalinis muziejus Miunchene. Nuotrauka: K.N. Kempter, Miunchenas.
146. Johno Piperio paveikslas, vaizduojantis Somerset House, Bathe, po bombardavimo. Tate Gallery, London.
147. Henry Moore'o eskizas, vaizduojantis požeminę slėptuvę. Graves Art Gallery, Sheffield.
148. Smarkiai sugriautas Coventry po aviacijos antskrydžio 1940 metais. Nuotrauka iš Radio Times Hulton Picture bibliotekos.
149. Hamburgas po aviacijos reido; 1943 metų liepa. Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.
150. Vokiečių kariuomenė mūšio lauke Afrikos dykumoje, tarp Tobruko ir Sidi Omaro. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
151. Karas Rusijoje. Kariai išlaisvina įstrigusį sniege traukinį; 1941 metai. Nuotrauka iš Südd. Verlag Bild-Archiv.
152. Churchill su Stalinu Kremliuje; 1942 metai. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
153. Prezidentas Roosevelt skelbia karą Japonijai po Pearl Harboro; 1941 metų gruodžio 7 diena. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
154. Antrojo fronto atidarymo dieną kariuomenė buriasi pakrantėje; 1944 metų birželio 6 diena. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
155. Generolas de Gaulle. Nuotrauka: Collection Viollet.
156. Maršalas Tito su savo ministrais ir štabu. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
157–158. Jugoslavų partizanai 1944 metais. Nuotrauka iš Imperial War Museum.
159. Virš Reichstago pakeliama raudona sovietų vėliava; 1945 metų gegužės 8 diena. Nuotrauka iš Deutche Fotothek, Dresden.
160. Hitlerio bunkeris Berlyne, kuriame jis nusižudė; 1945 metai. Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.
161. Mussolini ir jo meilužė Clara Petacci, pakarti italų partizanų Milane 1945 metų balandžio 29 dieną. Nuotrauka: Keystone.
162. Stalin, Truman ir Churchill susitinka Potsdame; 1945 metų liepos 17 diena. Nuotrauka iš Imperial War Museum.

163. Dresdenas, smarkiai sugriautas po 1945 metų aviacijos antskrydžių. Nuotrauka: Ullstein Bilderdienst.

164. Dresdeno atstatymas; 1966 metai. Nauji pastatai miesto centre. Nuotrauka: UBZ.

165. Atstatytas Coventry. Nuotrauka: Bryn George, Camera Press.

166. Žemėlapis: pokario Europa. Piešė Joan Emerson.

VARDŲ RODYKLĖ

Skaitmenys kursyvu nurodo iliustracijos numerį

Redaktorė
Solveiga Daugirdaitė

Viršelio dailininkas
Ramūnas Čeponis

SL 014. Užsakymas 55.
Leidykla „Baltos lankos“
Šv. Ignoto 14-5, 2001 Vilnius
Spausdino „Vilties“ spaustuvė
Viršuliškių sk. 80, 2056 Vilnius.

Du mūsų amžiaus pasauliniai karai buvo labiausiai niokojantys per visą žmonijos istoriją. Ir nebuvo anksčiau nė vieno karo, kurį taip entuziastingai remtų abiejų kariaujančių pusių liaudis. Tačiau, autoriaus manymu, naikinimo varžybos iš esmės nepaveikė nei pačių europiečių, nei Europos civilizacijos.

1914–1945 metų laikotarpis pilnas paradoksų: tautos viena po kitos įtvirtina savo nepriklausomybę, bet tautiniai skirtumai vis nyksta; radijas, laikraščiai, automobiliai tampa europiečio kasdienybės dalimi, o menininkai kuria abstraktųjį meną ir skelbia „susvetimėjimą“. Demokratiniai rinkimai Vokietijoje suteikia valdžią Hitleriui, o kruvina Rusijos revoliucija – Stalinui.

Anglų istorikas A.J.P. Taylor (1906–1990), garsus akademistų priešininkas, yra parašęs per 20 knygų apie XIX–XX amžiaus Europą. *Nuo Sarajevo iki Potsdamo* – pirmoji šio autoriaus knyga lietuvių kalba ir kartu pirmasis veikalas lietuviškai apie Europą tarp pasaulinių karų.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiant Atviros Lietuvos fondui. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais

ATVIROS LIETUVOS KNYGA